

Шарк Календар

1999

4

68-ЙИЛ ЧИҚИШИ

Адабий-ижтимоий
журнал

Бош муҳаррир
Ўтқир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати

Омон Мухтор,
Бахтиёр Карим,
Ихтиёр Ризо,
Юсуф Файзулло,
Мурод Мансур,
Икром Отамурод,
Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон,
Асад Дилмурод

Жамоатчилик кенгаши

Нуриддин Зайниев,
Холмуҳаммад Нуруллаев,
Адҳам Каримов,
Раҳима Ҳақимова,
Қуронбой Матризаев,
Илҳом Восиев,
Бахтиёр Асадов

МУАССИСЛАР:

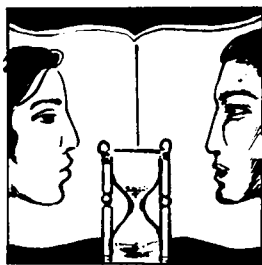
**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖАМҒАРМАСИ**

9

Чингизхон Толқон шаҳрини қамал қилгани сабабли йўлда тўхтаб қолган эди. Бу мағлубиятдан у қаттиқ ғазабланди ва Бомиеън ҳамда Қобил орқали Ғазнага шу қадар тез юрдики, мўғулларнинг ош пиширишга вақтлари бўлмади. Лекин у Ғазнага келгач, Жалолиддин 15 кун аввал Ҳинд соҳилларига кетганини билди. Мўғуллар сафарларини тезлаштириб, ғалаба қилган шаҳзоданинг ортидан кетдилар. Унга аблаҳона ғазаб билан ҳужум қилдилар. Жалолиддин одатдагидай қаҳрамонликлар кўрсатиб мудофаада турди. У ғазабланган арслон каби душманга гоҳ ўнг, гоҳ сўл қанотдан, баъзан марказдан ҳужум қилди. Оқибатда мўғуллар уни ўраб олдилар. У остидаги икки от чопилгач, учинчи отга минаётганда мўғуллар унга тенглашдилар. У Ҳинд дарёсининг 10 аршинлик буюк соҳилидан сувга сакраб тушди. Нариги томонга саломат чиқиб олди. Буни кўрган мўғуллар унинг ортидан сувга ташланмоқчи бўлган эдилар. Лекин Жалолиддиннинг қаҳрамонлигига ҳайрон қолиб, мутаассир бўлган Чингизхон бундан кейин таъқиб этишни манъ қилди ва ўзининг ўғилларига хитоб қилиб айтди: «Кўрингиз! Бундаин отанинг ўғли шундай бўлиши керак!»

Ҳерман Вамбери

И
Д
Х
Ё
К
М
Қ
Л
Д
Н
К
О

Бу куннинг гати

ҚАЛБГА ТУТАШ ТЎЛҚИНЛАР

Йўлбарс йили оғир келди. Ҳар хил тало-тупларни айтасизми, табиатнинг инжиқлигиними...

Июнь ойининг бошларида Амударё юракларни титратадиган даражада бир хуруж қилиб олди.

Саҳар палласи эди. Эрта-индин меҳнат таътилига чиқишни режалаштириб, ташвишлардан сал бўлса-да йироқлашиб, атиги бир мириқиб ухлай, деб турган Йўлдош аканинг телефони беҳосдан жиринглади.

— Амударё тошяпти! Ҳокимиятга етиб келаркансиз!.. Яна этикни кийишга тўғри келди.

Машварат тугар-тугамас барча мутахассис сувчилар оёққа қалққанида Хоразм эндигина уфқдан бош кўтарган кўёшни осуда кутиб олаётган эди. Бундай пайтда ваҳима кўтариб, аҳолини саросимага солиб қўйишнинг оқибати яхши бўлмайди.

Ҳар ким тинч меҳнати билан банд, лекин вилоятнинг шарқий қисми — дарёнинг чап қирғоғида ҳалокатнинг олдини олиш учун тинимсиз кураш бошланган эди.

Ҳафта ўтдики, на кундуз, на тун ҳаловат бор. Бир ёқдан қирғоққа тош босилапти, иккинчи ёқдан тупроқ тўкилиб, дамба кўтариляпти...

Жайхун ҳаддидан ошиб, қирғоққа шиддат билан ташланади. Техника ҳайқиригидан қулоғи батангга келган трест бошлиғи серажин, кенг пешонасидаги жиққа терни ҳали қуриб улгурмаган оппоқ сочиққа артди-да, хавфли бўлишига қарамасдан, сув ёқасига келди. Аму билан юзма-юз турди. Умри бўйи «хамроҳи», «сирдоши» бўлиб келган дарёнинг бугунги кунда бевафоларча жаҳл билан кўпириб ҳамла қилаётгани миробнинг қалбини ларзага солган эди. Дарё яна бир жаҳл қилса, тамом, ўнг қирғоқда Тупроққалъа массивидаги беш минг гектарлик экинларни тўрт метр баландликдаги сув босади, чап қирғоқда Хоразмнинг бир қисми...

Йўлдош ака уйкуга тўймаган кўзларини, одатича, тез-тез уқалаб, юмиб-очди, дарё бор салобати билан гўё қорачуғида жойлашди.

— Ё, Худо, ўзинг инсоф бер она дарёмизга! — деди кейин у беихтиёр, осмоннинг нилий гумбазига кўз тикиб. Шу дақиқаларда хаёлидан нималар кечмади.

Ўтган аср эллигинчи йиллари охирида Жайхун ёмон кутурган эди. Улуғ мутафакир шоир, халқига хизмати сингган мироб — Огаҳийнинг қуйидаги сатрлари қулоғи остида янграгандай бўлди:

*Сув андоқ беҳаду андоза тошиб,
Баланду пастга тутошиб,
Қолиб сув остида кўху биёбон,
Аён ўлди магар сув ошса тўфон...*

Тарихда бундан сўнг ҳам қанча шунга ўхшаш ҳодисалар рўй берди.

1969 йилда киш қаттиқ келиб, дарёда муз қатламининг қалинлиги бир метрдан ошиб кетди ва фалокатли ҳолат юзга келди. Ҳар икки қирғоқда қанча хонадон бошпанасиз қолди. Бунга ўхшаш хавф-хатар қуйи Амударёда учраб туради. Бу

минтақада сув муаммоси мушкул муаммолардан. Хоразм, Қорақалпоқ ва Туркменистоннинг Тошховуз вилояти аҳолисининг тақдири Амударё билан боғлиқ. Жайхун гўё уларнинг онаси — бир «кўкрак»дан баҳра олишади ҳар учаласи. Демак, уларнинг аҳиллиги, биродарлигининг ҳам асоси — сув, ундан оқилона фойдаланиш.

Вилоятда сув қурилиши ташкилоти («Хоразм сув қурилиши трести») ҳам худди ана шундай табиий офатларнинг олдини олиш мақсадида ҳаётий зарурат билан 1969 йилда ташкил топди. Ана шу ўттиз йил давомида қанча сувлар оқиб ўтди, неча маротаба жўшқин дарёнинг ҳамласи қайтарилди, қанча-қанча ер майдонлари қум бағридан тортиб олинди, ўзлаштирилди, мелиоратив ҳолати яхшиланди.

Хоразм ер майдони Республика ҳудудининг кичик бир парчасини, яъни 1,4 фоизини ташкил этади. Тасаввур қилинг: агар шу ўтган қисқа бир давр мобайнида 250 минг гектардан кўпроқ ер ўзлаштирилиб, мелиоратив ҳолати яхшиланмаганида, йилдан-йилга аҳолиси кўпайиб келаётган вилоятнинг аҳволи не кечарди? Бу халқ нима ҳисобига яшаши мумкин эди?

Бунинг устига, дарё гоҳ тошқин бўлса, гоҳ сув танқислиги рўй бериб, экинзорларнинг қуриб-қақшаб қолиш хавфи пайдо бўлади.

Мироблар бунинг ҳам чорасини излаб, ниҳоят топишди: Туямўйин гидроиншооти тикланди, зарур чоғда фойдаланмоқ учун сув захираларини сақлаб турадиган катта-катта омборлар қурилди.

Лекин табиат шундай қудратлики, вақти-вақти билан фарзандларига нималарга қодирлигини кўрсатиб туради. 1998 йилда шундай бўлди...

Қирғоқни ўпириш учун дақиқа сайин кўтарилаётган сув сатҳига боқиб ўй сураётган амири обнинг фикрини орқада хизмат қилаётганлардан кимдир бўлди:

— Йўлдошбой ака, хатарли жойда турибсиз. Худо сақласин, келинг, баландроққа ўтинг.

Шу лаҳза тобора авж олаётган тўлқинлар қулоғига шивирлагандай бўлди:

— Дарё билан тиллаша олсанг, ютганинг. Акс ҳолда ўзингдан кўр...

Сув ва ер тилини биладиган аждодларини эслади, устозларининг сиймосини хаёлидан ўтказди: Ж. Оташев, М. Ваповев, А. Аванесов, И. И. Духно, Б. Отабоев, Н. Г. Митянов, Ш. Матниёзов, Қ. Сапаев...

Оллоҳ қарами ва туну кун тинмай қилинган меҳнат туфайли она дарёнинг шашти секин-аста пасая борди.

Қисқа вақт ичида тарих китобини варақлаб чиққан Йўлдош Худойберган ўғлининг нигоҳи қирғоққа тушди. Қиртайган кўзларида севинч ёлқини пайдо бўлди. Орқасига ўгириларкан, қумурсқдай тўрт томон тиним билмай чопқиллаётган дастёрларига қарата овозининг борича қичқирди:

— Азизлар, Оллоҳ таоло бизга раҳм қилди, сув пастлаяпти!

Одамлар бир дақиқа жим қолишди. Сўнг кимлар қийқиришиб қирғоққа урди ўзини, кимлар бир-бирини қучоқ очиб табрикларди...

У, айниқса, бугунги воқеадан сўнг сувчиларнинг халқ учун, Ватан учун нақадар зарурлигига, бу касбнинг нақадар юксак аҳамият касб этишига имон келтирди. Халқ сув хўжалиги ходимини мироб, яъни амири об — сув амири деб бежиз айтишмаскан, дея хаёлидан ўтказди раҳбар ўзича.

Икки-уч ҳафталаб сувчилар дарғасини тутолмай юрган газета мухбирига қўл келди бу ҳолат. У пайтдан фойдаланиб трест бошлигининг олдига борди. Бирров унинг хаёлчан юз-кўзларига тикилди: бошқарувчи шу қадар вазмин кишики, қалби ёниб турганида аччиқланганлигини, юраги тошиб турганида хурсандлигини важоҳатидан сезиш анча мушкул. Унинг руҳиятидаги туғён ёки осудаликни гапирганидан кейингина англаб олиш мумкин.

Худога шукр, кўп гапиришни унча хуш кўрмайдиган Йўлдош ака бугун очилди. У ўз жамоаси аҳлининг Хоразм ерларини сув билан таъминлаш ва уларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш мақсадида вилоят ҳудудидан зах сувларни чиқариб ташлайдиган асосий коллекторлардан бири — Озерний-Девонқўл коллектори қурилишида қилган хизматидан тортиб, ҳозирги кундаги ишлари қўлами — қум бағридан тортиб олиниб ўзлаштирилаётган ерлар, туманлар жамоа хўжаликлари аро ўтадиган каналлар, сув сатҳини меъёрида сақловчи катта ва кичик гидротехника иншоотлари, темир-бетон кўприклари қуриш, ишчи-хизматчиларнинг ижтимоий муҳофазаси, парламент аъзоси сифатидаги хизматлари тўғрисида бироз сўз юритди. Сўз орасида мухбир Йўлдош аканинг вилоят сув қурилиши бошқармасига бошлиқ бўлишидан олдинги фаолияти, Хоразм совхоз сув қурилиши трестига ўн беш йил мобайнида етакчилик қилиб, эришган ютуқлари ҳақида ҳам яхшигина маълумотга эга бўлди.

Чиндан Йўлдош ака ўзи ҳақида сўзлашни ёқтирмас эди. Шу боис у фидокор сувчи-мутахассислардан И. Қурбонов, Ж. Самандаров, Х. Куразаров, Р. Раҳимов, С. Исмоилов, Ж. Рўзиматов, М. Боимбетов; Гурлан механизациялашган қўчма колоннаси жамоасидан Х. Жуматов, янгиариқлик Қ. Отажонов, қурилиш ташкилотлари фаолларидан О. Шарипов, Қ. Тоҳиров каби фидойилар адо этаётган хайрли ишларни кўпроқ таърифлади. Унинг ўзи ҳақидаги маълумотларни мухбир идора девонхонасидан топди:

Йўлдош ака иш фаолиятини вилоятдаги «Туямўйингидроқурилиш» трестига қарашли Янгибозор бошқармасида қурилиш мастерлигидан бошлаган, сўнгра участка бошлиғи бўлган, ПМК да, трестда бош муҳандис, трест бошқарувчиси лавозимларида хизмат қилган...

Мен бу заҳматкаш инсон билан, у депутатлик бурчини ўтаб, янги топшириқлар олиб, Тошкентдан қайтаётганида, самолётда учрашиб қолдим. Истараси иссиқ, дилкаш одам экан. Сўхбатлашдик. У ҳорғин чехрасига ярашиб тушган беғубор кўзларини қисиб ҳаёлга толди. Амири об рақамларни мулоҳазакорлик билан тилга киритди. Зеро, ўша рақамлар остида жонли меҳнат ва одамлар тақдири яширинганда! Мен улгурганимча, сездирмасдан, унинг гапини дафтарчамга тушириб бордим:

Ўтган йили бошқарма бош пудрат бўйича 860 миллион сўмликдан кўпроқ иш бажарган бўлиб, шундан 740 миллион сўмликдан ортиқроқ қурилиш-монтаж ишларини ўз жамоалари кучи билан амалга оширган. Яъни, йил мобайнида 211 гектар ерлар ўзлаштирилган бўлиб, 1114 гектар суғориладиган ер майдони қайта таъмирланган. 1159 гектар ернинг мелиоратив ҳолати яхшиланган, 1,7 км. узунликда газ тупурлари ётқизилган, 1221 квадрат метр турар жой, мактаб биноси фойдаланишга топширилган.

Йўлдош ака раҳбарлигида ўтган йиллар давомида қанчадан-қанча сув иншоотлари, кўприклар қурилди, қанчадан-қанча мактаб, шифо масканлари, турар жойлар тикланди. Урганч тумани марказидаги икки қаватли шинам коттежлар, Урганч шаҳри кўчаларини безаб турган қатор 24 квартиралик турар жойлар, болалар боғчасини кўриб чехрангиз ёришади.

Ўтиш даври — корхоналар иқтисодий жиҳатдан анча қийналаётган, айрим кишилар учун кун кўриш мушкуллашган даврда Хоразм сув қурилиши ташкилоти ўз ишчи-хизматчилари ва уларнинг фарзандлари ҳордиқ чиқариб соғлигини мустаҳкамлайдиган «Оби-ҳаёт» шифо ва дам олиш масканини ташкил қилгани, узоқ участкаларда ишлаётганларга ташкилот ҳисобидан бепул озиқ-овқат маҳсулотлари берилаётгани айни муддао! Фақат ўтган йилнинг ўзида бунга 9,5 миллион сўмлик маҳсулот ажратилганлиги, ўн йил муддатли тўлов шарти асосида (жамоада кўп йиллар фаолият кўрсатган ишчилар бу маблағнинг атиги 30—40 фоизини тўлайди, холос) 8 та хонадон уй-жой билан таъминланиши гамхўрлик намунасиدير.

Йўлдош Худойберган ўғлининг яна бир хислати бор: гапни чўзиб ўтирмайди, гапи тагида ҳар доим «ним косаси»ни қолдиради. Ҳаракатида ҳам шундай. Давоми-ни ўзингиз мантиқдан топиб, англайсиз. Самолётда ҳам шундай бўлди. Мен аввалроқ трест спортчиларга ҳомийлик қилаётгани, натижада миллий кураш усталари — Р. Юсупов, Т. Бобононов, Х. Нурматов Туркия, Франция, Эрон каби чет элларда бўлиб ўтган беллашувларда иштирок қилиб, фахрий ўринларни олиб келгани; хизматчи хотин-қизларга аёллар йили муносабати билан ҳафтада бир кун маоши сақланган ҳолда дам олиш куни белгиланганини билиб олган эдим. Шулар ҳақида сўрамоқчи бўлиб турганимни сезгандек, у стюардесса қолдириб кетган янги «Ўзбекистон овози»ни ўқиркан, чўнтагидан ручка олди. Бирпасдан кейин газетани менга узатди. Президентимизнинг «Фарзандларимиз биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта бахтли бўлишлари шарт» деган гапи белгилаб қўйилган эди. Бу таъкид, бизнинг барча фаолиятимиз ана шу мақсадга қаратилган, деган маънони англатарди.

Саволга ўрин қолмаган бўлса-да, уни яна гапга тутдим:

— Йўлдош ака, сизнинг тушунчангиздаги яхши одам ким?

— Бошқалар манфаати учун курашиб яшаган одам яхши одамдир.

— Ер билан, сув билан ишлайсиз. Нега худди шу касбни танладингиз?

— Чунки ерни ва сувни севган кишининг номи улуг, нони бутун бўлади.

— Одамлар ҳақида гапирганда «иймонли, иймонсиз» деган ибораларни ишлатишади. Сизнинг фикрингиз?

— Иймон сўзда эмас, амалда бўлмоғи керак, деб ўйлайман.

— Шу йил ўн олтинчи феврал воқеаларига муносабатингиз?

Мулойимгина ўтирган одамнинг юзида тўсатдан даҳшат аломати балқиди. Катта-катта кўзларини очиб, ўгирилиб, бетимга тик қаради. Кескин ва қисқа жавоб олдим:

— Қурбонбой ака, Навоийни ўқигансиз. Куёш абадий ёруғлик бериб, нур сочиб туради. Кўршапалак буни кўролмаса, ким айбдор, деган экан ҳазрат шоир. Соя берувчи дарахтни кесмоқчи бўлганлар дўзахийдир!

Учоқ ойнасидан қуйига қарадим. Хоразм ҳудудига келиб қолибмиз. Қум бағрида эгри-бугри йўллар ясаб, узунасига чўзилиб, куёшни ўзида акс эттириб оқаётган Амударёга, унинг ўнг ва чап соҳилларида тортилган каналлару ариқлар — она Ватан қон томирларига кўзим тушди. Шу ҳаёт ришталари тинимсиз, маромида оқишини таъминлаш мақсадида жон куйдираётган фидойиларга яна бир бор омад тиладим...

Қурбон МУҲАММАДРИЗО

* * *

Бу не бокира кун —
Оппоқ кийинган,
Шох-шаббалар дуркун, —
Момиқ куй инган?!

Боқаман. Ўранар
Оқликка руҳим.
Кўзга сургим келар
Январ шукуҳин.

Меҳр чанқоқ сўзга,
Завқ-ла биттаман.
Мендан араз дўстга
Қорхат биттаман...

* * *

Гулчеҳра НУР

Ишонавер, юрагинг бир кун
Севинчидан қарсақ уради.
Муродларинг кўз-кўзлаб кўркин,
Борлигингда шоён туради.

Ишонавер, маъюс кўзларинг
Синовлардан ғолиб чиқажак.
Қайтарар-да шўхчан кезларинг,
Қўлларингни қувонч сиқажак.

Боқиб бу кун лоқайдлигига,
Кўриб бахтнинг нишонмаслигин,
Сен эртанинг сербахтлигига
Мумкин эмас ишонмаслигинг... —

Ёришар-ку қоронғу ой ҳам...

* * *

МЕН —

СЕНИНГ

ОФРИҚАМ

КЎЗЛАРИНГ

Сизга шахт қисматни кўрмасман раво,
Гарчи у — оғриқли, оловли наво,
Ҳамманинг бахтига талабгор даво,
Сиз унга талабгор бўлармикинсиз?!

Юксак парвозларнинг парвонаси — сиз,
Арғамчи турналар дугонаси — сиз,
Ердаги оғриқлар бегонаси — сиз,
Дилхунга дилафгор бўлармикинсиз?!

Гарчи учолса-да шахт қисмат ўктам,
У танлаган пастда сиз учун йўқ таъм,
Куласангиз борми ногаҳон кўкдан,
Қулаб... дилга жаббор
бўлармикинсиз?! —

Сизга шахт қисматни кўрмасман раво...

* * *

Фирчиллайди чархпалак ўқи,
Эговлайди таранг асабни.
Сувдонлари — уйинбузуқи,
Кўтаринки ҳолат тусабми, —
Новга қуяр чала-ярим сув,
Ярмин тўкар олган жойига...
...Синган тик шох мук тушибди-ку
Танасининг шундоқ пойига...

... Самбиттолнинг чилвир қамчиси
Савалашга маҳталдай узун...
... Ёғиб ўтган ёмғир томчиси
Дорга осмиш бирма-бир ўзин...
Йиғлоқи кўк кайфидан кўшган
Сатрларим қовоқ осарлар...
Газеталар ёшлиқда тушган
Хандон суратимни босарлар...

* * *

Суюнма, ёнсаму оҳингда,
Оҳимни Оллоҳга йўлласам.
Куйинма, овунган чоғингда
Сўзингда, кўзингда бўлмасам.

Хайрат-ла демагил: «Оҳ, кимсан?...» —
Дардинга жарроҳлик кезларим.
Сен — менинг азобли бағримсан,
Мен — сенинг оғриқли кўзларинг,
Ватан!...

* * *

Тақдир сизни айлаб пиёда,
Рухингизни ғижимлаб кўймиш.
Айтинг, ким ҳам одил дунёда
Хоинликнинг нонига тўймиш?!

Яширмайман, хаёлимда сиз,
Қувончларга эмасман банда.
«Ким бўпсан?» — деб нуққанларингиз
Наҳот, букун қилсам писанда?!

Нигоҳимга хаёл тун чизган,
Менинг-да руҳ либосим ғижим.
Хоинликнинг сизга тутқизган
Жазосига куйинаман жим...

* * *

Сермалоҳат, оромбахш узлат
Кўзга таскин, кўнгулга надим...
Менга ногоҳ кўрсатиб иззат,
Чорладингиз... Бора қолмадим...

Бошқа бўлса... Қиларми куллуқ...
Бошқа бўлса... Борарми учиб...
Эҳ, менга-чи... хаёллар улуг...
Шод юрибман сукунат ичиб...

Нечун ғамга тутқизмоқ барни,
Надоматдан нечун кўз ёшлаш?..
... Уйин сизга не кимсаларни
Аввал чорлаб, сўнг туфлаб ташлаш...

* * *

Шип-шийдам дов-дарахт кайфияти паст,
Қишнинг авзойида мунғайиш битик.
Кўнгул, сен илҳомсиз кунга қасдма-қасд,
Баҳор учун оппоқ кўйлақларинг тик.

Қорсиз қиш курсисин кўтаришар даст,
Санаб уни оппоқ, атаб уни бут.
Кўнгул, сел елпатак сўзга қасдма-қасд
Улоқтир қаламни, айлай қол сукут.

* * *

Сенгина ҳормайсан, қуёшим, хушлан,
Қолган умрим каби ҳилол бир тишлам...
Уфқда кўринмас оловлар рақси,
Икки яноғимнинг ўчгандай нақши...
Юлдузлар милтиллар митти ва беҳол,
Чақноқ кўзларимдан кетгандай мажол.
Булут яхлит эмас, минг қийқим нусха,
Ёзган шеърим мисол буй-басти қисқа...
Сенгина ҳормайсан, қуёшим, хушлан,
Қолган умрим каби ҳилол бир тишлам...

* * *

Тунлар унга эмиш азиз,
Сукунатлар — қайғудош...
Қўй, болакай, бу мевасиз
Дарахтга сен отма тош.

Қуриб борар ёппасига
Умидлари — шохлари.
Ўз кўнгулнинг қафасига
Банди ўзи, оҳлари.

Бош силасин шамол-дайди,
Қуёш кучсин — барибир:
У ҳеч кимга ишонмайди,
У ҳеч кимга айтмас сир.

Булбул билиб, бўлар фидо
Олазарақ қаргага.
Тафаккурдан этиб жудо,
Уни Худо қаргаган...

Тунлар бўлар унга азиз,
Сукунатлар — қайғудош.
Ҳеч бўлмаса бу мевасиз
Дарахтга сен отма тош...

* * *

Мудом бергайсан изн,
Қай ҳавасга бойлансам.
Чидарманми, азизим,
Майсаларга айлансам.
Тургайман беҳол-беҳол,
Фонийлиқдан бўлиб хат.
Бош устимда мажнунтол,
Атрофимда сукунат.
Севганим атиргулдан
Экар, эҳтимол, қизим.
Балки ўшанда чиндан
Гул бўларман, азизим.
Саркашлиқдан бегона,
Нафиса гул, маъсум гул.
Ифорларга дугона,
Билганлари таъзим гул.
Кўрмагайсан, оҳ, бироқ,
Оҳ, кўрмоққа бўлсин йўл.
Ойз икковлон — кўш сўқмоқ,
Бир-бирига етмас қўл.
Тинглаб тиловат сўзин,
Беҳад меҳрни таниб,
Йиғларман-ку, азизим,
Майсаларга айланиб...

Ўтқир Раҳмат

ШАМОЛ
КАБИ
ҲИМОҚДА
УМР

* * *

Сени узоқ изладим, аммо
Тополмасдан кўзим адашди.
Соғинчданми, бир кўргим келиб
Номаълум ҳис қалбимда тошди.

Атирларин сепгунча гулзор,
Ҳисларимни тортқилар кўймай.
Барг остидан жилмаяр гунча,
Кўз узолмас косагул тўймай.

Тоғдай тоқат тошлари кўчар,
Кўл силтайди недиғ хўрсиниб.
Қалба ёнган кечаги олов
Алангаси боради сўниб.

Йўл юрмоқнинг, ахир, сўнги бор,
Интиқликнинг қайтар шашти ҳам.
Дил тафтини аяса агар,
Сен истаган ўша бир одам.

Нозларингнинг макони қайда,
Тунлар ўтар, тонглар ҳам отиб...
Умр ўтар кўзни юмгунча
Фақат сени кўймай йўқотиб...

Соғинчингни соғиндим, билсанг,
Йўлларингга кўзим интизор.
Гуллар ичра дил истар сени,
Настариндай сеҳрли ифोर.

Сенинчалик соғинмас ҳеч ким,
Сенинчалик кимим бор энди?!
Соғинчингни ўйласам жоним,
Бинафшалар қалбимда унди.

* * *

Суҳбатингиз — бегона шаҳар,
Тиллашолмас фикрим — мусофир.
Ҳар бирингиз сўз айтган сафар,
Азобланар юрагим, ахир!

Афсоналар жой олган макон,
Тақдир дучор қилган азобгоҳ.
Излагандим ўзимга имкон,
Бегоналик юз очди ногоҳ!

Асабимни эркалар сабр,
Тилин тишлаб сўз қотмас тоқат.
Ачинаман, умримга — жабр
Жағи тинмас бу суҳбат фақат!

Кезиб сарсон, кезиб дарбадар,
Тиллашолмас фикрим — мусофир.
Бегоналик шу бўлса агар,
Ҳаммасидан воз кечдим ҳозир!

Ҳаммасидан воз кечдим энди,
Томиримга кириб борар жон.
Умидларим гул бўлиб унди,
Бош кўтарди ўтли ҳаяжон!

Суҳбатингиз — бегона шаҳар,
Керакмасиз — сизни нетаман.
Қариб қолди мен қилган сафар,
Дўст суҳбати — юртга кетаман!

* * *

Гўё оппоқ кўрпа ёпиниб,
Қалби тўла синоат, сирга,
Ухлаб ётар оппоқ бир фасл,
Қир, адир-ла ёнбошлаб бирга...

Офтоб кўзи гоҳ инжу терар,
Изғиринда яйрар оппоқ тан.
Оқ этаги уфққа тегиб
Бу масканни қиш этган Ватан...

Ухлаётир оппоқ бу гўша,
Ухлаётир оппоқ бир чирой.
Кечалари кўзни узолмай
Толиб, тоққа тушиб кетар ой.

Кўрпа ости сирли бир олам,
Ажабтовур ҳоври бор асл.
Овоз берса қайдандир томчи,
Бош кўтарар ям-яшил фасл...

Бу фаслми — ариқчаларни
Жилдиратиб агар кўйсалар,
Оқ кўрпани итқитиб устдан
Бош кўтариб чиқар майсалар...

* * *

Юрагимга кириб келдинг сен,
Борлигимни англайман аста.
Тор кулбамда гўёки гуллар
Ифорлари тўлар бир пасда.

Сен бўлсанг бас,
дил осмон қадар,
Кувонч, завқи тўймас ҳар ондан.
Борлигимга бир шукр айлаб,
Яшамокни истайман жондан.

Офтоб ботар ҳеч ҳам сўрамай,
Тун қўйнига сингйди бағир.
Сенсиз ўтган кунлар бефойда,
Сенсиз яшаш умрми, ахир?!

Дил ҳаприкиб кетар гоҳида,
Гоҳ кўркувнинг бағрин тиламан.
Сен бўлмасанг умрим сўнгида,
Соғинч, айтгин қандай қиламан?!

Сенсиз қалбнинг умиди сароб,
Зулматга йўл беради имкон.
Сўнги дамда сенсиз бу кулбам,
Қуёши йўқ, ойи йўқ макон...

* * *

Бўғилгандан бўғилди осмон,
Кўзларида, олов ярқ этди.
Нелардандир гулдираб чунон,
Бирдан борлиқ шовуллаб кетди.

Ям-яшиллик — ернинг кокили
Ивиб борар ёмғирга бўкиб.
Шовуллаган — осмоннинг тили
Шивирлайди гўё ёш тўкиб.

Бўғилгандан бўғилди осмон,
Нафаслари тиқилди, толди.
Камалакдек кўринган камон
Нишонини қуёшдан олди.

Ёқасининг тугмаларини
Ечган эди парку булут ҳам,
Шодлигидан бериб борини
Қуёш унга жилмайди шу дам...

Нурга тўлди тунд бағри унинг,
Нур — оромбахш ҳовурни олди.
Энди ёруғ бошланган куннинг
Заминдаги кўз ёши қолди.

* * *

Тик оёқда ҳамал ойини
Кутаётган дарахтлар — сабр.
Изгиринми, қорми, бўронми,
Тура берар улар барибир.

Бу сабрда жилмаяр куртак,
Дудоғига офтоб босар лаб.
Нур бағрида меҳрдан ийиб,
Дилда борин қўяди гуллаб.

Бу гулларнинг қўйнига кириб,
Асалари болин сўради.
Ифоридан боши айланмай,
Дарахт гулин тутиб туради.

Эркаланиб эсади сабо,
Димоғимга тутқазар ифор.
Унда гўё бўйсара қиздан
Келаётган мушки анбар бор.

Кўтаришиб дарахтлар борин
Кузатади кун-тунни бир-бир.
Гоҳо ойнинг ёғдусин ичиб,
Гоҳ офтоб-ла юзлашар сабр.

Шамол билан тиллашиб гоҳи,
Ёмғирларда ювар юзини.
Саврни ҳам узатиб, жавзо
Кучоғида тутар ўзини.

Ажиб сеҳри билан сеҳрлар,
Сир-синоат тўла бу маъво.
Сабрларда бир куни келиб
Фўралардан пишади ҳалво.

* * *

Сенсиз яшаш нақадар ёмон,
Ёришмайди қоронғу кулбам.
Танҳоликда соғинчи гирён,
Кўзлари тўрт сенга жуда ҳам.

Не кунларни кўрмади бошим,
Сочларимга қировлар инди.
Бугун қирққа кирмаган ёшим,
Сенсиз яшай олмайди энди.

Тақдир нени инъом айлади,
Буни фақат Яратган билар.
Умидларим сени ўйлайди.
Ўз-ўзига омад, бахт тилар.

Рўшноликка талпинган юрак,
Меҳрга зор дала-даштлари.
Умрим сендан яшнаса керак,
Муҳаббатнинг қайноқ шаштлари.

Шамол каби ўтмоқда умр,
Чақмоқдан ҳам фурсатимиз оз.
Сен қайдасан, қайдасан ҳозир,
Тезроқ менга овоз бер, овоз?!

Уфққа бош қўймоқда қуёш,
Эрта кунга илинж умидвор.
Кечикдик деб, кўзларида ёш,
Дил ўксиниб қолмасин зинҳор...

Усмон АЗИМ

Кинодостон

Зиндон.

Товкаойим лахмдан отилиғиб чиқиб келади.

— Алпомиш... — деб йиғлайди у алпнинг бўйнига осилиб. — Бу дунёдан ризқинг узиладиган бўлди, бегим! Отам Зил тоғидан беш юз арава тош келтириб, устингдан тўкмоқчи, сени тириклай кўймоқчи!..

Алпомиш хаёлланиб қолади.

— Бойчибор деган отим бўлар эди, отанг шу отимни ўлдирмаган бўлса...

— Отинг тирик. Бўйнига ғул солинган, оёғига парчин урилган, темир таблада турибди.

— У мени ўлган деб ўйлайди, Товка! Бир иш қил. Мен кийимимдан бир нишона берман, бориб табласида тутат! Қолганини отнинг ўзи билади!..

Алпомиш чакмонидан бир ипни ситиб, Товкаойимга топширади.

Товкаойим аланглаб, ошиқ ўйнаб ўтирган отбоқарларнинг кўзини шамғалат қилиб, Бойчиборнинг табласига яқинлашади.

Бойчибор занжирбанд қилинган — бўйнида ғул, оёқларида кишан, бошини кўтармай турибди.

Товкаойим яқин келиб, нишонани тутатади. Бойчибор Алпомишнинг ҳидини сезиб, бурунларини кериб, қулоқларини чимириб, кишнайти!.. Фулу кишанлари узилиб тушади! Ўзини табланинг темир дарвозасига уради. Дарвоза титилиб кетади... Бойчибор кишнайти. Қалмоқ шаҳрида момоқалди роқ гулдирагандай бўлиб, барча ҳайвону одам лол қотиб қолади...

Бойчибор шаҳар кўчаларидан одамларни лол қолдириб, учиб борапти...

Бойчибор экин экилган далалардан ўтиб кетаяпти...

Бойчибор даштда — қўйларнинг сурувини хуркитиб, отларнинг уюрини кўрқитиб, чошиб кетаяпти...

Олисдан Муродтепа, ёнида зиндон тепа кўринади...

Бойчибор зиндоннинг бошига кишнаб етиб келади. Зиндоннинг бошини етти марта айланади. Тўхтаб, оёғини ерга уриб, безовталаниб кишнайти.

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

— Бойчибор! — зиндондан Алпомишнинг овози эшитилади. — Мен тирикман, Бойчибор! Зиндонга думингни ташла!

Дўмбира тақдир куйини ўйланиб чала бошлайди.

Бойчибор думини зиндонга ташлайди. Ҳавода қирқ чилтон пайдо бўлади. Улар юзларига фотиҳа тортадилар. Бойчиборнинг думи қирқ қулоч чўзилади.

— Торт! — дейди пастан Алпомиш.

Бойчибор тортади.

Бир дамдан сўнг зиндондан Бойчиборнинг думини тутиб, Алпомиш чиқиб келади.

Бойчиборнинг думи аслига қайтади.

Алпомиш ёруғга ўрганмаган кўзлари билан атрофга қарайди. Дунё кенг!.. Осмон бир парча эмас!.. Куёш бор! Куёш!..

Алпомиш Қалмоқ тарафга қарайди, шунда Зил тоғидан тош олиб келаятган беш юз аравага кўзи тушади. Араваларни лак-лак лашкар кўриқлаб келаяпти. Алпомиш Бойчиборни бир-бир бостириб, араваларнинг йўлига чиқа бошлайди...

Алпомиш араваларга яқин келаяпти. Бойчибор ўйин кўрсатиб, ҳар муқомда йўрғалаяпти. Аравалар улар рўпарасида таққа тўхтайдди.

— Ўзбакнинг оти! — дейди бир аравакаш ваҳимада.

— Ўзбак зиндондан чиқибди! — деб бақиради яна бирови жони узилгудек алфозда.

Лашкар сукутда туради. Алпомиш ҳам сукутда — унинг қурол-яроғи йўқ. Шунда қирқ чилтон учиб келади. Фотиҳа қиладилар. Алпомиш уруш яроғи — бир кўлида қилич, бир кўлида қалқон, елкасида найза, бошида дубулға, эгнида совут, пайдо бўлади. Бойчиборнинг эгари қошида ўқ-ёй осибди. Алпомиш ёв устига ташланади. Бойчиборнинг зарбидан отлар бир-бирларининг устига йиқилиб қолади. Алпнинг қиличи эса етганнинг бошини олиб бораяпти. Қалмоқлар «ҳай-ҳай»лаб, алпни тўрт тарафдан ўрайдилар. Бири ўлса ўни ташланади. Ногоҳ Алпомиш отдан сакраб тушади. Тош тўлдирилган араваларни, кўшилган отлари билан кўтариб, душманнинг устига ота бошлайди.

Қалмоқлар жонҳолатда қочишга тутинадилар.

Тойчахон вазирларига буюради:

— Алпомишнинг устига лашкар тортаман!.. Шу ўзбакни ўзим қайтариб, зиндонга тиқиб келмасам, Тойча номимни бошқа кўяман!

Бир чеккада хўроз ушлаб турган улфат мулозимларига буюради:

— Мен келгунча, хўрозларни уриштирганни калласини оламан! Хўрозлар чарчаб қолмасин!..

Алпомиш аста-аста Қалмоқ томонга келаяпти. Бир қирнинг белига чиқиб қараса, Қалмоқнинг лашкари саф бўлиб турибди!

Алпомиш душманга қарши чиқа бошлайди. Қирқ чилтон — йигирмаси бир томонидан, йигирмаси яна бир томонидан — Алпомиш билан жангга киргани бораяпти... Қалмоқлар унга қараб ўқ-ёй бўшатадилар. Ўқлар Алпомишга тегиб игнача ҳам таъсир қилмай, синиб ерга тушаверади... Алпомиш Бойчиборни ниқтайди. Бойчибор шамолдай учиб ёвга ташланади. Алпомиш қилич ўйнатиб бораяпти. У душман сафини пичоқ билан кесгандай ўтиб кетади. Душманнинг йиқилгани тизилиб ётибди, Алпомиш Бойчиборни қайтариб, яна қалмоқлар устига ҳайдайди. Қалмоқ яна майсадай йиқилиб қолади... Бу ҳолни кўриб турган Тойчахонни ваҳима босиб, отининг бошини буриб қочади. Алпомиш уни қувишга тушади... Бир қирнинг белида Тойчахонга етиб келиб, унга қилич солади...

Тойчахоннинг яйдоқ оти чопишда давом этади.

Алпомиш Тойчахоннинг саройида Кайқубод билан гаплашиб турибди.

— Кайқубод, сен бандилигимда менга кўп хизмат қилдинг! Шу юртга сени пошшо қилиб, Товкаойимни сенга олиб бераман.

— Алпомиш! — дейди Кайқубод. — Мен чўпон эмасман. Чин пошшосининг ўғли бўламан. Тушимда Товкаойимни кўриб, ошиқу беқарор бўлиб, Қалмоққа

жўнаган эдим. Бойсун-Кўнғиротга етганимда, Бойсари Қалмоққа жўнайдиған бўлди. Унга чўпонлик қилиб, бу юртга етиб келдим... Бу ёғини ўзинг биласан...

У бошидаги жулдирини олади. Бир навқирон, паҳлавон келбат йигит пайдо бўлади.

Алпомиш Тойчохон тахтининг олдида турибди. Сарой аҳли, мулозимлар Тойчохонга қандай қўл қовуштирган бўлсалар, энди юз чандон устун мулозаматда унга таъзимвашликда...

Шу пайт ичкаридан Кайқубод чиқади. Бекларга хос кийинган...

— Шу Кайқубодбекни пошшо қилсак, нима дейсизлар? — деб мўйловини бураб маслаҳат солган бўлади Алпомиш.

Ҳамма ғувурлаб, маъқуллашга тушади.

— Сизларга маъқул экан, энди Қалмоқда даврон Кайқубодшоҳга ўтди! — деб эълон қилади Алпомиш. — Энди унинг ўлдиргани ўрол, суйгани ҳалол бўлади!..

Добил урилади.

Кайқубод тантанали юриш билан тахтга чиқиб ўтиради.

Сарой аҳли таъзимкорликда ва янги пошшоҳни тавоб қилишда мисли кўрилмаган намуналар кўрсата бошлайди...

Алпомиш Товкаойимнинг чорбоғига кириб бораяпти.

Товкаойим ясаниб-тусаниб унга пешвоз чиқаяпти.

— Товкаойим! — дейди унга таъзим бажо этиб Алпомиш. — Мен совчи бўлиб келдим!

Товкаойимнинг юзида беҳад қувонч акс этади.

— Хабаринг бор, Товкаойим, Кайқубодбек юртга пошшо бўлдилар. Мана шу пошшомиз қўлингни сўраб, мени совчиликка юбордилар!..

Товкаойимнинг авзойи ўзгаради. Аммо...

... аммо қурғур дўмбира яна нағмасини бошлаб юборади ва...

... ва улар томонга от миниб, шоҳлик либосида Кайқубод яқинлашиб кела бошлайди. Товкаойим унга аста бурилиб қарайди. Кайқубод ҳам унга тикилиб, кўнгиллари ситилиб термулади. Малика ҳам киприк қоқолмай қолади...

— Малика! — дейди Алпомиш. — Кайқубодшоҳ ташриф буюрдилар!..

Товкаойим ниҳоят тилга киради.

— Мен пошшомизни тушимда кўрган эдим... — дейди у кўзлари чақнаб.

Кайқубод отдан тушади. Товкаойимни қаршисига келиб тўхтади.

— Мен ҳам сени тушимда кўрганман, малика!..

Иккаласи бир-бирига тикилиб қолади...

Уларнинг тилларига кўчмаётган сўзларини эса, дўмбира айтиб туради.

Бойсари билан Алпомиш ўтов олдида гаплашиб турибдилар.

— Маслаҳат шу эса, — дейди Бойсари, — сен олдин-олдин кетаверасан...

— Ака, мен бориб юртни қўлга олгунимча, аста-аста молларингизни ҳайдаб бораверинг... Насиб бўлса, Бойсун-Кўнғиротда ёруғ юз билан кўришамиз!

Бойсари билан Алпомиш кучоқлашиб хайрлашадилар. Сўнг Алпомиш Бойчиборга бир сакраб минади.

— Худонинг паноҳига!.. — дейди Бойсари.

— Кўришгунча, омон бўлинг, ака!

Алпомиш Бойчиборни ўйнатиб жўнайди.

Яна дўмбира оҳанги...

Муродтепа ёнида Алпомиш, Кайқубодбек ва Товкаойим отларидан тушиб, хўшлашмоқдалар.

Алпомиш Кайқубод билан кучоқлашади. Товкаойим унинг елкасини силаб, сингиллик меҳрини билдиради...

Алпомиш улардан ажралиб, Бойсун-Кўнғирот томонга жўнайди. Юртни соғинган Бойчибор учадигандай, пириллаб йўлга тушади...

Алпомиш бир тепага чиқиб, ортига бурилиб қарайди.

Кайқубод билан Товкаойим унга қўлларини силкитадилар...

Дўмбира соғинчдан айтиб, бўзлаб қолади...

Тонг отаяпти. Бойчибор йўргалаб кетаяпти.

Кун ботаяпти. Бойчибор ирғишлаб кетаяпти.

Юлдузлари чақнаб ётган кеча. Бойчибор тунни тешиб кетаяпти.

Яна тонг. Бойчибор тинмай кетаяпти.

Яна тун...

Яна тонг...

Охир, олисларда... Бойсун-Кўнғирот!..

Камера бир туманли ғубор ичида соғинчдай кўриниб турган юртни авайлаб кўрсатади...

Ана, Асқартоғ...

Ана, Алпомиш ёй отганда, юлиниб кетган кемтиги...

Ана, Ойдинқўл...

Ана, қўйларнинг суруви, ана, отларнинг уюри...

Ўтовлар олдидан тутунлар осмонга ўрлаб турибди...

Баҳор.. кўм-кўк...

Алпомишнинг кўзидан ёшлари тинмай оқади:

— Бойчибор, — дейди у, — мана, Бойсун-Кўнғирот!.. Жонивор, қара, Бойсун!..

Бойчибор оёқларини ерга уриб, турмоққа сабри етмай кишнайди!

Бу пайт Барчиннинг куни бир тутам бўлиб ётган эди.

Барчиннинг ўтови эшигини Ултонтоз совчилари қамчи дастаси билан уриб турибди.

Барчин эшикка чиқади.

— Ултонтозга берган етти йил муҳлатинг битди! — дейди Эргаш вазир. — Бизни улуғ бий совчиликка юборди. Алпомишнинг азасини роса тутдинг — бундан ортиғи бўлмайди. Энди гапни бурмай, қовоғингни уймай айт, тўйни Ултонтоз қачон бошласин!.

Барчиннинг кўзи жиққа ёшга тўлади.

— Сизлар ҳам шу элда яшагансизлар, — дейди у. — Биласизлар, Алпомишнинг азаси тугамайдиган аза!..

— Тугамайдиган нарса йўқ, Барчин!.. Бойбўридай пошшонинг даврониям тугади!.. Алпомишдай паҳлавон Қалмоқнинг дамига ем бўлиб кетди!.. Тугамайдиган нарса борми!..

— Ҳа, нодонлар! Худо берган меҳр тугамаслигини билмайсизлар!..

Барчиннинг кўз ёшлари ёноқларидан сизилиб, мунчоқдай тизилиб оқа бошлайди.

— Мен Алпомиш келганча аза тутаман!

— Келмаса-чи!..

— Келади! Худойим Кўнғиротнинг бошига бир синов солди! Кўнглим сезиб турибди, бекман деб керилган нодонлар, Парвардигор элни Алпомишсиз қўймайди! Алпомиш билан мени ҳам учраштиради!..

— Учраштирмаса-чи? — дейди ўрлашиб совчилардан бири.

— Бу дунёда учраштирмаса, у дунёда учраштиради!

Барчин кўзларидан ёшини артади.

— Фаҳмларинг етган бўлса, — дейди Барчин — жавобимни айтдим! Ултонтозларингга бориб айта беринглар!..

Барчин бурилиб ўтовга кириб кетади.

Ултонтоз Бойбўри саройининг ҳовлисида ўзига ўхшаган эски жўралари — тоза калларни йиғиб, чиллак ўйнапти. Зувиллаётганнинг ёнида «ҳиқ-ҳиқ»лаб, қизишиб югуриб юрибди.

Совчилар кириб келадилар!

Ултонтоз ўйинни тўхтатади.

— Шошма, — дейди у зувиллаётганга. — Совчилар келиб қолди. Бу зувиллашинг ҳисоб эмас, қайтадан зувиллайсан!

Ултонтоз мамнун жилмайиб, совчилар томон юради. Совчилар ҳам, йўргалаб, Ултонтозга яқин келиб, таъзим бажо қилиб турадилар.

— Суйган ёрим Ойбарчин тўйни қачон бошлаймиз деди? — сўрайди Ултонтоз гердайиб.

Совчилар тарадудланиб қоладилар. «Сен айт, сен айт»лаб, биров-бировини туртмоққа тушадилар...

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтаман... — дейди ниҳоят овози қалтираб бош совчи.

— Қонинг бошингдан қолсин! Қонингни менга нима кераги бор! Суйган ёрим Ойбарчин нима дейди? Тезроқ гапир!.. — дейди Ултонтознинг сабри тугаб.

— Барчин айтдики...

— Нима деди?

Ултонтоз энди дарғазаб бўлиб, совчиларга қарайди.

— Барчин «тўй бўлмайди» деди...

— Ие, — дейди чиндан ҳайрон бўлиб Ултонтоз, — менга тўйсиз тега берар эканми?..

— Тўй қилсангиз ҳам, тўй қилмасангиз ҳам тегмас экан!..

Ултонтоз бирпас эсанкираб қолади.

— Сенларни совчиликка юборган мен аҳмоқ.. Қани, юринглар, мен сенларга совчи қандай бўлишини кўрсатиб кўяман!

Ултонтозга от келтирадилар...

Ултонтоз совчилари билан от ўйнатиб, Барчиннинг ўтовига келади. Отдан энгашиб шашт билан ўтов эшигини қоқади.

Ичкаридан Барчиннинг овози эшитилади:

— Яна, қайси қул келди экан!..

Барчин эшикда пайдо бўлади.

— Барчин, мендай пошшонинг гапини икки қилишни ўрганма! Пошшониям гапини икки қилиб бўладими? Аччиғим чиқиб, жаллодга топшириб юборсам, нима бўлади?!

Барчин нимадир демоқчи бўлади...

— Гап қайтарма!.. — дейди Ултонтоз. — Тўйимизни бошлайман! Қирқ кун тўй бераман!.. Қирқинчи куни сени никоҳимга оламан!..

Барчин яна нимадир демоқчи бўлади. Яна уни Ултонтоз гапиртирмайди.

— Пошшони гапини қайтарма! Гап шу!..

Шотирларига юзланади.

— Эса сизлар ҳозироқ жар солиб, тўйнинг хабарини бошланглар!..

У отига қамчи босиб, йўлни чангитиб жўнайди.

Қалдирғоч ойим туя боқиб юрибди. Кийимлари титилган, оёқяланг, сочлари тўзиган... У хас-хашақлардан юлиб, бир жойда чўкиб ётган Қоранорнинг оғзига тутади. Қоранор бурилиб қарамайди.

— Қоранор! Бедарак оғамнинг туяси! — деб зориллайди Қалдирғоч. — Акамнинг йўқлигига дунё кўникди, лекин сену мен кўникмадик!.. Ол! Емиш е! Шундай ҳам қаттиқ бўласанми?.. Етти йилдан буён оғзингга хас олмайсан... Қоранор!

Қалдирғоч туяга гапи ўтмаслигини билиб, нарироқ бориб, кўздан ёши шашқатор оқиб, ўзининг ғариблигига ўзининг ҳайфи келиб, йиғлаб ўтиради.

Шу пайт Қоранор бирдан ўкириб, ўрнидан кўзғалади. У бўзлаб, юриши билан ҳам сўзлаб, йўлга равона бўлади.

— Ҳала! Қоранор, ҳала!..

Қалдирғоч «ҳала»лаб туянинг ортидан чопиб жўнайди.

— Қоранор, тўхта! Ҳала, дейман! Оёқларимга тикан тўлди!.. Тўхта!.. Сен ҳам мени хор қилма, Қоранор!..

Қоранор тўхтамайди, югуради.

Ана энди Алпомиш қараса, бир туя югуриб келаяпти, ортидан кийимлари жанда, ялангоёқ бир нарса ҳаллослаб югуриб келаяпти...

— Ҳала! Қоранор! Мени ҳалак қилма! Акамнинг туяси эдинг-ку!.. Ҳала!.. Товонларим тешилиб кетди!.. Ҳала!..

Туя келиб Алпомишни зиёрат қилиб, алпни етти айланиб, бўкириб тураверади.

Қалдирғоч йўловчини кўриб, ўзини бир чангалнинг орқасига олади.

Алпомиш Қоранорни қайтариб, ҳайдаб жўнайди. У Қалдирғочнинг устидан чиқади. Қалдирғоч ерга қараб, кўринишидан уялиб туради. Алпомиш уни танийди. Юраклари ўртаниб қарайди...

Алпомишнинг овози:

— «Қалдирғоч!.. Синглим!.. Эмакдошим!.. Менсиз шундай аҳволга тушибсан-да!..»

— Синглим, — дейди Алпомиш овоз чиқариб, — бу туянгни феъли ёмон экан! Бошини кесайми?

У қиличига қўл узатади.

— Йўқ!.. — дейди кўрқиб Қалдирғоч. — Қоранорни ўлдирма!.. Акамнинг моли энди Ултонники!.. Агар бу туяни ўлдирсанг, Ултонтоз бошимни кесади!

— Бойсун-Кўнғиротда бир туя одамнинг хуни бўлиб қолдими?

— Элу юрт Алпомишсиз қолгандан кейин, мол одамдан азиз бўлиб қолди, йўловчи...

Қалдирғоч Алпомишга тикилиб қарайди.

— Йўловчи, айт, қаерлардан келаяпсан?

— Қалмоқ юртидан келаяпман.

— Қалмоқ юртида акам Алпомишнинг дарагини билмадингми?

— Билдим.

— Соғ-омон борми?

— Аканг соғ-омон!..

Қалдирғоч Алпомишга янада синчиклаб тикилади.

— Йўловчи, йиғлаб-йиғлаб кўзларим хира тортди. Яширмасдан айт, акам ўзинг эмасмисан?

— Йўқ, аканг эмасман! Аммо акангни кўрдим. Кутабер, эрта-индин келиб қолади!..

— Йўловчи, сен — акамсан!..

— Кут, аканг, Худо хоҳласа, келиб қолади!..

— Илоё, келиб қолсин! Ултонтознинг тўйи азасига айлансин!

— Қанақа тўй, синглим?

— Ултонтоз чечам Барчинни «қошша оламан»лаб, тўйни бошлаб юборди. Барчин чечам Худодан акамни сўраб, йиғлаб ўтирибди...

Алпомиш Бойчиборни йўлга бошлайди.

— Аканг келади...

Қалдирғоч унинг ортидан қараб қолади...

Алпомиш бораяпти...

Бир жойдан «Во, болам»лаб, йиғлаётган одамнинг овози эшитилади. Алпомиш овоз келган тарафга Бойчиборнинг бошини буради.

Қараса, бир мўйсафид қўйларини қайириб қўйиб, йиғлаб турибди:

— Армон билан фарзандимдан айрилдим!.. Во, болам!.. Бедарак кетган болам!..

Алпомиш чолни танийди...

Алпомишнинг овози:

— «Қултой!.. Меҳрибон Қултой!..»

Алпомиш овоз чиқариб сўрайди.

— Тар очилган гулинг сўлдими, ё қиёмат бўлиб, улинг ўлдими, бобо, не сабабдан йиғлайсан?

Қултой йўловчининг бу гапидан сўнг баттар хўнграб йиғлайди.

— Менинг йиғлаганим ўғлим эмас, Бойбўрининг ўғли эди. Икковимиз шундай қадрдон эдик — билмаганлар Алпомиш Қултойнинг ўғли дер эди, билганлар Қултой Алпомишнинг қули дер эди. Шу Алпомиш болам Кашалга бориб ўлиб кетди. Шундай йиғитга бу дунё вафо қилмади деб, Алпомиш эсимга тушиб, йиғлаб ўтирибман! Унинг борида кимсан, Қултой эллиқбоши эдим, энди болам бедарак кетиб, дахмарда бир чўпонман...

— Бобо, — дейди Алпомиш, — Алпомишни кўрсатсам нима берар эдингиз?

Қултойнинг аччиғи чиқди:

— Укангнинг қорнини берар эдим! Кўрсам, ўзим ҳам таниб олар эдим!

— Мен кимга ўхшайман? — деб кулиб сўрайди Алпомиш.

— Сен гўрга ўхшайсан! Сенинг кимга ўхшаганинг билан қанча ишим бор! Сендай қанча одамлар Алпомиш келаётир, суюнчи бер, деб неча саркаларимни алдаб еб кетган!.. Сен ҳам Алпомишман деб борсам, Қултойнинг бир саркасини оламан деб кепсан-да!..

— Хўп, бобо, мени танимадингиз... — дейди Алпомиш, Қултойнинг жиғибийрон бўлаётганидан завқланиб. — Алпомишнинг нима белгиси бор эди?

— Алпомишнинг ўнг эгнида, Шоҳимардон пирнинг беш панжаси доғи бор эди, — дейди Қултой ва бирдан мақтангиси келиб кетади. — Чап елкасида эса менинг беш панжамнинг изи бор! Болалигида қинжирлик қилиб, жонимга текканида, чап елкасига бир туширган эдим!..

Алпомиш завқ қилиб кулади:

— Бўлмаса, бобо, мен бошқа Алпомиш эканман. Мени чап елкамда шаматалоқ ҳам йўқ...

— Унг елкангда-чи?

Алпомиш Бойчибордан тушиб, чакмонини отиб ташлайди.

— Кўр, бобо!

Қултой шошиб, Алпомишнинг кўйлагини орқасидан шартта иккига бўлади. Алпнинг елкасида Шоҳимардан пирнинг беш панжаси изи турибди!..

— Кўрар кўзим!.. Юрт эгаси!.. Ҳакимхон болам, бормисан?..

Қултой хўнграб, Алпомишни бағрига босади.

— Қултой бобо!..

Алпомиш ҳам бобосини ихлосу меҳр билан кучоқлайди.

— Болам, — дейди Қултой, — мени кечир, Қалмоққа сени дараклаб боролмадим!..

— Қани, бобо, элда қандай гап бор?

— Сўрама! Ота-онанг Ултонтознинг хизматкори, синглинг туябоқар, дўстинг Қоражонни қулар Оловга ҳайдаб юборганлар, менинг аҳволимни кўриб турибсан... Эндиги гап шу, Ултонтоз хотинингни олмоқчи бўлиб, тўй бериб ётибди...

Алпомиш бир ўйнинг охирига етгандай Қултойга қарайди:

— Бобо, бир иш қилсам, тўйга сиз мен бўлиб боринг, мен сиз бўлиб борайин! Ким дўст, ким душман, ўз кўзим билан кўрайин! Бировнинг чоригига биров тойиб ўлиб кетмасин...

Алпомиш Қултой билан кийим алмаштира бошлайдилар.

Бирпасдан кейин Қултой Бойчиборни миниб, алпнинг либосларини кийиб, дуппа-дуруст мўйсафид бўлиб турибди. Алпомиш ҳам Қултойнинг жанда-жундасини осиб, кебанакнинг устидан елбагай ташлаб, бошига тўмоқ, оёғига чориқ кийиб, сарканинг терисидан кесиб, соқол-мўйлов қилиб, иягига ёпиштириб — худди букиртоб Қултойнинг ўзи бўлди. У ҳам таёғини судраб, пиёдалаб, тўйга қараб жўнай берди...

Қултой Бойчиборни миниб, тўйхонага кириб бораяпти. Қўнғиротнинг ўн икки минг чобағони йиғилиб, кўпқари чолиб ётибди. Бир тепада Барчинга бахмал ўтов тикилган, ажратган улоқни Барчиннинг ўтови олдига ташлаб, совринини олиб кетаяпти.

Бир жайрон от улоқни айириб чиқади. Чобағон Барчиннинг ўтови остонасига улоқни ташлаб ўтади.

Баковуллар бақириб эълон қилади:

— Ултонтозбекнинг жийрони улоқни айирди!

Баковуллар яна улоқни ўртага олиб ташлаб, боз совринни эълон қиладилар:

— Қирқ кўйи, қирқ йилқиси, қирқ туяси бор! Ажратиб ҳалоллаб о-о-ол!..

Қултой Бойчиборни миниб, ўзини кўрга уради. Бойчибор отларни суриб ташлаб, улоқнинг устига келади. Олдинги икки оёғини эгиб, энгашади. Атрофидаги отлар ёндошолмай, тайсанглаб турибди. Қултой эгилиб улоқни олади. Тақимига босади. Бойчибор бир кишнаб, кўрни иккига ёриб, яшиндай кўзғалади. Ўн икки минг от унинг чангини ҳам кўролмаб қолади. Бойчибор учиб бориб, Барчиннинг ўтовини етти айланади. Қултой улоқни Барчиннинг остонасига ташлайди.

Томошага чиққанлар говурлашиб туради:

- Бу чавандоз ким?
- Қайси уруғнинг шунқори экан?
- Бу чолнинг остидаги отиям тулпор!
- Чол бўлса ҳам зўравор экан, укағар!

Ўзига ўхшаган бари кал — қийшиқ-пийшиқ аркони давлати билан сумра-ийб турган Ултонтоз бу ҳолни кўриб буюради:

— Четдан бир бегона келиб, бизни оёқ ости қилиб, кета берадими? Пошшоликнинг жийронини кўшинглар!

Бир четда совутилаётган жийронни эгарлаб, даҳмарда зўр қуллардан бири миниб, кўпкарига эниб келаяпти.

Баковул ҳам Ултонтознинг оти кўпкарига тушаётганини кўриб, хушомад қилиб, совруни катта айтаяпти:

— Бир сурув қўйи бор, бир уюр йилқиси бор! Устига... ана... тўқсон бияси бор! Бунинг устига ўн минг танга тиллоси бор! Ҳалоллаб ажратиб о-о-ол!..

Жийрон кўрни ичига ўзини уриб кетаяпти. Қултой Бойчиборнинг жиловини тортиб, бир четда турибди. Жийроннинг чобағони улоқни олиб, кўрдан чиқиб жўнайди. У ҳаммадан ўза бошлаганда, Қултой Бойчиборни жийроннинг ёнбошидан кўшиб юборади. Бойчибор бир зумда жийронга тенглашади. Қултой узалиб, улоқни ушлашади. Бойчибор бир забт билан жийрондан ўзиб жўнайди. Даҳмарда чобағон улоққа жон-ҳолатда маҳкам ёпишади. Бойчибор тезлашади. Кўринг, энди Қултойдай паҳлавонни! Улоққа кўшилиб, ҳалиги даҳмарда ҳам эгарнинг устидан тушиб қолади. Қултой анча жойгача унияма судраб боради. Охири даҳмарда ҳам майдонда узилиб қолади!.. Келтириб, улоқни Барчиннинг эшигига ташлайди.

Ҳар тарафдан қичқириқлар эшитилади:

— Ҳалол!.. Ҳалол!..

Барчин очиқ керагадан кўпкарини томоша қилиб ўтирибди. У Бойчиборни кўради. Танийди. Бир хуррамлик юзу кўзини, туришини, қарашини — бутун вужудини қоплайди.

— Ёдгоржон! — деб ўғлини маҳкам бағрига босади. — Ўчган чироғим ёнганга ўхшайди! Бойчиборни танидим — отанг элу юртига қайтганга ўхшайди!.. Дўст-душманни ажратиб, ўзини билдирмай юрган кўринадилар...

Ёдгор, кўзлари ёниб, энаси бағридан отилиб чиқиб:

— Эна, мен бу қулларнинг бир жонига тегайин! — дейди. — Агар отам келгани рост бўлса, ажратиб олади, агар келмаган бўлса, бундай зулм кўриб юргандан кўра, ўлганим ҳам ўнғай келади!..

У қийқи таёғини олиб, ўтовдан югуриб чиқиб кетади.

Кўпкарининг бир тарафида соврин учун олиб келинган моллар турган эди, Ёдгор шулардан беш-ўн саркани ажратиб, қирдан ошириб ҳайдаб кета бошлайди.

Шу пайт Алпомиш Қултой суратли бўлиб келаётган эди, Ёдгорнинг олдидан чиқиб қолади.

— Ҳўв, сарка ҳайдаган болам, кимнинг улсан? — деб сўрайди Алпомиш.

— Мен Алпомишнинг ули Ёдгор бўламан.

— Алпомишнинг бундай вояга етган ули йўқ эди-ку!

Ёдгор бир ғарибсиниб Қултойга қарайди:

— Қултой бобо! Сен ҳам мени танимадингми?

— Кўзим қурсин, болам, қарилик... Сен ҳам каттариб, танимайдиган бўлиб кетипсан-да!

Шу пайт икки қул от чоптириб, бақриб, сўкиниб, Ёдгорга яқинлаб кела бошлайди:

— Ҳай, энағар сағир Ёдгор!.. Ҳе, бедарак кетганнинг боласи!.. Энди ўғирликка ўтгингми, жувонмарг!

Ёдгор уларга кўзи тушиб, қунишиб, бобосига қарайди:

— Бобо!.. Бу икки қул мени ўлдиради!.. Мени уларга берма! Раҳбарлик қил, бобо!..

Қуллар забт билан етиб келадилар. Ёдгор «бобо»сининг орқасига ўтади. Бобоси уни тўсиб турибди. Қуллар огдан тушиб келадилар.

— Бу энағар ҳаддидан ошди!..

— Пошшоликнинг молини ҳайдаб кетаяпти!..

Бири келиб Ёдгорга кўл чўзади.

Шунда «Култой» унинг билладиган маҳкам тутади.

— Муниг ҳам бир замонлар отаси бор эди, давлати бор эди!.. Худо қилди, етим бўлди!.. Буни қўй, ўз вақтингни хушлигини кўр!..

Кул билагини ҳарчанд бўшатишга тиришади — удда қилолмайди. Алпомиш унинг билагини янада қаттиқроқ ушлайди. Ҳалиги кулнинг кўзи олайиб, юзи қизариб, балки қорайиб қолади.

Иккинчи кул келиб, «Култой»га қамчи кўтаради. «Култой» унинг ҳам биллагидан тутади. Икковининг билаги ҳам «Култой»дай мардининг кўлида, — иккови ҳам «вой-вой»лаб, кўзига ёш тўлиб, билагини айириб ололмай ётибди.

«Култой» уларни бўшатади. Иккови билагини силаб, ичида «Култой»га ўлим тилаб, отни миниб, саркаларни қайтариб ҳайдаб кетаяпти.

— Одам одамни билмас экан! — дейди бири бош чайқаб.

— Ҳа, бу Култойнинг зўрлиги ҳар кимсача бор экан!..

Ёдгор шунда «бобо»сига қарайди.

— Бобо... — дейди овози титраниб. — Ўлимдан ҳам кўрқмас экансан!.. Сен Култойга ўхшамай турибсан. Файратинг бир элчалик бор — сезиб турибман!.. Энди ростини айт, бобо, сен отам эмасмисан?

Бола ўзини тутиб гапираяпти, аммо кўзларидан ёш айланади.

— «Отам» дема, болам, менинг ҳам кўнглим бузилди. Отангни мен ҳам фарзандим дер эдим...

«Култой» боласига қараб, ёшларини тийолмаяпти. Қаричиликка йўйиб, белбоғининг учига артаяпти.

— Отам бўлсанг, яширма, бобо!.. Тезроқ айт, соғинчнинг ҳар дами, йил эканлигини билиб қолдим...

— Отанг бўлса, бу йўлларда тентираб юрадимиз? Тўйхонага бориб, Ултонтознинг бошига ғовға солмайдимиз?..

— Энам «Бойчиборни кўрдим, отанг келган» деб, боши осмонга етиб ўтирибди... Бобо!.. Ўзингни яширма!..

— Ёдгор, билиб қўй, болам, ўлган одам қайтмайди!..

— Бизнинг кўрмаган кунимиз қолмади! Ултонтоз энамнинг кўздан ёшини тиздириб, билмаганини билдириб турибди, бобо! Тўй бошлаб юборди!.. Мен бир ўзимман, бобо!..

— Ёдгор, Ултонтознинг кўнглини олаберганинг маъқул эмасми?

— Нима деяпсан? — дейди Ёдгор бирдан қаҳрланиб. — Сен мени ким деяпсан? Мен Алпомишнинг улиман!..

Алпомиш боласининг бошини силайди.

— Энанг... Келин Барчин... яхшими? — дейди ниҳоят у, нафаси етмаётгандай қийналиб.

— Нимасини айтасан, бобо!.. Энамнинг кунини Худо ҳеч кимнинг бошига солмасин!.. Агар отам келмаса, энам қараб ўтирмайди, бу қуллар билан жанг қилгани майдонга чиқади!.. Аммо энам «отанг келган» деяпти! Келмаса ҳам, мен қараб турмайман!..

Ёдгор ёвлари тургандай, атрофга ғурур билан қарайди.

— Баракалло, улим! Отадан бўлсанг, шундай бўл! — дейди Алпомиш. — Мен ҳам «шу бачағарнинг тўйига борайин, кўлимдан келганча бузиб кўрайин», деб кўйдан келаётиман!.. Сен бир нораства гўдак, мен ёши етган чол — «икки ёрти бирикса — бутун» деган гап бор... Нима бўлса ҳам, болам, энди тўйни бузмоқни бобонгдан кўр!..

Ёдгорнинг юзи ёришади. Ҳеч кимдан яхши сўз эшитмаган бола эмасми, кўкрагини тўлдириб нафас олиб, жасади ҳам каттаргандай бўлиб қолади.

— Гап бундай, — дейди «Култой», — иккаламиз борсак, ваъдамиз бирлигини қуллар билади. Сен тўйхонага кўпқари тарафдан айланиб бор, мен эса шу йўлдан бораберай!..

Ёдгор бош ирғаб, «бобо»сидан кўнгли тўлиб, чопқилаб жўнайди. Алпомиш унинг ортидан юраклари узулгудай бўлиб, қараб туради-да, у ҳам йўлга тушади.

«Култой» Бойсунни оралаб кетаяпти. Ҳамма жойда дошқозонлар осилган, сўқимлар сўйилган, меҳмонлар келаётган, баковуллар «меҳмонга қаранг»лаб

бақирган; хотин-халаж даф уриб, чанқовуз чалиб, ўйин-кулгу қилган; дўмбирачилар дўмбирасини сўзлатган, бахшилар юракларини бўзлатган — еган еб, ичган ичиб ётибди...

Алпомиш тўйни оралаб, бир четга чиққан эди, энаси Кунтуғмушга кўзи тушади. Энаси ариқ бўйида тўйга сўйилган қўйларнинг ичак-чавоқ, калласийроғларини тозалаб ўтирибди...

— Кунтуғмиш енга, омонсизми? — дейди Алпомиш.

Энасининг қўлидагиси тушиб, ақли учиб қолади.

— Довушгинанг Алпомишга ўхшади...

— Мен — Култойман, енга!..

— Култойман деб, мени алдама!..

— Э, ўзи қариганда миянғхато бўлиб қолибсиз! Алпомиш келса, мендай чол бўлиб келадими, Алпомиш бўлиб келади-да!..

Кунтуғмишбекач уялиб, қимтиниб қолади.

— Не билайин, менинг ҳам кўзим хаста бўлиб қолган...

У вайрон бўлиб, «Култой»га қарайди:

— Култой, сенга гапим ўтадими?

— Менга ўтмай кимга ўтади, енга!..

— Ким билсин, ҳеч кимга гапимиз ўтмай қолган... — дейди ғариблик суяк-суягига сингиб энаси. — Алпомишим, ёлғиз болам, бедарак кетгандан кейин ҳаммамиз Барчинга суяниб қолган эдик... Энди у ҳам кетадиган бўлиб турибди... Сени ҳамма ўзиники билади, Култой! Тўй оралаб, Барчиннинг олдида бор. Айтки, Ултонтозга икки дунё бир бўлса ҳам, тегмасин! Агар тегса, Бойбўрининг ҳам, менинг ҳам тиригимиз ўлигимиздан ёмон бўлади...

Кунтуғмишбекач кўз ёшлари ҳам адо бўлган гуссада серрайиб қолади.

— Хафа бўлманг, енга, — дейди Алпомиш юрак-бағри эзилиб, — Барчинга ўзим йўлиқиб, қаттиқ тайинлайман!

— Тайинла! Култойжон, тайинла!..

Култой тўйни оралаб бораяпти. Қараса, Ултонтоз ҳовлиқиб, тахтини кўтартириб чиқараяпти. Бир баланд жойга қўйдириб, устига гердайиб ўтириб, тўйни томоша қилган бўлаяпти. Тўйга келганлар унга таъзим қилиб ўтаяпти.

— Ассалому алайкум, Ултонтозбек! — дейди «Култой» ҳам унга рўбарў бўлиб. — Шу Алпомишдан қолган хотинни олиб, зўр иш қилибсан! Тўй қуллуқ бўлсин!..

Ултонтоз чолнинг гапини саҳройиликнинг феълига йўйиб:

— Қуллуқ, Култой, қуллуқ! — дейди.

— Ақлингга қойил қолдим, — дейди яна «Култой». — Ули ҳам каттагина бўлиб вояга етиб қопти! Овора бўлиб, фарзанд кўраман ҳам деб юрмайсан!..

Меҳмонлар кулгуларини зўрға тутиб турадилар.

Ултонтоз қизаради, қимтинади:

— Бор, ош е, Култой! — дейди у нима қиларини билмай. — Бор, ош е!..

— Зар қадрини заргар билади! Ўзимиздан чиққан чўпонсан-да, қориннинг қадрини биласан! Майли, борсам бора қолай...

У ўрнидан қўзғалади.

Шу пайт, меш кўтариб, мункайиб сув ташиётган Бойбўри ўтиб қолади.

Бир баковул уни тўхтатади:

— Тўхта, укағар айёр, тўхта!.. Ултонтозбек! — дейди сўнгра у тахт тарафга қараб. — Бу укағарнинг қилиғини кўринг! Мешни ярим қилиб, сув ташияпти! Қозонлар бўшаб қолади!.. Бу отдан тушса, ҳам, эгардан тушмайдиган укағар тўйни бузмоқчи!..

Ултонтоз гезариб, аччиғидан безариб, ғазаб дарёсига чўкиб, юзидан заҳар тўкиб, маҳрамларига буюради.

— Менга рўбарў қилинглар бу чолни!..

Уч-тўрт маҳрам бориб Бойбўрига ташланади. Бойбўрининг меши елкасидан тушиб, суви тўкилиб қолади. Бойбўри, оёқяланг, усти боши шалаббо, Ултонтознинг қаршисидан турибди...

Ултонтоз этигининг қўнжидан қамчисини суғириб, совуқ тиржайиб, ўрнидан туради.

— Сен ҳали тўйни бузмоқчи бўлаяпсанми?! — дейди у Бойбўрининг олдига яқин келиб... — Ҳали ҳам бийлигиндан тушганинг йўқми?! Мана, сенга!..

У Бойбўрининг бошига қамчи билан уради. Бойбўри қамчи оғриғидан бир сесканиб тушади. Лекин на ўзини ҳимоя қилади, на олиб қочади — бошини экканча тура беради.

— Мана, сенга! — яна туширади Ултонтоз. — Мана, сенга!..

Ултон тахтига бориб ўтиради. Атрофга гоз қараш қилади. Бойбўри турибди — юзларида қамчининг излари тарам-тарам бўлиб қавариб чиққан...

Баковуллар яна Бойбўрининг қўлига мешини тутқзади:

— Таъзирингни едингми? Бор, энди қинжирлик қилмай, сувингни таши!..

Шунда «Қултой» чидаб туролмайди.

— Мен турганда, — дейди далли-ғуллик қилиб, — бошқаларга сув ташишга йўл бўлсин! Қани, Бойбўри, мешни менга бер! Ўзим ташийман!..

У ҳаммани шошириб, бўш мешни олиб, сувга жўнайди. Орқасидан анграйиб, Бойбўри эргашади.

Бир жойда Бойбўри Алпомишга етиб келади.

— Шошма, шошма!.. Ҳаддингдан ошма, Қултой!.. Мешни ўзимга бер! Мешни сенга кўтартирсам, бу қуллар мени омон қолдирмайди!.. Ёмондан кўрққулик!.. Қизишма, мешни ўзимга бер!..

Аммо энди «Қултой»ни тўхтатиб бўлмайди.

— Қулларга ўзим жавобини бераман, Бойбўрибий!

«Қултой» тўйбошию баковулларни анграйтиб, сув ташияпти. Бир пасда қозонлар тўлиб кетади.

— Бориб дам олавер! — дейди «Қултой» Бойбўрига. — Мендан ортадиган иш йўқ.

Бойбўри «Қултой»га қараб-қараб кетади.

«Қултой» энди ошпазларнинг ичига оралаб кетаяпти...

Қирқ қозонда овқат пишиб турибди. Қирқ ошпазга қирқ ўт ёқувчи йигит ёрдам бериб турибди. «Қултой» бориб, ўт ёқувчи бир йигитнинг елкасига қўлини ташлайди. Қаттиғроқ ташлаган эканми, ҳалиги йигит мункиб, ўчоққа кириб кетишига сал қолади.

— Мен нима қилдим?! — дейди ҳалиги бечора энтикиб.

— Нарн тур! — дейди хизматга берилиб кетган «Қултой». — Ултонтоз ўғлимнинг тўйига ўзим ўт ёқаман!

У қасовни қўлига олиб, ёнаётган оловни титиб ўчириб, тутатиб, устига бас дегунча ўтин қалаяпти.

— Тутатма, Қултой! — деб зорланади ошпазларнинг баковули Фармонқул. — Барака топгур, Қултой, тутатма!..

— Биз дала юриб, Фармонқул баковул, ўт ёқишнинг ҳавосини олганмиз! Мана, ҳозир кўрасан!

«Қултой» кўкрагини тўлдириб нафас олиб, қозоннинг тагига пуфлайди. Бирдан ланғиллаб олов кўтарилади. Фармонқул баковул билан ошпаз қозондан нари қочади...

«Қултой» шундай қилиб хизмат қилиб турган эди, Ёдгор тўйни оралаб, «Қултой»ни кўриб, кўнгли ўсиб, унга қараб кулиб кела бошлайди.

— Энағар! Тўйхонага сенга нима бор? — деб димоғи кўйиб турган Фармонқул баковул капгирни бола тарафга сермаб юборади. Капгир Ёдгорнинг бету оғзига тегиб, юзи қонаб, чирқираб йиғлашга тушади. Алпомиш бир хезланиб, Фармонқулнинг елкасидан ушлайди. Аччиғи чиққан экан, чопоннинг елкаси қўлига юлиниб келади. Фармонқул кўрққанидан титраб, тиржаяди.

— Қултой, сенга бир гап бўлдими? — дейди у ҳиринглаб. — Бир сағирни деб, мендай баковулга шунча зуғум қиласанми?

Алпомиш унга тикилиб қарайди. Фармонқулнинг бўғини бўшашиб, юзидан кулгуси қочиб, ранги оқариб, терга ботиб қолади.

— Бу қозонингдаги гўштлар Алпомишнинг молиники! Гўштга тўйиб, шишиб кетибсан, Фармонқул!..

«Қултой» Ёдгорнинг юзидаги қонни артиб, бир катта иликни олиб, Ёдгорнинг қўлига тутқзади-да, унга кўз қисиб кўяди. Бола бобосининг имосини тушуниб, алами ҳам эсидан чиқиб, илик гўштини тишлаб, кетаверади.

Бир неча сардор беклар чеккада «Култой»нинг бу ишига гаши келиб қараб турибдилар.

Барчиннинг ўтови.

Ёдгор кулиб ўйноқлаб, киради. Барчин, яхши хабар эшитадигандай, ўғлига юз буради.

— Ҳеч кулганингни кўрганим йўқ эди! Болам, нега кулиб келаяпсан?

— Бобом Култой менга илик берди.

— Ҳеч ким индамадимми?

— Гапирганин Култой бобом жеркиб берди. Ҳеч ким ёнашолмади...

Барчин гул-гул очилиб, Ёдгорнинг юзидан ўпади.

— Култойдан ким ҳам кўрқади, болам! — дейди кўзлари сузилиб, қувонч ёши тизилиб. — Отанг кепти!.. Юртингнинг эгаси келипти, болам!..

Тўйда бир тўда қуллар чиқиб, нишон тикиб, соврин қўйиб, ёйандозликни бошлаяптилар. Томошабин тепа-тепаларнинг бетига келиб ўтираяпти...

«Култой» ҳам тўйхонадан чиқиб келаяпти.

Барчиннинг уйига энди Қўнғиротнинг оқсоқоллари кириб бораяпти. Барчин кўрпача тўшаб, қарияларнинг ёнига ёстиқ қўяпти.

— Энди Барчин қизим, — деб гап бошлайди оқсоқолларнинг бири. — Бу тақдир экан! Ултонтозни овора қилмай, «хўп» дея қол! Ултонтоз ҳам, кўнгли тинчиб, халққа тўй бераверсин...

— Алпомиш келади!.. — дейди тап тортмасдан Ойбарчин. — Балки келгандир ҳам, тўй оралаб юргандир ҳам...

— Ўлган ҳам қайтиб тириладими?! — дейди қони қайноқ иккинчи оқсоқол. — Барчин, сенинг ўзи бошинг айланиб қолибди!..

— Алпомиш ўлмайди! — дейди Барчин. — Алпомиш ўлмайди!

— Ултонтозни феълини биласан... — деб муроса гап бошлайди учинчи оқсоқол.

— Қўлидан келадиганини қилсин! — дейди Барчин ғурур билан. — Кулга тегадиган аҳмоқ йўқ!..

Оқсоқоллар гап тугаганини билиб, ўринларидан қўзғаладилар.

Қулларнинг мерганлари ёй тортаяптилар. Нишонга етмай ўқлари қолиб кетаяпти.

Томошага — ўзи ялпайиб ўтирган тахтини кўтартириб — Ултонтоз ҳам келаяпти.

Ултонтознинг келганини кўриб, ўртага «Култой» тушади.

— Э, мерганликни Култой бобонга чиқарган! Қани, бер бу ёққа ёйингни!..

Қуллар кулиб-кулиб «Култой»га ёй узатади.

«Култой» ёйни тортади, ёй синиб кетади.

— Э, топган ёйларинг бошларингдан қолсин! Олиб келинглр бошқасини!.. — дейди «Култой» қўлидаги ёйнинг синиғини отиб юборар экан.

Қуллар ёй олиб кела берадилар, «Култой» тортган ёй синиб кетаверади. Қуллар ғовурлашиб қоладилар.

— Бобо, ёй тортишни қайдан билдинг?

— Култой, кучинг шунча кўпми?..

— Култойга ҳам Худо берган экан!..

— Бурунги кучимни сизларга айтай, — дейди мақтаниб «Култой». — Арпали чўлида Добонбийнинг ўн тўрт ботмон ёйини Алпомиш билан тортар эдик. Ёй тортишимни кўриб, Алпомиш ҳам менга қойил қолар эди. Отган ўқим Асқар тоғининг чўққиларини неча марта юлиб ўтган! Култой мақтанаяпти деманглр-у, Алпомишдан ёйандозликда ўтар эдим!

Утирганлар «Култой»нинг бу гапини лофга йўйиб, куладилар. Шунда Ултонтоз кал вазирларидан бирига энгашади:

— Култой нима деди?

— Мақтанаяпти. Ўн тўрт ботмон ёйни отганман деб...

Ултонтоз ўтирган жойидан катталиқ қилиб, «Култой»га ҳайқиради:

— Култой! Қаерда у ёй?

— Алпомиш кетганда...

Ултонтознинг жаҳли чиқади.

— Алпомишнинг номини тилга олма!..

«Култой» хайрон қолиб, Ултонтозга қарайди:

— Бўган гапнинг бошини айтмасам, охири эсимга тушмайди-да!

— Ҳе эсинг бошингни есин! Ҳамма ёдидан чиқарган Алпомишни номини тилга оласан!.. Гапир тезроқ!

— Сизлар билмасанглар ҳам мен биламан, етти йил бўлди Алпомиш банди бўлиб, ўлиб кетганига! Алпомиш кетганда, Добонбийнинг ўн тўрт ботмон ёйи Арпали кўлида қолиб эди. Шундан буён ажриқ босиб ётгандир...

Ултонтоз «Култой»нинг гапини шартта бўлади.

— Бўлди! Алжима, Култой!..

Аркони давлатига буюради:

— Ёйни олиб келинглар!

Куллар Ултонтозга хушомад қилиб, бири-биридан ўтиб, Арпали чўлига қараб жўнайдилар.

Арпали чўлида, бир қирнинг белида Добонбийнинг ёйи ётибди. Култойнинг айтганича бор — атрофини ажриқ тутиб, ерга кириб кетган...

Кулларнинг биттаси келиб тортиб кўради. Кейин учтаси ёпишади. Кейин қолганлари ҳам отдан тушиб, ёйни тортишмоққа тутинадилар. Инқиллаб, кучаниб, чираниб кўрадилар — ёй жойидан кўзгалмайди. Ҳолдан тойиб, гала каллар пишнаб ўтириб қоладилар.

— Ҳўкиз керак! — дейди биттаси нафасини ростлаёлмай. — Ҳўкиз тортмас...

Куллар қирқ жуфт ҳўкизга ёйни кўшиб торттираяптилар.

Ёй жойидан кўзгалмайди.

Ҳўкизларни савалаганлари билан ҳам иш чиқмайди.

— Бу ёй илдиз отиб кетган кўринади... — дейди бири.

— Бу укағар Алпомишнинг моли ўзига ўхшаб қаттиқ...

— Жўралар, Ултонтозбекка бориб айтайлик, ўзи бир чорасини кўрсин!..

Ёйга кетганлар бирин-бирин келиб, Ултонтознинг қаршисида бош эгиб турадилар.

— Ёй қани? — сўрайди Ултонтоз.

Келганлар «сен айт, сен айт»лаб бири-бировини туртадилар.

— Қамчи емаганларингга қанча бўлди? — дейди Ултонтоз.

— Ёй ернинг қаърига томир отиб кетган экан, ҳеч иложини қилолмадик!..

Ултонтоз уларга қараб афсус чеккан бўлади:

— Илиги пуч, энағарлар! Сенларга ким қўйди ёй отмоқни!..

Сўнг унинг назари бир четда — томошага ҳам кўшилолма турган бир тўда оқсоқолларга тушади:

— Улар ким? — дейди у, билса ҳам, ўзини билмаганга олиб.

— Алпомиш билан Бойбўрининг давридан қолган кўҳна, исқирт беклар, — дейди, гап бошқа тарафга бурилганидан хурсанд бўлиб вазир.

— Ҳозир ҳам ўлмаган шу манглайи шўрларга айт, ёйни олиб келишсин!

Олиб келишмаса, ҳаммасининг бошини дорга тортираман!

Вазир бориб, оқсоқолларга буйруқни етказди:

Беклар отларини хомуш кўзгайдилар.

Ултонтоз ҳам кечаги томошаталаб чўпон эмасми, чидаб туролмайди.

— Тахтни кўтаринглар! — дейди у. — Бу Алпомишнинг беклари чиранишини бир кўрай!..

Тахтни кўтариб йўлга тушадилар...

Унинг жўнаганини кўриб, «Култой» ҳам бир четдан пиёдалаб, Арпали чўлига қараб кетиб бораёпти.

Беклар олдин-олдин хомуш бормоқдалар. Уларнинг олдидан отлиқ Ёдгор ва Барчин чиқиб қолади.

— Ассалому алайкум, Барчин келин! — салом беради оқсоқол беклар.

Барчин одоб билан саломга алиқ олади.

— Ойбарчин! — дейди бекларнинг ёши улуғи. — Биз Алпомишнинг тузу

нонини еган эдик, аммо ёмон кунингда сени тарафингни ололмадик, қулларнинг бошига ёмон кун соломмадик! Ўзимизга аранг кучимиз етадиган бўлиб, қартайиб қолдик!..

— Беклар, нега хафасизлар?..

— Ултонтоз, «Арпали чўлидан Добонбийнинг парла ёйини олиб келинглар, деб буюрди. Бу ёйни кўзғотишга Алпомишдан бошқа кимнинг кучи этади, Барчин? Олиб келмасак, дорга торгтирар эмиш! Шуйтиб ўлимга кетаяпмиз!.. Хуш қол, келин!..

Бу гапларни айтиб, беклар, ўзларига мотам тутгандай, бир алфозда кетаверадилар..

— Беклар, тўхтанглар! — дейди уларнинг кетишидан юраги вайрон бўлган Барчин. — Сизларга Ёдгоримни бердим! Парла ёйни Ёдгор тортиб келтиради!

Беклар отларини тўхтадиб, бир Барчинга, бир Ёдгорга қараб олади.

— Келин, ҳали боланг ёш!..

— Шернинг боласи шер бўлади, Кўнғиротнинг беклари!

Ёдгор отни буриб, беклар билан жўнайди.

— Мана, болам, — дейди «Қултой», — отангдан қолган ёй! Добонбийнинг бу ёғини Алпомишдан сўнг ҳеч ким жойидан кўзғотолгани йўқ...

Улар отдан тушадилар. Ёдгор югуриб бориб, ёйни силаб кўради.

— Бобомнинг ёйи! — дейди қувониб. — Отамнинг ёйи!

Беклар етишиб, атрофни ўраб, Ёдгорга раҳмлари келиб, қараб турибди. Ултонтоз тахтини кўтариб, ҳаллослоб, қуллар ҳам етиб келадилар.

— Тортсин! — дейди Ултонтоз.

Ёдгор ёйга энгашади. Тортади. Аммо ерга «чип» ёпишиб кетган ёй, қимирламайди.

— Торт! — деб бақиради қуллар.

Ёдгор яна бир уринади. Ёй яна қимирламайди.

— Торт! — деб қуллар Ёдгорнинг бошига қамчи тортади.

Қандайдир дўмбира чидай олмай йиғлаб юборади.

— Торт!..

Энди қуллар аямай болани савалашга тушадилар. Қамчининг қарсиллаши юракларни ўртайди.

— Бобо!.. Қултой! — дейди атрофга ноилож мўлтираб Ёдгор.

«Қултой» чидай олмайди;

— «Ё, ота!» деб торт, болам, Ёдгор! «Ё, ота!» деб торт!..

Ёдгор забт билан ёйни ушлайди.

— Ё, ота!

Бирдан қирқ чилтон учиб келиб, ёйни ушлашади. Ёй аста ўрnidан кўзғалади!

— У!..

Бу ҳайрат садоси Арпали чўли бўйлаб таралади. Ултонтоз шумшайиб, оғзи очилиб қолади. Шу маҳал лол қолган қуллар унинг тахтини қўлдан тушириб юборадилар. Ултонтоз тахти билан ағнаб қолади.

— Таёғимни бер! — дейди у калларидан бирига. Таёқни олиб, анқов қулларини таёқлаб кетади.

Ёдгор ёйни судраб отишматепага келтириб ташлайди.

— Ёдгор! — чақиради уни хотин-халажнинг орасида турган Барчин. Ёдгор онасининг олдига югуриб боради. Барчин ўғлини маҳкам бағрига босади.

— Отасининг ўрнини босган ўғлимдан!..

Тахтини кўтартириб, етиб келган Ултонтоз яна ҳовлиқаяпти:

— Қани Қултой?! Мерганлигини энди кўрсатсин!

«Қултой» келиб, шарт эгилади-да, ҳеч нарса кўрмагандай, зарра зўриқмай, ўн тўрт ботмон ёйни ердан узиб олади...

— Болам! — дейди «Қултой»нинг ёй кўтаришини кўриб турган Барчин Ёдгорга. — Ёвнинг куни битганга ўхшайди, отанг келиб етганга ўхшайди!..

Ёдгор фахр билан «Қултой»га қараб туради.

«Қултой» ўқни жойлаб, ёйни таранг тутиб отади. Ёй нишонни уриб ўтиб,

бир от чоптирарлик йўлдаги улкан чинорнинг бир шохини учириб кетади. Одамлар шивир-шивирга тушадилар:

— Бу Култойда бир гап бор!..

— Кўйни орқасидан юриб, паҳлавон бўлиб кетган экан-да!..

— Шу Култой қургур Алпомиш бўлмаса!..

— Тўғри айтасиз, бу ёйни Алпомишдан бошқа ким ҳам тортолар эди...

Кеч тушиб, қирқ керагали бир катта уйда одам тўпланапти. Ана, эшикдан «Култой» киради. Ана, Қалдирғоч ҳам кириб келаяпти...

— Чеча!..

— Қизжон!..

— Қалдирғоч!..

Қалдирғоч билан Барчин бўзлаб кўришадилар.

Бодомбекачнинг дастурхончи чўрилари чироқ ёқиб киради. Бодомбекачнинг кўзи Қалдирғочга тушади.

— Сен ҳам келдингми, Қалдирғоч? — дейди у. — Яхши келибсан! Хизмат қил!..

У Қалдирғочнинг икки кўлига икки чироқни беради. Учинчи чироқни олади-да, бироз ўйлаб тургач, қувониб Қалдирғочнинг бошига кўяди...

— Хизмат қил!..

У ташқарига чиқиб кетади. Ҳамма бу ишдан ҳайрон — нима қиларини билмай қолади. Қалдирғочнинг икки кўлида икки чироқ, бошида яна бир чироқ — кимирилмай турибди. Фақат чироқ шуъласида ялтираб, икки кўзидан шовва-шовва ёши тўкиляпти.

Шу пайт Ёдгор кириб келади.

— Амма!..

Қалдирғоч унга ўгирилиб қаролмайди. Бошидаги чироқ йиқилиб тушмоғидан кўрқади. Фақат кўзларидан ёш оқаяпти, оқаяпти...

— Амма!

Ёдгор энасига ўгирилади.

— Эна, нега қараб турибсан?! Аммамни нега қулларга хўрлатасан?! Чироғини ерга олиб урмайсанми?! Эна!..

Барчин ҳам шу муддатни кутиб турган эканми, бирдан забт билан келади-ю, Қалдирғочнинг бошидаги чироқни олиб, ташқарига отади. Қалдирғоч ҳам беихтиёр алам йиғида тўлғониб, кўлидаги чироқни ерга уради. Ўтовнинг ичи қоп-қоронғу бўлиб қолади.

— Ким чийоқни ўчийди? — дейди ташқаридан Бодомбекач. — Ким ўчийди?..

Чўрилар яна чироқ кўтариб кирадилар. Бодомбекач Қалдирғоч устига тикка бостириб бормоқчи бўлади. Аммо Барчиннинг феъли бузилиб, ўзига қараб турганини фаҳмлайди-да, ҳеч нарса бўлмагандай юзига табассум юргизади:

— Қизлай, ўлан босланглай!.. Ё, ўзим бослаб бейайми? Мен билан айтисадиган чечан бойми? — дейди у ўзини меҳмондўст кўрсатишга ҳаракат қилиб.

Култой билан Алпомиш ўтовда — кўрхоналарида ўтиришибди. Ўртадаги ўчоқда ўт ёнапти, тутуни ўрлаб чиқиб, чангароқдан милтираб кўринган юлдузлар сари учади.

— Бобо, эртага — қуёш чиқарда менинг келганимни элга билдиринг...

Култой унга хавотирда қарайди:

— Баччағар бу қуллар жуда ҳаддидан ошиб кетган экан! «Алпомиш келди» деганимда, ўртага олиб, уриб ўлдириб қўйишмаса...

— Кўрқма, Култой бобо! «Алпомиш келди»лаб, кўрқмай жар сола бер! Ўзим хабардор бўлиб тураман!..

Қуёш чиқаяпти. Култой Бойчиборни миниб, жар солиб жўнайди:

— Одамлар-ҳо, одамлар! Эшитмадим деманглар! Алпомиш келди-ҳо-о!

Тонгдан тўйлай бошлаган эл бирдан жой-жойида қотиб қолади.

Култой Бойчиборнинг устида ҳайқириб борапти:

— Алпомиш келди-ҳо-о!..

Одамлар — куллар ва кўҳна беклар, бақовуллар ва хизматкорлар, томоша-бинлар ва Ултонтознинг аркони давлати, кал вазирлари...

...Тахтидан тушмай, овқат ураётган Ултонтоз...

...Ўзига ўхшаган қари-қури кампирлар билан сурма қўяётган Бодомбе-кач...

...Мешни орқалаб, сув ташиётган Бойбўри...

...Добонбойнинг ёйини олдида ўйланиб ўтирган Ёдгор...

...Ҳануз ичак-чавоқ тозалаб ўтирган Алпомишнинг энаси — Кунтуғмуш...

...Энасига мунғайиб қарашиб ўтирган Қалдирғоч...

... — барча карахтликда қотиб қолган.

Бу карахтлик аста-аста бировларнинг юзида қувончга айлана боради. Бировларнинг афтида ваҳимага кўча бошлайди.

— Алпомиш келибди! — деб бирдан бақириб қолади кимдир қувониб!

— Алпомиш келибди! — чинқиради биров ноҳос ваҳимада...

— Ҳакимхон, болам!.. — дейди Кунтуғмушбекач аранг пичирлаб...

— Ўғлим! — дейди белидан меши ерга тушиб Бойбўри...

— Ота!.. — дейди лаблари титраб Ёдгор.

— Оғажоним, келдингми? — дейди кўзлари ёшга тўлиб Қалдирғоч.

— Бий бобомнинг ўғли... — беҳол пичирлайди Ойбарчин... — Бий бобомнинг ўғли!..

Халқ икки тарафга — қувонганлар Алпомиш томонга югуради; ваҳимага тушганлар, Бойсунни ташлаб, дала-даштга қоча бошлайди...

Алпомиш Бойчиборга миниб, қочаётган кулларни қувиб юрибди.

Куллар тўзиб, тўрт тарафга — отличлию эшакли, пою пиёда қочади.

Шу жойда дўмбира яна юраклардан айтишга тушади.

Алпомиш ўзининг беклик либосида ўтовдан чиқиб келаяпти.

Ана, ўзи томон югуриб келаётган Ёдгорга кўзи тушади... Боласини бағрига босади... Ана, онаси... Отаси... Синглиси... «Алпомиш!.. Дўстим»лаб қучоғини очиб келаяпти...

Ҳамма — бутун Бойсун — Қўнғирот Алпомиш билан йиғлаб-сиқтаб кўришаяпти... Уларнинг нима деётганларини дўмбира бўзлаб, айтиб турибди...

Кимсасиз ўтовлар ичида ёлғиз Барчин... Унинг кўзларидан етти йиллик азоб ва ҳозирги қувончнинг ёши оқмоқда.

— Бий бобомнинг ўғли!.. — дейди у пичирлаб. — Бий бобомнинг ўғли!..

Ёдгор товуқ катагидан Ултонтозни тортиб чиқараяпти.

— Мен отангнинг укаси бўламан, Ёдгоржон! — дейди қилпанглаб Ултонтоз.

Ёдгор уни олдига солиб ҳайдайди.

— Юр, қасос қиёматда қолмас!..

Ултонтознинг ранги ўчиб, юришдан тўхтади. Ёдгор уни қулоғидан чўзиб, «вой-вой»латиб, олиб жўнайди. Халқнинг қуршовида турган Алпомишнинг қаршисига олиб келади. Ултонтознинг юзи қийшайиб, «вой-вой»лаб туришидан барча ўзини тутолмай, кулиб юборади.

— Вой, қулоғим!.. Алпомиш! Ўғлингга айт!.. Қулоғимни қўйиб юборсин!.. Нима бўлса ҳам ака-укамиз!..

— Қулогини қўйиб юбор!.. — дейди Алпомиш ҳамон кулгудан тўхтолмай.

Фақат Ёдгор жиддий — унинг кўзлари ёниб турибди.

— Ота, бунга менга беринг! Жазосини ўзим берай! — дейди у, эски аламларининг ўтида ёниб.

Алпомиш кулгудан тўхтади. Ултонтозга жиддий тикилади. Жимлик чўқади. Ултонтоз ҳукмнинг залворини сезиб тургандай, кичрайиб қолади.

— Бор! — дейди Алпомиш унга. — Ойнали кўлига бориб, қўй боқ!.. Қўй боқиш эсингдан чиққани йўқми?

— Эски касбим... — дейди осон қутулганидан оғзи қулоғида Ултонтоз.

— Бор!.. Бор!..

Ултонтоз довлараб, халқнинг ичидан чиқиб кетади.

— Ота! — дейди Ёдгор ўзини босолмай қичқириб. — Қасос қиёматда қолмаслиги керак-ку!

— Қолмайди, болам, — дейди Алпомиш. — Қасосни бандаси эмас, Парвардигор олади!

Шу пайт Ултонтознинг жоначчиқ қичқирғи эшитилади. Сукунат чўкади. Ҳамма ўгирилиб қарайди...

Ташқарида калласидан жудо Ултонтознинг жасади қонига беланиб ётипти.

— Бу отамни ўлдирди!.. Акамни осдирди!.. — деб қичқиради, яланғоч қиличидан қон оқиб турган бир бўз йигит отини ўйноқлатиб. — Қасосимни олдим! Қасосимни!..

У отини учириб, жўнаб кетади...

Барчиннинг ўтови. Ўтовнинг эшик дарпардаси очилиб, Алпомиш киради.

Уйнинг ўртасида унга тескари қараб, Ойбарчин турибди.

— Барчин...

Барчин Алпомишга қараб ўгирилади...

— Бий бобомнинг ўғли!.. — дейди бир эрка табассумда. — Хуш келибсиз, бий бобомнинг ўғли!..

Улар шу туришда бир-бирларига термулиб қоладилар...

Бойсарининг карвони Бойсун-Қўнғиротга яқинлашиб келаяпти. Бойсун-Қўнғиротдан ҳам халқ келаятганларга пешвоз чиқаяпти.

Олдинда — отлиқ Бойсари...

Кутувчилар ўртасида — Бойбўри...

Икки тараф бир-бирига яқин келганда, тўхтади. Ҳамма шошилмай, соғинч-ни енгиб, одан тушади. Бойсари билан Бойбўрини одан қўлтиқлаб туширадилар.

Улар бир-бирларига қараб юрадилар.

— Ака!.. — дейди олисдан қучоғини очиб Бойсари.

— Иним!.. — дейди бағрини кенг очиб Бойбўри.

Икки мўйсафид, ҳиқиллаб йиғлаб, бир-бирларини бағирларига босадилар. Биров-бировларига узоқ суяниб турадилар...

Яна бечора дўмбира соғинчни айтиб, қуйлашга тушади...

Сўнг барча бир-бири билан қучоқлашишга тушади. Қувонч садолари еру осмонни тутати.

Алпомиш билан Барчин, уларнинг ўртасида Ёдгор — ҳаммалари отлиқ — Бойсарига пешвоз чиқиб келаяптилар.

— Худога шукр, — дейди Алпомиш, — ўн олти уруғ Бойсун-Қўнғирот бирлашди!.. Худога шукр!..

Битди

2000 ЙИЛДА ЖУРНАЛИМИЗ САҲИФАЛАРИДА ЎҚИЙСИЗ:

Асқар Маҳкам. ФОТИҲА. Достон.

Сирожиддин Саййид. НОН ВА НОМ. Достон.

Садриддин Салим. БУХОРОГА БУХОРО КЕЛДИ. Туркум.

Матназар Абдулҳаким. БЕДИЛОНА. Туркум.

«Мен сени севаман!» —
 Ёдимда ҳам йўқ,
 Қачон, кимга дедим?
 Кўзладим нени?
 Менинг хаёлим — кўк...
 Менинг кўнглум тўқ,
 Баридан ортиқроқ кўраман сени...

1

Умрим ниҳол эди, манзилим — фалак,
 Ернинг чақмоқлари синдирди туйқус.
 Кўнглунг паноҳ бўлди, нигоҳинг —
 тиргак,
 Нилуфар — ўн тўққиз дардим олган қиз!
 Недандир воз кечдим, недандир
 тондим,
 Кимнингдир кўзига тикилдим қаттиқ.
 Йўқ, йўқ... ўзимгамас, сенга ишондим,
 Юрагим кўзини тешиб ўтган тиг...

2

Шони улўғ оғам пўртана,
 Оҳанграболи иним гирдоб...
 Мен ўзимни топяпман яна,
 Мен ўзимга бераяпман тоб...
 Тўлқин, менинг оқ кўнгул синглим,
 Йўлга тайёр бўлиб тур ҳар он.
 Мен чарҳдаман... сезмақда кўнглум:
 Кўпажақдир янги бир тўфон...

Посейдон¹, хув, кўзголинг, деб айт,
 Нух, кемангни сафарга шай де.
 Гуноҳқорман — ғарқ бўлсам бўлай,
 Барибир Нилуфар яшайди!

3

Юрагим, бардош бер,
 Ўттизми, қирқ йил,
 Сени кўкрагимга юраин осиб.
 Юрагим, бардош бер... ёзилса бу тил,
 Сен учун бир ном топай муносиб.

Юрагим, балки сен чақмоқдай кўчган
 Тигдор туйғуларнинг тугилган туғи.
 Юрагим, балки сен нилуфаргулнинг
 Кўксимга ташланган митти уруғи...

4

Нилуфар, сув ичра зерикмадингни,
 Бақалар жонингга тегмадими-ей?!
 Туфроққўлда қолган шерикларингга
 Бугун сен ҳақингда нима хабар дей?

Аҳд қилу шахдингда асло кечикма,
 Кеча бўш бўлган жой эрта бўлар банд.
 Аслида, мен ҳам энг нодир чечакман,
 Истасанг, кел, икков бўламиз пайванд!..

Нодир Жонузоқ

НИЛУФАР

Достон

¹ Денгиз худоси.

Томиримиз ёнди — қонимиз қайноқ...
Истирохат боғи.
Соат кеч олти.
Мажнунтоз остида ялаб музқаймоқ,
Юрагимиз баттар аланга олди.
Менга қарамасдинг, чўғдор нигоҳим
Кўзингдан оларди тунларнинг қасдин.
Сенга тикилардим... тикилардим
Барибир чехрангни кўрмасдим.

Мен вулқон эдим уйқуда ётган,
Тушларимни сенга айтардим бир-бир.
Демакки, менинг ҳам тонгларим отган,
Демакки, айлашинг керакди таъбир.
Нафасинг иссиғу қовжираб қолдим,
Лабларингда билдим саринбахш елни.
Тушларимдан сени айириб олдим,
Кучоғингда бир дам ухлагим келди...

6

Ўша куни кечикдинг дарсга,
Қирқ дақиқа чидадим, бироқ —
Вужудимни ирғитди пастга
Юрагимни ўйган кўнғироқ.
Профессор фалсафасини
Қабр қазиб, ҳавога кўмдим.
Ташқарига чиқдим у сени...
Бир йигитнинг ёнида кўрдим.
Кўзларимни тўлдирди бирдан
Кўйлагингнинг қип-қизил ранги.
Фол очгандай сирқироқ сирдан
Гумбурлади туйғулар жанги.
Хаёлимда қолмади тартиб,
Иродамни айлади ғорат.
Кўлларингдан қотилдай тортиб,
Юз-кўзингга сочдим ҳақорат.
Сас-садосиз гурладинг лов-лов,
Сас-садосиз йиғлаб юбординг.
Тиғ учида турган кўнғлумни
Киприқларинг тиглаб юборди.
Мажруҳ қушдай потирлаб, ўқсиб —
Юлқиландинг... Сикди кучоғим.
Қанотларинг шунчалар кенгми,
Осмонимга сиғмас учоғим?!

— Ахир, сенга не бўлди, Нилу,
Наҳот, юрак — боши бўш кема?!
— Ахир, дўстим бўлади-ку у,
Ахир, менинг гуноҳим нима?!

Жавобларинг мени шол қилди,
Жавобларинг айирди ҳушдан.
Дўсту душман томоша қилди,
Яйраб ғийбат қилди дўст-душман...
...Титраётган танингни кўриб,
Қалтирардим — борлигим беҳол.
Чиндан икки кўзим ҳам кўру
Кўл-оёғим бўлиб қолди шол...
Кўча бўйлаб йиғлаб кетардинг,
(Аламларнинг сурати йиғи.)
Булутлардай йиғилиб дардим,
Оғрийверди кўксим синиғи...

Сени хафа қилдим,
Ўзимни сўқдим,
Оппоқ гулларини сочди айрилиқ.
Денгиз изларингга изиллаб чўқдим,
Сен эса боқмадинг қайрилиб.
Сени хафа қилдим...

Не бўлса — бўлди,
Фақат мен истаган нарсалар эмас,
Офтобга чидамсиз чечакдай сўлдинг,
Мен куруқ хашакдай ўт олдим
чарс-чарс...

Нима бўлса — бўлди...
Ҳаммаси аниқ —
Соянгда изғибман итдай бекорга.
Ишонган нарвоним бўлса-да синиқ,
Ўзимни осибман энг баланд дорга.
Ҳаммаси аниғу — чидаёлмайман —
Сен қайда, мен қайда, муҳаббат қайда?!
Айтган сўзларимни олгим келмас тан,
Шивирлашим келар сен билан қайта...
Чидай олмайман...

Майли, азизам,
Аҳдинг қаттиқ бўлса изингга қайтма,
Телба туйғуларга бермагил изн.
«Мен ҳам сизни севар эдим», деб
айтма...

Майлига, азизим...

Аҳволимизга —
Кимлардир бефарку кимлардир кулар,
Кимдир ғийбат қилар, биламан... бизга
Ачинса ачинар нилуфаргуллар...
Фақат... фақат... фақат...
Сени ранжитдим.
Буюк бир жиноят бўлди-ку содир.
Аслида, жобир ким, жабрланган ким,
Аслида, хор киму ким бўлди нодир?!

8

Юрагимдай изларга тўла —
Бу бекат.
Банд этдим уни қиш, баҳор, ёз, кузлар.
Сени кучоғимдан юлқиб кетади
27-автобуслар.

Ойнани мунаввар айлайди юзинг,
Ўзига сиғмасдан учар автобус.
Елкамга сакрайди энг сўнги изинг
Оҳиста кулоғимга шипшийди бир сўз:
«Дунёда гулзорлар кўп — энг гўзали
Мотрудда,
Дунёда чечаклар кўп — энг нафиси
Нилуфар.
Унинг қиёси бор на Истанбул, на
Мадридда,
Қиймати йўқ... хуснига на шон етар ва
на зар».

Нигоҳим қиртиллаб синади...

Сен ҳали уйингга етиб-етмасдан,

Соғиниб кетаман — дилим хун.
Қувлаётган ҳижрон чақмоқларидан
Жонимни сақлайди телефон.
«Алло, ким?» — акангнинг товуши,
«Кечирасиз...» — синаман мулзам.
Эй-ей...
...бу дунёдан розилигим йўқ,
Ағёрлик қилади ҳатто симлар ҳам...

Кўча — кенг, йўл — узун...
Мен дилнинг энг инжа сезгилари-ла
Расмингни ясайман йигириб, тикиб,
Кўлларим ҳавода игна тортади:
«36-21-22».

9

Чумолидай кечмакда дарслар,
Довулдайин кўчмакда дарслар...
Домлаларнинг ортидан чопиб,
Ярим йўлда қолмоқда ваъзлар.

Нима келар эртага, билмам,
Кераги ҳам йўқдир, эҳтимол?
Ҳеч кимсага эътибор қилмам,
Ҳеч кимсага бермасман савол.

«Улуғ»ларнинг таъмали кўзи,
Кўзларимга оғир ботади.
Кимдан нима истадим ўзи,
Менга севги етиб ортади!

10

Дарс нима?
Сени билмадим,
Менинг учун — юзингни кўрмак.
Ўша куни сен-да келмадинг,
Худди мендан олгандай ўрнак.
Эртаси ҳам.
Тугади сабот —
Жўралар ҳам кетган аксига.
Мотруд томон чиқардим қанот,
(Пул етмаса нетай таксига.)
Бир амаллаб чақирдим, чиқдинг,
Кўзларингда чиройли ҳадик.
Шу ҳадик-ла дилимни йиқдинг:
— Нима бўлди?
— Соғиндим қаттиқ...

Рўмолингнинг учлари гижим,
Рўмолингнинг учи лабингда.
Кўзларингга ёш тўлди — гужум,
Ҳасрат чангдай учди гапингдан:
— Жонга тегди безбет совчилар...
Эрта келиб кетади шомда...
— Кимдан?!
— Ўғли учун келяпти
Ўша... сизни «йиқитган» домла...

Ў-ў-ў-ҳ...
Музлаб кетди пешонам,
Бўш қопдайин бўшашди қаддим.
Ахир, унга... унга ишониб,
Сени севишимни айтгандим...

О, кўнглумнинг айёр ўғриси,
Устозмисан? —
Иблисга дарс бер!
Сени... сени... сени... тўғриси...
Эҳ, бу сўзни кўтармайди шеър.
Хайр, дедим...
Хайр!
Изимга —

Алангадай гуруллаб қайтдим.
Домлайимнинг тикка юзига
«Чарчаб қолманг тагин», деб айтдим.
О, менинг гўр йигирма ёшим,
Пок деб билма улар этагин.
Силкиб кетса, ўкраб қоласан,
Жинларига айтсин эртагин.
Эҳ-ей, содиқ қора кунларим,
Келаверинг, ёш жоним — улоқ...
Садоқатли итдай увладим,
Эшитмади бирорта қулоқ.
Потир-потир қулоч ёздиму
Кенг майдонга ўкириб чиқдим.
Мен Худога ишондим ёлғиз,
Ишондимунга йигитдай йиқдим.

Ошноларим олқишлади... Зўр —
Ғанимларим кўтарди кўлин.
Йўлларимдан олингунча тўр
Ҳузуригга бурмадим йўлим...

Дарс нима?
Сени билмадим,
Менинг учун — юзингни кўрмак.
Ортингдаги партадан пинҳон
Сочларингни искалаб ўрмак...

11

Қароғим кўзёшга тўлди-ю,
Униб чиқди бир нилуфаргул.
Қаҳ-қаҳ отиб куламан энди,
Истасанг, эй ғаддор, сен ҳам кул.

Сўрамасман ҳеч кимдан шафқат,
Жон денг, берай жоним сўрганлар.
Гул руҳимни сўраманг фақат,
Кўзларида гули сўлганлар...

12

Нилуфар,
Ватан не?
Мен учун — Осмон,
Сен учун — Сув юзи.
Иккимизга — Ер.
У ҳақда кун бўйи хаёл сурсак-да,
Нечун битолмаймиз икки мисра шеър?!

Нилуфар,
Миллат не?

Мен учун — Шиддат.
Сен учун Фуруру.
Иккимизга — Ишқ.
У ҳақда тун бўйи тушлар кўрсак-да,
Нечун айтолмаймиз баландроқ кўшиқ?!

Нилуфар, наҳот, бу олам жимжима,
Зарлар забар бўлгай,
Забарлар-чи, зар?!
Нилуфар, дилсизнинг миллати нима?!
Нилуфар, тилсизнинг Ватани қаер?!

13

Шаҳар — энг катта хатом,
Қишлоқ — қалбим сурати,
Қайтдим... Умидвор отам
Ўқишимни сўради.
«Кўнглумни сўранг, ота!»

Мени кўмсаган олам
Рўмол қилиб ўради.
Ҳадиклари мул онам
Соғлигимни сўради.
«Кўнглумни сўранг, она!»

Ҳовлимизда гулбоғча,
Турфа чечак қулф урар.
Бироқ кўрмадим ҳали
Бирорта ҳам Нилуфар.
«Кўнглумга қаранг, ахир!»

Отамдай мағрур кўнглум,
Онамдай мушфиқ кўнглум
Сен тўласан, мен тўла,
Ҳовузимиз лиммо-лим.
Сени Осмон сўрасин!

14

Нилуфар,
Сен — сувдаги чакмоқ,
Балиқларга дилини ёрган.
Менга қисмат — самога чиқмоқ,
Менга қисмат — аскарлик ерга.
Бугун билдим; кўп экан рақиб,
Бугун билдим; юрак — сурх хазон.
Иблислар-да Худога чақиб,
Танобингни тортишар баъзан.
Нега энди муҳаббат — ҳадик,
Нега дўстлар ўзидан ортмас?
Ортса... қайга ҳам борар эдик,
Барибир бир қабрда ётмас...
Қил кўприкка ўзимни оссам,
Кўзёш тўкма сувни севган қиз.
Ахир, сени бағримга боссам,
Ёниб кетар уммонлар жиз-жиз.
Сени ташлаб қайга кетаман,
Менинг руҳим — кўкламги ёмғир...
Ўлсам ҳамки... сенга етаман,
Баргларингда ухлайман бир-бир.
Тушларимда

ўтмишим — ҳамдам,
бугуним — шахд,
эртам — муҳаббат.

Тушларимда

ғанимларим ҳам

Экишади нилуфар кўчат...
Кеча кимдир деганди «аҳмоқ»,
Бугун келиб пойимни ўпар,
Мен чакмоқман, мен энди...
Чакмоқ —
Кўкка илдиз отган Нилуфар!..

Азиз журналхон!

«Шарқ юлдузи» 2000 йилда Сизни ҳар қачонгидек янги бадий асарлар, қизиқарли, бу куннинг долзарб муаммолари ақс этган мақолалар, суҳбатлар билан хушнуд этади. Журнал кўркем шаклда, бир пайтлардагига нисбатан кўпроқ безалиб нашр этилаётганини биласиз. Янги йилдан у янада жозибали бўлишни мулжаллаяпмиз. Биз учун Сизнинг меҳрингиз, эътиқодингиздан азиз нарса йўқ.

«Шарқ юлдузи» ақсар нашрларга нисбатан арзон. Йиллик баҳоси — 3000 сум. Бизнинг индексимиз — 911.

Истаган адабиёт дўстлари редакциянинг ўзида ҳам обуна бўлишлари мумкин. Биз буни хоҳлаган журналхонларга ёки жамоага журнални етказиб бериш масъулиятини ҳам ўз зиммамизга оламиз.

Шахсан ташаббус курсатиб «Шарқ юлдузи» журналига 50 ва ундан кўп киши ОБУНА БУЛИШНИ уюштирган журналхонлардан 10 кишига йиллик журнал БЕПУЛ тақдим қилинади.

Обуна давом этмоқда.

Абдуқаяом Йўлдош

Ҳикоялар

СУҚИР

Янглишмасам, саксонинчи йилларнинг охири, заводда цех бошлиги эдим.

Ҳафтада тўлиқ беш кун ишлардик. Фақат ҳар ойнинг охирги шанбаси иш куни ҳисобланар, лекин шу куни икки соат эртароқ кетишга изн бериларди. Биз қисқартирилган иш кунининг шу бир юз йигирма дақиқасини «озодлик соатлари» деб атаб, ўзимизча ундан унумли фойдаланиб қолишга уринардик.

Ечиниш хонаси биқинида чоғроққина қўлбола ҳовузимиз бўларди. Ишдан кейин шу ерга келардик-да, мириқиб чўмилиб олгач, «майи ноб»дан ҳам озгина-озгина отиб олардик. Бахтимизга спирт деганлари цехимизда доим топилиб тургувчи эди. Станокларнинг оламни бузгудай шовқини тинган, бақирчақирлар эшитилмаётган, чироқлар шуъласи чанг зарраларини ҳавода қатим-қатим эшган осуда бинода тозаланган сув қўшилган муздек спиртни тишларим орасидан симириб ўтиришдан ҳузур топардим: назаримда, бир ойлик югур-югур, чоп-чоп, асаббузарликлар, режа бажарилмай қолиши мумкинлиги хавотирлари, раҳбарларнинг дўқ-пўписалари, жисмоний-руҳий ҳоргинлик — барибариси қадаҳимдаги тип-тиник суюқликда эриб, изсиз йитиб кетаётгандай...

«Улфати чор» даврамизнинг норасмий журабошиси уста Гани ака хизмат сафаридалиги боисми, ўша куни сал кечикиброқ йигилдик. Мен келсам ҳисобчимиз, ўлгудай пишиқ-пухта, бунинг устига муғамбир, уйига бориб қолсангиз ичимликнинг зарари ҳақида эзмаланиб гапираверадиган, бу ерда эса, текинлиги учун, ҳиссасини миқ этмай ютаверадиган, қолган-қутган газак-пазакларни-ям чўнтагига уриб кетишдан истиҳола қилмайдиган Мўминбой ака алақачон

ҳовузга тушиб чиқиб, арчилган бодрингдай сип-силлиқ бўлиб ўтирибди. Одатдагидай, «Бошлиқ кечикмайди, ушланиб қолади», дея мингирлаб кутиб олган ҳисобчимни четлаб ўтиб, тўрга ўтаётсам ортимдан Ибройим ака илжайи-иб кириб келаяпти. Мудом тишининг оқини кўрсатиб юрадиган, ҳатто эътирозини ҳам, дейлик, «маошнинг чўғи сал пастроқми, укажон?» қабилида кулимсираб туриб айтадиган чилангаримизни орқаворатдан, баъзан ҳатто олдида ҳам «Дунёдаги энг бахтиёр инсон» деб атардик.

Ибройим ака зипиллаб келиб, қаршимдаги қаттиқ ўриндиққа эҳтиёткорлик ва назокат билан жойлашиб олди-ю, уч кунлик куёвтўрадай масъум илжайган кўйи:

— Қуйинг, Мўминбой ака, — деди эгилинқираб. — Планни бажарамиз деб адойи-тамом бўлди-ку! Бугун абедам қимаппан. Оёқ деган жонивор икки соатдан бери ичида пружинаси бордай қалт-қалт титраб ётипти.

Ҳисобчим катта шишадаги ичимликка сал қизганиб қаради. Афтидан, бугун Ганижон ака йўқ, ҳеч бўлмаса тўртдан бирини уйга обкетаман, деб хомчўт қилиб қўйган шекилли. Буни сезиб, «қуяверинг» дегандай ишора қилдим.

Мўминбой ака ноилож шишани қўлига олиб, пиёлага эҳтиёткорлик билан, доришуносдай томчилатиб қуяркан, барибир, чилангарни бир чақиб олди:

— Аввал ювиниб-пувиниб, у-бу нарса еб олсанг бўлармиди... Оч қоринга юзта отасан-да, кейин қотасан.

«Бахтиёр инсон» шарақлаб кулди:

— Буни эконом қилиб ўтирмай, қуйгандан кейин тўлдириб қуйинг-да! Мен ухлаб қолсам сизга фойда-ку — кўпроқ қолади!

Ҳисобчимнинг ори келдими, ранги андак ўчиб, Ибройим акага зарда қилди:

— Мен нима, ўлиб бораяпманми шу... технический спиртга?! Мана, қўйдик тўлдириб, хоҳласанг пиёлангни тўнкариб, кетигаям солиб берай! Мен сенинг соғлигингни ўйлабидим, ука! Ана, газитда ёзипти, қанчаям одам техник спирт ичиб, кўр бўб қопти!

Гул-гул очилиб кетган чилангар бу гапга парво қилмади:

— Бераверинг. Ўлдирсаям спирт ўлдирсин!

Омборда фақат тоза спирт бўлишини билсам-да, ҳар эҳтимолга қарши сўраб қўйдим:

— Чистийсидан йўқ эканми?

Ҳисобчим бу саволга бағоят жиддий тарзда, ҳисобот бераётгандай, донадона қилиб жавоб қайтарди:

— Ўтган ҳафта бир канистр тозасини икки канистр техническийга алмаштириб олгандим, хўжайин. Клава ўшандан адаштириб бериб юборганми дейман, қўланса исига чидаб бўлмааяпти.

— Ундай бўлса бориб тозасига алмаштириб келинг, — дедим-да, ювинишга кириб кетдим.

Ҳовуздан қайтиб чиқсам Ибройим ака столга бошини қўйиб ухлаб ётипти. Мўминбой ака бўлса газета ўқиб ўтирибди.

— Ана, айтмадимми, хўжайин, — деди энсаси қотиб ўтирган ҳисобчим, мени кўрган заҳоти тантанавор тарзда. — Ичдию қотди. Яна менга қизганаяпсиз деб писанда қилганига ўлайми.

Гийбатга қўшилгим келмади.

— Оч қоринга ичган-да, — дедим. — Уйготинг, сувга тушса ўзига келиб қолар.

Ўрнидан тураётган ҳисобчим, ногоҳ бир зум тараддуланиб қолди-да, сўнг овозини пастлатиб деди:

— Менга қаранг, бир ҳазиллашмаймизми?

Ҳайрон бўлиб сўрадим:

— Ким билан?

Ҳисобчим Ибройим акага ишора қилди:

— Анави билан-да. Ҳозир чироқни учирамиз-да, уни уйготамиз. Бир кўрқсин, кўзим кўрмай қопти, даб.

Тўғриси, сувдан бўшашиб, дармоним қуриб чиққанимданми, бу таклиф менга унчалик ўтиришмади. Шунинг учун, менга мугамбирона термулиб тур-

ган ҳисобчимнинг ҳам кўнглини оғритиб қўймай деган андишада дудмалроқ гап қилдим:

— Қандай бўларкин?.. Кап-катта одам... Менам ҳали ҳеч нарса емадим... Аввал иссиқ чой ичиб...

Бироқ ўз гоёси миясига маҳкам ўрнашиб қоладиган ўжарлар тоифасидан бўлган Мўминбой ака осонликча жон бермади:

— Сиз бемалол ўтириб овқатланаверинг, — деди у киши шивирлаб. — Бу ёгини менга қўйиб беринг.

Хуллас, бир пиёла чой, қанд-курсни олдимга қўйгач, ҳисобчим бориб чироқни ўчириб келди-да, чилангарни туртиб уйгота бошлади:

— Ҳой, турмайсанми энди! Етар шунча хуриллаб ухлаганинг! Кетар пайтиям бўлди. Ўтирамизми сени кутиб?

Хона зулмат оғушида эди. Шунинг учун мен улфатларимнинг нима ҳаракат қилишаётганини стол-стул, полнинг гижирлашидан тусмол қилардим, холос.

Ниҳоят Ибройим ака бошини кўтариб хомуза тортди шекилли. Сўнг норози оҳангда тўнғиллади:

— Светни ёқинг, ака.

Хонанинг ҳар қаричини, жойлашган буюмларни ёддан биладиган Мўминбой ака туйқус ёнимда пайдо бўлиб қолиб, овоз берганида, очиги, бир чўчиб тушдим.

— Манави жойгайм имзо қўйиб юборинг, — деди бош ҳисобчим алақандай қогозни шиқирлатиб. — Манависини уйда кўриб қўярсиз. Қаранг, мен бу ерда рангли металллар сарфини стандарт бўйича аниқ кўрсатганман...

Ибройим ака жойида безовталаниб бир-икки қимирлади чоги, стул аянчли гичирлади.

Ҳисобчим эса ҳамон булбул бўлиб сайрашда давом этарди:

— Жадвалдаги манави қизил қалам билан чизиб қўйган жойларимга эътибор беринг. Мен уларда қимматбаҳо металллар сарфини кўрсатдим.

— Чироқни... ёқмайсизларми? — дея қўрқа-писа сўраб қолди Ибройим ака. Афтидан, у киши кўраётганига, тўғрироғи, кўрмаётганига ишонишния-ишон-маслигиниям билмай гаранг эди.

Мўминбой ака энди газета шилдирагди.

— Зўр бир анекдот чиқибди-да, хўжайин. Агар бошқа саволларингиз бўлмаса шуни ўқиб берай, а?

Ногаҳон Ибройим ака:

— Чироқни ёқинглар! — деб қичқириб юборди.

Мўминбой ака кўлимни адашмай топиб сиқиб қўйди-да, хотиржам, ҳаттоки озроқ зарда аралаш оҳангда жавоб қайтарди:

— Пешонангда чарақлаб турган чироқ бўлмай энангни ойбалдоғими, иним?! Стул қулаб тушди — Ибройим ака ўрнидан сапчиб туриб кетган эди.

— Эй, ҳазиллашманглар-эй, — деди у киши аянчли титраб-қалтираган овозда. — Мен... кўрмаяпман!..

— Эрмак топмаган бола, хўжайин, — деди ҳисобчим тагдор оҳангда, — энасининг орқасини ковларкан. Энди кунимиз Ибройимга ўхшаганларга аҳмоқ бўлишга қопти-да. Олинг, хўжайин, колбасадан олинг.

— Раҳмат, олаяпман, — дея ўзимнинг шу ерда борлигимни билдириш учуноқ овоз чиқариб қўйдим.

Ибройим ака эсхонаси чиқиб, чинқириб юборди:

— Мен... кўрмаяпман, огайнилар!

Лаҳаддай зулмат ичида кап-катта одамнинг довдираб, талмовсираб, айна пайтда қоронғида қолган ёш боладай қўрқиб-қалтираши одамга ёмон таъсир қиларкан.

Мўминбой ака бўлса шахдидан тушай демас, аксинча, ҳужумга баттар зўр берарди.

— Э, ука, сенга айтиб эдим-ку, техник спирт бу, ичма деб!

Пол гичирлади, назаримда, гуп этиб ўтириб қолган Ибройим ака тамом ваҳимага тушиб пичирлади:

— Кўрмаяпман, кўрмаяпман...

Энди Мўминбой ака ҳам сал хавотирга тушгандай бўлди:

— Сен, чирогим, ҳазиллашмаяпсанми?

— Э, ҳазилнинг ҳам эналарини... — жиги-бийрони чиқиб сўкинди Ибройим ака. — Биров ўламан деса...

Яна стол-стулар тақир-туқир бўлиб кетди.

Ниҳоят... «энг бахтиёр инсон» зорланиб илтижо қилди:

— Бу не бало, хўжайин?!

Юрагим сиқилиб кетди. Индамасам ўйиндан ўт чиқадиган.

— Ёқинг! — дедим чап ёнбошимда пишиллаб нафас олаётган Мўминбой акага.

У аввал менга шивирлаб:

— Хўп, хўжайин, — деди. Сўнг овозини баландлатди: — Сен, чирогим, кўзингни маҳкам юмиб тур-чи.

Шу ердая оёғига шиппак илиб олишни унутмаган ҳисобчим шипиллаб бориб тугмачани босди. Чироқ бир липиллаб, сўнг ёнди.

Лунжларини шишириб, кулиб юборишдан ўзини аранг тийиб турган Мўминбой ака қўлларини олдинга чўзганча донг қотган, кўзларини эса чирт юмиб олган Ибройим аканинг қошига сассиз юриб келди.

— Иҳм... Бир, икки, уч... — Мўминбой ака кафтларини Ибройим аканинг кўзларига яқинлаштирди. — Куф-суф!.. Мен зўр экстрасенсман, мен зўр экстрасенсман... Ҳозир сени даволайман, қўл ҳақиға ҳеч нарса сўрамайман, фақат атаганингни оламан, лекин бир қўчқордан камига рози бўлмайман... Қани, — ҳисобчим бир қадам ортга чекиниб, тантанавор оҳангда эълон қилди: — Кўзлар очилсин!

Ибройим ака кўзларини... кўрқа-писа очди.

Мен у кишига қараб туриб... сесканиб кетдим. Бу кўзлар бўм-бўш, бирон-бир маънидан холи эди.

Ҳали ўзимга келмасимдан бурун омонатгина эгилиб турган Ибройим ака, қўллари шалвираб тушганча, адоқсиз дард-алам билан пичирлади:

— Кўрмаяпман, жўралар, кўрмаяпман...

Зўр ишни қойил қилгандай ишшайиб турган Мўминбой аканинг бирдан ранг-қути учди. Кейин, шоша-пиша кафтини Ибройим аканинг бурни олдида бир-икки силтаб кўриб, чилангарнинг рост гапираётганини англади шекилли, менга бақрайиб қаради:

— Хўжайин...

Оёқларим қалтираб, ўрнимдан амаллаб турдим.

— Нима бергандингиз ўзи?

Ҳисобчим жон ҳолатда ўзини оқлашга тушди:

— Техник спирт бериб жонимда қасдим борми? Ҳазиллашгандим. Ишонмасангиз Клавадан сўранг!

— Ибройим ака, — дедим иложи борича хотиржам гапиришга уриниб, — ўзингизни босиб олинг. Мўминбой ака ҳазиллашган. Сизга ҳеч ким одамни кўр қиладиган спирт бермаган.

— Мана, мана ишонмасанг, иним! — ҳисобчим пиёладаги лиммо-лим спиртни бир кўтаришда симириб юборди-да, афтини бужмайтирганча, дувиллаб ёш чиқиб кетган кўзларини артаркан, йиғламсиради: — Энди кўрдингми, қизталоқ?.. Одамни қон қилмай жавоб бер, энагар!

Шунда... Ибройим аканинг ҳалигача қақчайиб турган кўзлари бир-икки пирпиради-ю, аммо, барибир, яна аввалги ҳолича, қудуқ туби мисоли бўм-бўш қолаверди.

Чилангар бош чайқаб, чироқ ёниб турган томонга ишора қилди:

— Нимангизга ишонай, ака? Кўрмаётган бўлсам... Шу ёқдан бир иссиқлик келаётгандай... Бетим билан сезаяпман...

Эсхонам чиқиб кетди.

Бошлиқ бўлганимга энди етти ойдан ошган. Кўпчиликнинг назаридаман.

Вақт... ишдан кейин бўлса. «Ишлаб чиқариш фалокати» деб қоғоз тўғрилаб бўлмаса...

Ишқилиб, шундай пайтлариям одам ўзини ўйларкан-да... Худбинмиз-да, худбин...

Директор нима дейди, ўринбосари қандай тўполон кўтаради... Бу ёқда ҳали техника хавфсизлиги бўлими бор, касаба қўмитаси бор... Бари қонунни сув қилиб ичиб юборган. Ҳай-ҳай демасам, «дело» очдириб юборишдан ҳам тоймайди улар...

Ҳисобчимга бақирдим:

— Мен ҳеч нарсани билмайман! Ўзингиз кўр қилдингизми, энди ўзингиз тuzатасиз! Тамом-вассалом!

Мўминбой ака яна йигламсиради:

— Бировни кўр қилиб жонимда қасдим борми, хўжайин?!

Шунда... пиқ-пиқ йиғи овозини эшитдим.

Йиғлаётган Ибройим ака эди. Оёқларини ёзиб юбориб беўхшов ўтириб қолган, бошини эгганча энтикиб-энтикиб қўяётган бу одамнинг бутун туриш-турмушидан ночорлик, алам, айни чоғда тақдирга тан берганлик шундоққина акс этиб турардики, беихтиёр юрагим ўртаниб кетди.

— Мени... Худо уриб қўйди, жўралар, — дея садо берди бир пайт Ибройим ака. — Шундай бўлишини... билгандим.

— Ўзингни бос, иним, — йигламсиради Мўминбой ака. — Худо хоҳласа, ҳеч нима кўрмагандай... тuzалиб кетасан...

Ибройим ака илкис қаддини тиклади. Абгор бу вужудда қандайдир журъат пайдо бўлгандек эди.

— Мен тамом бўлдим... Айб сизларда эмас... Айб ўзимда... Мени қарғиш урди...

Зулмат бандасининг тазарруси осонроқ кўчади чоғи... Ким билади, балки ногаҳоний кулфат киши шуурида кескин эврилишлар қилиб юборар. Ҳар не бўлганда ҳам, шу куни биз кўз олдимизда сўқирга айланган Ибройим аканинг гоҳ шошиб, гапдан адашиб, тутилиб, гоҳ бўйинини шармандалик шамширига ризолик ила итоаткорона тутиб бераётгандай мутлақо хотиржам оҳангдаги аччиқ эътирофини эшитдик.

— Мени қарғиш урди, жўралар... Ўзим шуни кутиб юргандим, кўрқиб-писиб... Охири етдим-а... Ўн йилча бўлди. Отамнинг маъракалари деб пулга жуда зориқиб қолдим. Қарзга ботганман. Шунда хотиним онасининг неча йиллардан буён кўрпа орасига пул яшириб юришини, қайси кўрпа орасида қанча пул борлигини унутиб ҳам юборганини айтиб қолганини эсладим. Кутилмаганда... Йилбошида меҳмонга бордик. Учта божам келди бола-чақалари билан. Студент қайнимиз ўртоқларини опкепти. Қайнонам ётадиган уйга студентларга жой қилиб берилади. Улар саҳар туриб жўнаб кетишди. Шундай кириб... қуйидан бошлай-чи деб таваккалига қўл тиқсам... энг пастдаги атлас кўрпа орасида бир даста пул... Ҳовлиқиб қўйнимга урдим... аввал роса қўрқдим, сўнг... «Барибир уч-тўрт ҳафтадан кейин келиб жойига билдирмасдан қўйиб қўяман-ку», деб ўзимга далда бердим.

Тушдан кейин зингил солиб қарасам, қайнонам сал безовта... Кўзига кўп кўриनावермадим... Кечга томон қарасам, ҳовлининг бир чеккасида, муштдайгина бўлиб, юм-юм йиглаб ўтирибди. Галати бўлиб кетдим.

Кечга бориб кампирнинг тоби қочиб қолди: иссиғи чиққан, беҳол. Буни чарчаганга йўйдик. Кампирнинг ўзи миқ этиб огиз очмайди. Ора-сира ҳаммамизга бир-бир жовдираб қарайди. Кўзлари гилтиллайди денг... Худди ёлвораётгандай... Эрталаб қайнонам бетоб бўлиб, огирлашиб уйғонди.

Хотиним қолди, мен уйга қайтдим.

Уч кундан кейин қўнғироқ қилишди: кампир узилибди. Уйда, қизларининг қўлида...

Юрагимни ҳовучлаб етиб бордим. Йиғи-сиги, тўс-тўполон. Биров менга ола қарамайди. Хотиним йиглаб бўйнимга осилди. Мен бўлсам бировга тик қарай олмайман...

Еттисини ўтказган куни баримиз қайнонам яшаган хонага тўпландик. Жимгина ўтириб, чой ичган бўлдик. Яқиндагина бор одамнинг бирдан йўқ бўлиб қолиши ёмон таъсир қиларкан. Бошимдан ўтган... Бўлмаса уй тўла одам... Бировдан бир огиз гап чиқмайди. Авваллари...

Ниҳоят кичик қайнсинглим укасига онасининг ўлимликка йиққан пуллари кўрпалар орасидан чиқмаганини шивирлаб айтиб, гап ўзанини қўноққа келган

талаба йигитлар томон бура бошлади. Хона муздай сукутда эмасми, бу гапларни ҳаммамиз эшитдик. Шунда хотиним:

— Бас қил! — деб сингласини жеркиб ташлади. Сўнг қўлларини фотиҳага ёзди: — Қани, омин! — Ҳамма қатори мен ҳам фотиҳага қўл очдим. — Қани, омин, — деди хотиним изтиробдан титраган товушда, — бировга ноҳақ туҳмат қилмайлик. Ўша нарсани ким олган бўлса илоё онамнинг арвоҳи урсин, илоё кўр бўлсин, кўзлари оқиб тушсин! Омин, Оллоҳу акбар!..

Қирқини ўтказиб уйга қайтган куни... биринчи бор тўйиб овқат еб ухлаб қолибман. Ярим кечаси қоп-қоронги хонада босинқираб, қоп-қора терга ботиб уйғониб кетдим. Тушимда... кўр бўлиб... қолганмишман.

Огир сукунат чўқди. Фақат Ибройим аканинг ҳар замон-ҳар замонда энтикиб қўяётгани эшитиларди.

Ниҳоят ҳисобчим сассиз юриб яқинимга келди-да, эгилинқираб қулогимга шипшиди:

— Қуруқ гапни делого тикиб бўлмайди, хўжайин. Биз ўзимизга гап тегмайдиган йўлини топишимиз керак.

Дарвоқе, тазарруга алаҳсиб, ўзимнинг мушкул аҳволимни салкам унутаёзган эканман. Дарров ҳушёр тортиб, ҳисобчимга, — гапнинг очиги, — ялтоқланиб термуддим:

— Сизнинг бу соҳада тажрибангиз катта. Энди бутун умид ўзингиздан, Мўминбой ака.

Ҳисобчим, чиндан ҳам бир умр шунақа муаммоларни ҳал қилиб юрган одамдай, пешонасини тириштириб бир муддат мулоҳаза юритгач, яна оғзини қулогимга олиб келди:

— Мен ҳозир бориб сродний бир-иккита одам билан маслаҳатлашай. Узоги билан ярим соатда қайтиб келаман.

Ноилож рози бўлдим.

Мўминбой ака йўл-йўлакай пойабзалини киясола хайрлашмай чиқиб кетди.

Мунгайиб ўтирган Ибройим акага қарамасликка тиришиб, дуч келган бир қорозни ўқишга тутиндим.

Нима деб гапиришни билмаслик ҳам кишига азоб экан...

Ахийри, орадан узоқ қирқ минут ўтиб, қўшни хонадаги телефон жиринглади. Шу ёққа отилдим.

Трубкадан ҳисобчимизнинг ҳансираган овози эшитилди:

— Хўжайин, ҳаммасини билдим, аниқладим, ҳал қилдим.

Тўгриси, бунақа пайтлари одам бир оғиз далдага муштоқ бўлиб туради шекилли, бирдан елкамдан тоғ ағдарилгандай енгил тортиб бўгин-бўгинларимгача бўшашиб кетдим.

— Мен нима қилай? — деб сўрадим энтикиб.

Ажабки, бирдан хотиржам тортган ҳисобчим баайни ҳамма нарсани олдиндан мири-сирига қадар ҳисоб-китоб қилиб чиққан одамдай ақл ўргата бошлади:

— Хўжайин, икки киши ичса — тадбир ҳисобланаркан, мабодо уч киши ичса — групповой ароқхўрлик. Шунинг учун, мабодо гап қўзғалиб, суриштирсуриштир бошланиб қолса, икки киши ичган, деган гап маъқул бўларкан. Шунда сих ҳам куймаскан, кабоб ҳам. Англаяпсизми?

Ҳеч нарса тушунмадим, бироқ сир бой бермай, ўзимни ақллироқ кўрсатишга уриндим:

— Хў-ўш, давом этинг-чи.

— Хуллас, хўжайин, менинг заводдан чиққанганимни шунча одам кўрди, қоровуллар кўрди. Ўзим ичмайман, биласиз... Менинг ичмаслигимни ҳамма биладиям... Энди... икковингиз бўлган бўласиз-у, мени чақирган бўласиз. Қолганини менга қўйиб берасиз. Мен бу ташвишдан сизни бир мўйингизга озор етказмасдан олиб чиқаман.

Очиги, бу таклиф менга унчалик ўтиришмади. Айниқса, ҳисобчим ўзининг ичмаслигига алоҳида ургу бераётгани. Аммо, на илож. Шунинг учун, сабоқ олаётган ёш боладай:

— Мен нима қилай? — деб яна сўрадим.

Мендаги мўминликни иллаган ҳисобчим яйраб кетди чоғи, энди кўтаринки оҳангда йўл-йўриқ кўрсатишга ўтди:

— Ишни бизга қўйиб беринг, хўжайин. Сиз ҳеч нима қилманг. Мен ҳозир бораман-да, Ибройимни дўхтирхонага олиб ўтаман. Таниш врачлар бор. Йўлда унга вазиятни тушунтираман. Насиб қилса, «Менам албатта кўр бўлишим керак, қарғишнинг кучи зўр», деган аҳмоқона васваса миясига урнашиб қолган Ибройимбой укаҳонимиз тузалиб кетади. Самовнушение бўлган-да. Ўзини-ўзи ишонтирган. Раз шундай экан, давосиям ўзида. Мана, кўрасиз. Лекин мабодо, Худо кўрсатмасин, бир бало бўлиб қолса, ҳаммаси мен айтгандай бўлсин. Сиз «Ибройим икковимиз оз-оздан ичгандик, бошқа ҳеч ким йўқ эди», деб тураверинг. Группавой бўлмаса бу ёғини текислаб юборамиз. Мана, кўрасиз. Хўпми, хўжайин?

Чукаётган одам хасга ёпишади. Ноумид шайтон. Яқиндагина насиб қилган амалдан айрилиб қолмайин деган хавотирда — ё раббий! — кўзни чирт юмиб барига рози бўлдим:

— Майли...

Шундан кейин... кўп ажабтовур ҳангомалар бўлди.

Келишганимиздай, Мўминбой ака келиб ҳамон жойида мунгайибгина ўтирган Ибройим акани қўлтигидан ушлаб олиб кетди. Чилангар эшик ёнига яқинлашганда бўғиқ овозда бир оғиз «хайр» деди. Мен нимадир демоқчи бўлгандим, ҳаяжонданми, овозим чиқмади.

Ҳисобчим Ибройим акани қаерга олиб борган, кимларга кўрсатган, нима деган — буларни аниқ билмайман.

Хотиржамлик катта гап экан. Кўнгил гаш бўлмасин экан. Шанба-якшанба еганим ичимга ботмади. Бировдан бир нима суриштиришга журъатим етмайди. Худди ёмон хабар эшитиб қоладигандекман ёки элдан бурун ўзим овоза қилаётгандайман. Кўнгилнинг тубида эса алақандай илинжми, умидми гоҳ сўниб, гоҳ милтираб турибди.

Душанба куни юракни ҳовучлаб ишга келсам... алақачон ҳаммаёқ миш-миш... қип-қизил ваҳима... Қисқаси, мен бир ишчим билан ҳар куни ишдан кейин бўкиб қолгунча заводнинг спиртини ичармишман, ахийри ўша ишчини кўр-у соқов бўлишгача оборманмишман, яъни спирт кам пайтлари ўзим тозасини ичиб, техник спиртни унга берар эканман...

Бу ифлос гийбатларнинг бошида ким турган — Худо билади. Билганим шу бўлдики, Ибройим ака ростдан-да тилдан ҳам қолибди... Кун бўйи қидириб ҳисобчимни тополмадим... Кечқурун қўнгироқ қилиб, терговчи сўраётганини айтишди...

Кўп гапга не ҳожат? Жабрланувчи бор, гувоҳ ҳам тайёр... Дарвоқе, ҳисобчим менинг қўнгирогим бўйича етиб келган холис гувоҳга айланганди. Ҳаммаси бирпасда исботланди. Завод омборларида тафтиш ўтказишиб, етишмаган барча спиртни бўйнимга уришди. Қарз-қавола қилиб тўладим... Сўнг суд бўлди. Бир йил шартли беришди. Маошимнинг бир қисми давлатга ўтказилиб туриларкан.

Ана ўшанда... ҳисобчим анчагина пихини ёрган доғули, туллак эканини билиб олдим. Суд бўлгунча олдимга яширинча келарди-да, кўз ёшларини оқизиб, қайта-қайта миннатдорчилик билдирарди, ҳали умид борлигини, буларнинг барини текислаш учун елиб-югураётганини айтарди, ўлгунича хизматимда бўлишга қасамлар ичарди. Болаларини ўртага қўярди...

Ўзим шунчалик тирмашган амал ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Цехда қора ишчи — юкчи қилиб қўйишди. Ҳисобчим цех бошлиғи вазифасини бажарувчи бўлди...

Бир йил юк ташидим. Мўминбой ака... бошимда ёнғоқ чақмаса-да, деяри шу даражага борди-ёв. Мени эзиб ишлатди туллак. Мушукдай сездирмасдан ёнимда пайдо бўлиб қоларди-да: «Ҳа, ўтирибдиларми дам оли-иб!» — дерди вишиллаб. Бора-бора мен ундан қўрқиб қолдим. Узоқдан илондек судралиб келаётганини кўрсам ё совуқ овозини эшитсам, бас, вужудимда титроқ турадиган бўлди. Нуқул ўзимга ўзим тасалли беришга уринардимки, муддат ўтсин, муддат ўтсин...

Янги бошлиқ Ибройим аканиям сиғиштирмапти — бечора чилангар ҳатто

нафақа пулини тўғриламасданоқ ишдан кетворибди. Сўнгроқ у кишини уйидан ҳам чиқиб кетган, деб эшитдим...

Ниҳоят, бир йил ўтди. Кўрдимки, «вазифасини бажарувчи»дан ҳақиқий бошлиққа айланган Мўминбой ака менга ҳеч рўйхушлик берадиган эмас. Аламим ичимда. «Ҳап сеними!» деб яниб қўяман. Боплаб ўч олишнинг минг бир режаларини тузаман, денг. Мўминбой аканинг шунча қонимни сўргани, мени ёш боладай лақиллатгани эвазига ҳеч бўлмаса бир кунга, бир соатга ўша курсида қайтадан ўтираман, деб онтлар ичаман ўз-ўзимга... Кўзимга шундан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Қаёқдаги алкаш юкчилар билан ҳам ошна тутиндим. Ниятим — улар кўмагида Мўминбой аканинг боплаб таъзирини бериш. Дейлик, қон чиқмайдиган жойига огирроқ лўм-пўм билан ўхшатиб бир туширилса борми...

Интиқом истагида кўзимга қон тўлиб юрган пайтим эди. Бир куни бошлиқ ишга келмади, ҳаттоки «ушланиб қолиб» ҳам келмади. Эшитсам, кенжатоғи олтинчи қават айвонидан пастга қулаб тушибди...

Бошимдан совуқ сув қуйилгандай бўлди. Беихтиёр Мўминбой аканинг бир йил бурун менга ялиниб-ёлворганларини, фарзандларини ўртага тикиб қасамлар ичганларини эсладим... Сўқир, соқов Ибройим ака ёдимга тушди. Наҳот, наҳот илоҳий интиқом деганлари шу уч кунлик дунёнинг ўзида ҳам бор бўлса?! Наҳот, гуноҳ жазосиз қолмаса?

Ҳукм муддатим тутаганлигини баҳона қилиб зудликда ишдан бўшадим. Шаҳарнинг бошқа чеккасидаги қурилишга оддий ишчи бўлиб жойлашдим. Гишт тераман. Худога шукр, кун ўтиб турибди. Уйландим, бола-чақа орттирдим. Энди мол-дунё ташвишлари, бойлик дея тинмай елиб-югуришларга, айниқса катта-кичик амал илинжидаги, юракни қон қиладиган ғалати саъй-ҳаракатларга андаккина тепадан қарай олишга ўзимда куч топа оламан. Фақат... фақат кўнгилининг туб-губида бир хижолат, номус ҳисси яшириниб олгандай-у, гоҳ-гоҳида гимирлаб қўядигандай. Шу сабабли, неча йиллар бўлиб кетди, ҳаттоки энг арзимаган майда-чуйдани харид қилиш учун ҳам уйимиз яқинидаги бозорга бора олмайман. Узоқ бўлсаям, вақтим ҳар қанча тигизлигига қарамай, уйдагилар, меҳмонларнинг ҳайрон қолаётганини сезмаганга олиб, бошқа бозорга бораман. Жуда тирғалаверишса «Бу бозор қиммат» деб қутуламан... Боришга юрагим бетламайдиган бозор дарвозаси ёнида соқоллари ўсиб кетган, кир-чир кийган, қачонлардан буён қўл-бетига иссиқ сув, совун тегмаган сўқир Ибройим ака тиланчилик қилади... Даставвал бир-икки кишидан сураб-суриштириб билиб олдим: Ибройим ака уйидан ўз ихтиёри билан чиқиб кетганмиш, болалари ортидан неча марта келишса-да, қайтиб бормаётганмиш; бутунлай соқов эмасмиш, лекин гўлдираб, дудуқланиб, сўзларни ямлаб-ютиб бир нималарни гапиришга уринармиш-у, бу кучанишдан бирон нимани англаб бўлмасмиш. Нимагадир, Ибройим аканинг хотини ҳали ортидан бирон марта келмаган эмиш... Ўзим кўрдим: Ибройим ака қўл чўзиб садақа сўрамайди, баъзи гадейларга ўхшаб мингирлаб чайқалганча бир нималарни хиргойи ҳам қилмайди. Ибройим ака ўтираверади, ўтираверади... Бироқ бу абгор вужудда ё чинакам тийиқсиз алам, армон, ўқинч, тазарру ҳислари мужассамми, ё менга шундай туюладими, ҳайтовур, дастлаб кўрган маҳалларим собиқ чилангаримнинг этагига уч-тўрт сўм ташламасдан ўтолмасдим. Бироқ бора-бора... гўё бу тиланчи гўр ёшлик пайтларим рўй берган, бугун ошкор бўлишини сира-сира истамаган аллақандай гуноҳ ишимнинг ёлғиз шоҳидидай бозорга киришга, сўқир гадей билан юзма-юз бўлишга юрагим бетламай қолди. Шундан кейин йўлни чаппа соладиган бўлдим.

Кечагина кўрдим: тўлишган, пўрим кийинган Мўминбой ака давлат рақамли янги «Нексия»нинг орқа ўриндигида савлат тўкиб кетаяпти. Афтидан, яна кўтарилганга ўхшайди. Аввал кўксимда симиллаган санчиқ пайдо бўлди. Ваҳимага тушдим. Нима, амал аламиданмиди қасамхўрликларини сўкканим... «пуф сас-сиқ» қабилада эдими?.. Йўқ, ҳайтовур, бир амаллаб ўзимни енгиб, «омадини берсин» деёлдим.

Ҳар не бўлганда ҳам, барибир, худбинмиз-да, худбин. Гоҳида ҳаттоки аллақачон англаб, тушуниб етган ҳақиқатларимизни тан олиш, уларга амал қилиш қийин кечади...

ЭЪТИРОФ

«Алиев... Алиев. Алиев! Нега индамайси?.. Берироқ келинг, йигит. Тез-тез юринг. Тез, деяпман-ку!.. Нима, қулогингиз том битганми, йигит? Биринчи кундан лодирликни бошладингизми?.. Мана, мен сизни алоҳида белгилаб қўйдим, йигит. Мана бу қаторга тушинг. Номерингиз — уч. Кечқурун келиб шахсан ўзим килограммингизни текшираман, қаторингизни эса тоза терилган бўлсагина қабул қилиб оламан. Тушундингизми, йигит? Тушундингизми, деяман? Нега жавоб бермайси? Қаёққа қараяпсиз ўзи? Тўхтанг, тўхтанг, деяпман сизга! Алиев!..»

Кўпчилик толибаю талабалар эътиром ила ортга тисарилишди, бошқалар гап нимадалигини тушуниб-тушунмай уларга эргашишди. Натижада бир зумда узун йўлак ҳосил бўлди. Икки тарафида «фахрий соқчилар» турган шу йўлакдан Абдулла Қўрбош лапанглаб юриб кетаверди.

Газабдан бўғриқиб кетган жиккаккина ассистент йигит икки ҳатлаб Қўрбошга етиб олди-да, унинг елкасидан ушлаб, бир силтов билан ўзига қаратмоқчи бўлди. Бироқ бу силтов эркин кураш бўйича институт экс-чемпионига чивин чаққанчалик таъсир қилмади. Аксинча, баъзи елкаларнинг керак пайтда автоматик тарзда уч-тўрт энлик қисқариб кетишини ҳисобга олмаган ассистент бир сиқим ҳавони чангаллаганча орқага гандираклаб кетди...

Бирпасда ранги оппоқ оқариб, лаблари пир-пир уча бошлаган ассистент иккинчи сафар қуюндай бостириб борганида Қўрбош нима учундир комбайн термай кетган, пахталари чамандай очилиб ётган ягона қатор бошида туриб беқиёс хотиржамлик билан имилаб белидаги этакни ечмоқда эди. Ассистентнинг навбатдаги панд-насиҳатлари, ваҳимага бой дўқ-пўписалари ҳам қумга тушган сувдай изсиз йўқ бўлиб кетаверди. Қўрбош, кенг пайкалда ўзидан бошқа ҳеч ким йўқдай, белини ушлаганча қуёш чиқиб келаётган уфққа узоқ тикилиб тургач, этакнинг ипини шошилмасдан йўгон бўйнига осди. Энгашди. Унинг пахта териши ҳам ғалаги эди: бир қўли билан этакни очиб турар, иккинчи қўли билан узоқ тимирскиланиб, чаноқларидан тошай деб турган бирон лўппи пахтани эътиётлик билан олар, минг йиллик қадимий тангани топган археологдай қошларини уюб, уни диққат билан кўздан кечирар, шундан сўнггина тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада эътиётлик билан этакка соларди...

Томошабин студентлар орасида баралла кулги эшитилди. Ўзини масхара қилишаётганини сезган ассистент улар томон ўгирилиб, энди оғиз жуфтлаган ҳам эдики, пайкал четига келиб тўхтаган «Виллис»дан тушаётган декан ўринбосарини кўриб қолиб, шу тарафга отилди. Санокли дақиқалар ичида қолган студентлар нафақат эгатларга тушиб, балки этакларини боғлашиб, олди эса беш-ўн ҳовучдан пахта териб ҳам улгуришди.

Ассистентнинг «дезорганизатор» устидан куйиб-пишиб шикоят қилаётгани тонгги сукунатда баралла эшитилиб турарди. Ўринбосар қўрқинчли, еб қўйгудай вожоҳатда ассистент кўрсатган Абдулла томон шошиб кела бошлади. Қўрбош кимнингдир: «Бошқаларга ибрат бўлсин учуноқ роса жазолайди-да!»— деганини аниқ-тиниқ эшитган бўлса ҳам, ҳамон ўшандай улугвор сокинлик билан пахта теришда давом этар, ўзини бамисоли қовургалари бут Одам Атодек ҳис қиларди. Фақат яқиндан, шунда ҳам зеҳн солиб қараган одамгина нима учундир унинг мушт бўлиб тугилган чап қўли этакни асабий равишда

эзгилаётганини, бўйнида бир томири эса бўртиброқ чиққанини илгаб олиши мумкин эди.

Қасоскор Жаброил қиёфасида келган ўринбосар, беш-олти қадам жойдан қаддини ростлаётган Абдуллага кўзи тушди-ю, худди биров уни миҳлаб қўйгандай жойида таққа тўхтади-қолди. Сўнг юзига беўхшов кулги югурди. Ақлли одам эмасми, ўзи ноқулай аҳволга тушиб қолганини дарров сезди, шу ноқулайликдан қутулиш учун бир-икки йўталиб, томоқ қириб олиб, болаларга «Ҳорманглар, ҳорманглар» деб қўйгач, шошимай бориб Абдулла билан кўришди. Лекин жуда қуюқ сўрашди, унинг ҳол-аҳволини эринмай суриштирди. Абдулланинг қовоқ очмай, фақат бош иргаш, елка қисиш билан қайтарган жавобларини «эшитиб» ҳе-ҳелаб узоқ кулди, шу кулгу орасида бир-икки маротаба елкасига қоқиб қўйди.

Ўринбосар кетди. Эсанкираб қолган ассистент негадир болаларнинг ёнига қайтиб келмасдан, гўзаларга қоқилиб-суринганча пайкални кўндалангига кесиб, хирмонжой томон кетди. Унинг хирмонжой ёнида бошини қўллари билан чангаллаганча бир муддат ўйланиб ўтирганини, кейин чўнтагидан папирос чиқариб босиб-босиб чека бошлаганини кўпчилик кузатиб турарди.

Шунда... Абдулла Қўрбош кўксини тўлдириб чуқур нафас олди. У билди: курсдошлари, юқори курслар олдида-ку, азалдан обрўйи осмонда, шу дақиқадан бошлаб эса ҳали уни таниб улгурмаган қуйи курслар орасида ҳам обрўйи шундан ошиқ бўлса бўладики, кам бўлмайди. У билади: бу ҳодиса янги-янги тафсилотлари билан шу бугуноқ аввал факультетга, сўнг бугун институтга ёйилади, бугун кечқурундан, кечи билан эртага чошгоҳдан ўз ҳайратларини, «қотиб қолганликлари»ни изҳор этиш учун «делегацияларнинг вакиллари» кела бошлашади... Қўрбош ўзи қўйган спектаклнинг хотимасини янада авж пардаларда якунлашга аҳд қилди: гўё уйқуси келаётгандай ёлғондакам роса эснади, керишди, кейин чопонини ариқ ичига тўшаб, бир йўла ётиб олди. Қулогини динг қилганча барглар шитирию болаларнинг шивир-шивирини ҳузур қилиб эшитиб ётаркан, гўлдираб «беш кетдим-ей!» деб қўйди.

Бу — Абдулла Қўрбошнинг ўз-ўзига тўртинчи маротаба беш кетиши эди. Биринчи гал ўзи-ўзига беш кетганида у ҳали мактаб ўқувчиси, оддийгина Абди эди. Ўшанда у Самарқандда, мактаб ўқувчилари орасида ўтказилган мусобақада иккинчи ўринни олгач, деярли бир ой — то пахта терими тугамагунча — қишлоққа қайтмади, шаҳардаги узоқ қариндошиникида юраверди. Қилар ишни қилиб қўйиб, сайру саёҳатни тугатиб болалар қатори мактабга келганида эса дафъатан кўрқиб кетганди, ўзини қайсарликка ундаб турган аллақандай кучдан маҳрум бўлиб қолгандай эди. О, у ўшанда қанчалар қалтираб, юраги пўкиллаб дарсга кирганди. Директор ёки истаган ўқитувчи уни салгина сўроққа тутса бас, йиғлаб юбориши тайин эди. Чиндан ҳам катта танаффусда бўлган умуммактаб йигилишида оппоқ оқариб, титраб-қақшаб турган Абдуллани ўртага чиқаришди ва... республика миқёсидаги мусобақада иккинчи ўринни олгани учун фахрий ёрлик билан мукофотлашди, директорнинг шахсан ўзи уни қучоқлаб ўпиб қўйди...

Иккинчи сафар ўзига беш кетганида у анча-мунча нарсаларнинг фаҳмига борадиган бўлиб қолган, бети қаттиқлашган кезлар эди — «спорт мастерлигига кандидат» гувоҳномаси уни институт аудиториясига келтириб қўйди... Учинчи гал эса у ўзида заррачаям хижолатпазлик ҳиссини туймади — биринчи курснинг қишки сессияси олдидан, Минскка, мусобақага жўнаши керак бўлиб қолганда, деканнинг ўзи уни ҳар бир ўқитувчи ёнига етаклаб бориб, синов дафтарчасига баҳолар қўйдириб берди... Ўшанда, мусобақага жўнаш олдидан сочини тақир олдирганди, шу-шу «Қўрбош» лақаби унга ёпишди-қолди.

Абдуллани бир пайтлар, пионер ёшида эканида, ўқувчилар шўх, сергап, ўйинқароқ бола сифатида билишарди. Вақт ўтган сайин, тўғрироғи спорт соҳасида эришган муваффақиятларига тескари мутаносиблик тарзида тобора камга бўла борди. Оқибатда унинг лугат бойлиги Ильф билан Петровнинг «Ўн икки стул»идаги одамхўр Элочкага ўхшаб 20 га яқин сўз-у, бир неча сўз бирикмасидан иборат бўлиб қолди, холос. Булар: «Қалайсан?.. Чиқасанми?.. Энди шунгаям қон чиқариш шартми?.. Ташашамизми?.. Қурашамизми?..» ва

шунга ўхшашлар (огзингиздан чиққан ҳар бир сўзни тўтиё, шаксиз ҳақиқат сифатида қабул қилаверишса бора-бора сизнинг ҳам гаплашгингиз келмай қолар-ов). У деярли ҳаминша қовоқ солиб, жиддий алфозда, айиқдек лапанглаб, тирсақларини тўғри бурчак остида олиб юрадиган бўлди: семирди. Ўргангани шу бўлдики, фотоаппаратлар, камералар, микрофонлар қаршисида ора-сира жуда чиройли жилмайиб қўя оларди... Бир пайтлар у китобларни ҳузур қилиб, лаззатланиб ўқирди, аммо ўшалар боис бир-икки машққа кечикиброқ келгач, тренер шарт қўйди: «Ё мускул билан шуғуллан, ё мутолаа билан...»

Ёзувчидан доим янги асар кутишгани сингари, Абдуладан ҳам мудом янги-янги муваффақиятлар, янги-янги галабалар кутишарди. Унинг ўзи ҳам шунга жон-жаҳди билан интилар, спортда унчалик муваффақиятга эришолмаётган чоғларида эса ҳайратли мақтов сўзларини қумсагандай бўлар, ўзига нималардир етишмаётгандай туюлаверар, ўзини мақташларини, кўкларга кўтаришларини, доим ҳурматини жойига қўйишларини, ўзидан қўрқишларини истаётганини ўзидан ҳам яширар ва шу ботиний хоҳишлар измида кўпинча ихтиёрига қарши равишда бугунгидай спектакллар қўйиб турарди....

Қалбининг туб-тубида у ноҳақ иш қилганлигини, ассистентнинг обрўйини бекорга тўкканлигини гира-шира ҳис этар, бироқ бошқа қудратлироқ туйғу — шуҳратпарастлик туйғуси, қолган барча ҳисларини босиб-янчиб ташларди. Шуҳрат лаззати, бошқалардан устун эканини англаш ҳисси-да уни кўп йиллардан буён сахийлик билан таъминлаб келишарди. У энди худди ашаддий бангидек бу туйғуларсиз яшай олмай қолганди. Шунингдек, мабодо ўша жиккак ассистентга фалокат хавф солса, масалан, унга маст безорилар ҳужум қилса ё қутурган итлар ташланишса, уни қутқариб қолишга ўзи биринчи бўлиб отилишини билар, бироқ шу қаҳрамонлиги ҳамманинг ҳеч бўлмаганда уч-тўрт кишининг кўз ўнгида юз беришини, унинг олижаноблигидан ҳамма ҳайратда лол қотиб, мақтовлар дўлдек ёғилишини хоҳлаётганини ўзидан ҳам яширар, бунга ўз-ўзига иқрор бўлгиси келмасди. У ўн тўққиз ёшда эди. Дунёда мендан кучли одам йўқ, дунёда мендан ақлли одам йўқ, қилган ишимнинг ҳаммаси тўғри, гаширганим мутлоқ ҳақиқат, деб ўйлар, ўз ўйларига, ўз кучига ишонар, беш кетишларга эса ёлғиз ўзинигина муносиб деб иқрор бўлиб қўйган, бундан бошқача бўлиши ҳам мумкинлигини хаёлига келтирмасди...

Бир ёзувчи айтганидай, ҳикоямизда «ўтлаб», мавзудан четга чиқиб кетгандаймиз. Аслини олганда, биз Абдулла Қўрбошнинг қандай қилиб яна бир бор, яъни бешинчи маротаба «Беш кетдим-ей!» дейишига сабаб бўлган воқеани баён қилиб бермоқчи эдик.

Шундай қилиб, биз тавсиф этган саҳнадан сўнг орадан уч кун вақт ўтди. Биз билишимиз керак бўлган янгилıklarдан бири шу бўлдики, Абдулла биринчи курсда ўқийдиган Нигора исмли қизни яхши кўриб қолди!

Гап шундаки, яқинда ёшлар ўртасида машҳур бўлган шоир билан учрашувни телевизор орқали олиб кўрсатишди. Шу учрашувда шоир ўзига берилган: «Менинг таниш қизларим кўп. Қайси бирини яхши кўришимни қандай билиб олсам бўлади?» деган саволга жилмайиб туриб, ширин талаффузда: «Қайси бирини тушингизда кўриб чиқсангиз — ўшанисини севиб қолган бўласиз-да!» деб жавоб қайтарди. Қўрбош ҳам ўшанда болаларга қўшилиб, лекин лаб учида, менсимайгина кулиб қўя қолганди. Аммо кўпдан буён унчалик мушоҳада юритиб ўтирмасдан, тайёрлаб берилган ҳақиқатларнигина ўзлаштириб, ўрганиб қолгани учун шоир айтган сўзларни миясининг бир чуқурчасига маҳкам жойлаб қўйганди.

Бир оқшом эса туш кўрди: чўкиб кетаётган Нигорани қутқариб қолганмиш, буни тасодифан кўриб қолган ассистент уни қучоқлаб олиб ҳўнграб йиғлаб юборганмиш...

Тушида кўриб, шу қизни севиши керак эканлигини билиб олгандан сўнг Қўрбош Нигорага бошқача кўз билан қарай бошлади. Тўғри, у шу кунгача бир марта — қизнинг ёнидан нари кетмайдиган бола икки этак пахтани оёқлари қайишиб-майишиб аранг кўтариб кетган, қиз эса қолган икки этак пахтани кўриқлаб қолганда — қизнинг йўқ дейишига қарамай ёрдам қилган: икки этак пахтани парқутдай енгил нарсани кўтаргандай даст кўтариб хирмонга олиб бориб берганди. Ўшанда у қизнинг тиниқ юзигаю узун-узун киприқларига

эйтибор бериб улгурганди, холос. Энди яхшилаб разм солиб кўрдики, Нигора чиройликкина экан... Биз қизнинг ҳуснини таърифлаб ўтирмаймиз, ахир, айтадилар-ку, буй етган қизнинг хунуги бўлмайти, деб; фақат уни шу кунларда бошқа қизлардан яққол ажратиб турган бир ташқи белгисини қайд этиб ўтамыз: биринчи курс қизлари, ўқиш бошланганига энди бир ойдан ошган бўлишига қарамай, сочларини кўпи билан бир ярим қарич узунликда «итальянча» услубда олдириб улгуришган, фақат Нигорагина бир қулоч тим қора, қуюқ сочларига тегмаганди.

Нигоранинг ёнидан нари кетмайдиган болани кўриб, Қўрбош бутунлай хотиржам тортди. Аҳдам (боланинг исми шундай эди) ориққина, билаклари ингичка, кўкраги ботиқ, оёқлари қилтириқ, умуман, Қўрбош ўзича белгилаб қўйганидай — «скелет», бир «пuff» деса учиб кетадиган эди.

Бир куни Абдулла уларнинг яқинида гўё ишлаётгандай бир соатча юрди. Шу вақт мобайнида уларнинг жимгина пахта теришганини, бир-бирига бир оғиз сўз ҳам айтишмаганини кўриб, ҳайратдан ёқа ушлади. Ўзидан ҳам камгап одамлар борлигига бир томондан хурсанд бўлса, иккинчи томондан Аҳдамнинг ношудлигига яна бир бор иқрор бўлди. Бундан дарҳол тегишли хулоса чиқариб, миясида ҳаракат режасини пишитиб олган қаҳрамонимиз ишни хира пашшадек нари кетмаётган «кавалер»ни чеккароққа суришдан бошлайдиган бўлди.

Тушлиқдан кейин Қўрбош уч-тўрт «ясовул»ини эргаштириб келиб, Нигора билан Аҳдам ўтирган жой яқинида кураш мусобақаси уюштирди. Барча ҳарифларни енгиб, биринчи ўринни олгандан сўнг, гердаиб турганча улар томон зимдан боқди. Нигоранинг ўзига орқа ўтириб, Аҳдамнинг эса ердан кўз узмай нималарнидир ўйлаб ўтирганини кўриб, қони қайнаб кетди. Беш дақиқа, ун дақиқа ўтди ҳамки, улар бу томон қарай дейишмасди, гўё унинг бор-йўқлигини сезишмаётгандай. Бу қадар эйтиборсизликдан Қўрбош ҳазилакамига газабланмади. Шу газаб оғушида тўғри бостириб бориб, на салом бор, на алик, ўдағайлади: «Курашамизми?»

Қўрбош «ясовул»ларининг шов-шувли ҳайқириви остида Аҳдамни бир қоп пахтадай у ёқдан-бу ёққа иргита бошлади. Ҳар гал нимжон гавда ерга гупиллаб тушаркан, «кавалер» — оғзига талқон солгандай миқ этмаётган бўлса-да, — қандай оғриқлар туюётганини билиб турар, ичида бадҳоқлик билан кулиб кўярди... Ахийри Аҳдам ҳарсиллаб, оғир-оғир нафас олиб букчайганча ўтириб қолган палла Қўрбош суратга тушаётгандай оппоқ, бақувват тишларини ярақлатиб кулиб кўяркан, «билса ҳазил, билмаса чин» йўсинида яқинида турган беш-олти этак пахтани даст кўтарди ва худди ногаҳон боши айланиб кетган одамдай, чайқалиб-чайқалиб, тўғри пахта-махтаси билан Аҳдамнинг устига қулади. Бўлди кулги, бўлди қийқириқ. Қўрбош бўғилиб, этаклар тагидан аранг судралиб чиқаётган Аҳдамга елкасидан тортиб ёрдамлашган бўлди. Ҳалиям қотиб-қотиб кулишаётган болалар орасида турган Абдулла бугунга шунинг ўзи етар, деган қарорга келди.

Эртасига эрталаб яна Аҳдамнинг ёнгинасида «рицарлар жанги» уюштирилди. Бунда этаклар боғланиб ринг ҳосил қилинар, икки килоча пахта нам тупроққа аралаштирилиб икки этакка тошдай қаттиқ қилиб тугилар, шу қўлбола тўқмоқда икки жангчи ринг ичида бир-бирига ҳужум қилиши, юз ва қориндан бошқа истаган жойига уриши мумкин эди. Биринчи ўринни олган Қўрбош Аҳдамни «таклиф» қилди, у ҳам индамай рингга чиқиб келди...

Навбатдаги ҳар бир зарбадан сўнг Аҳдамнинг қулоқлари шангилаб, гаранг-сиб, икки-уч дақиқа туриб қолаётганини кўриб Абдулла ич-ичидан бостириб келаётган қувончни атрофдагилар, айниқса нарироқда кўзлари гилтиллабгина турган Нигора сезиб қолмаслиги учун дарҳол юзига худди матбуот учун суратга тушаётгандаги сингари беайб фаришта тимсолини беришга шошар, йиллар давомида машқ қилавериб камолотга эришган эмасми, бунга муваффақ бўларди ҳам...

Орадан бир ярим соатлар чамаси вақт ўтиб, нафасни ростлаб олишгач, янги ўйин ўйналди. Бунда беш киши кетма-кет бир-бирининг белидан ушлаб энгашиб турар, қолган беш киши югуриб келиб уларнинг устига сакраб минар, сўнг «жонли поезд» маълум масофагача устида юки билан юриб бориши керак

эди. Ұйин Аҳдамнинг ёнида бошлангани, айнан бир киши етмай тургани учун, табиийки, уни таклиф қилишди.

Ҳар сафар қулоғига шипшитиб қўйилган бола Аҳдамнинг нақ бўйнига миниб олгач, Қўрбош олисдан айиқдек лапанглаб югуриб келиб, иложи борича баландроққа сакрар ва тўқсон саккиз килолик вазни билан унинг белига гурсилаб тушарди. Шўрлик боланинг оёқлари қайишиб кетар, титрар, суяклар қисирлар, бир қадам босар-босмас йиқиларди. Қолган командадошлари уни бўралаб сўкиб қолишар, ўйин яна бошидан бошланарди...

Шундоқ шийпон ёнидан Марказий Мирзачўл канали оқиб ўтарди. Тушлик чоғи Абдулла томошабинларнинг ҳайқириги, бақириб-чақирришлари остида эни эллик метрча келадиган канални уч марга сузиб ўтгач, ҳайратга тўла хитоблар, мақтовлар, хушомадлардан эриб, ўзини-ўзи бениҳоя яхши кўриб қиргоққа чиқди-ю, бир чеккада Аҳдам билан Нигоранинг секингина гаплашишиб (ҳа, ҳа, гаплашишиб!) ўтиришганини кўриб, ўзини жуда иззат-нафси топталган ҳис қилди.

Оммавий чўмилиш пайти сездирмасдан сув остидан келиб Аҳдамнинг оёғидан ушлаб куч билан пастга тортди, тиззаси билан қорнига тебди; у бир амаллаб типирчилай-типирчилай сув юзасига чиққанда ўзи ҳам қўшилишиб чиқди ва ҳазиллашаётгандай уни қайта-қайта сувга босди. Аҳдам типирчилаб, сув ютар, кўзлари ола-кула бўлиб кетар, ҳирқирар, қаршилиқ кўрсатар, аммо темирдай чангакли қўллардан қутулиб кетолмасди. Ниҳоят, у минг машаққатлар билан қиргоққа чиқиб олди-да, вужуди титраб-титраб, энтикиб, анча вақтгача тупроқ йўлда чўзилиб ётиб қолди. Етиб келган Нигорага бошини кўтариб қарамади ҳам...

Эртаси кун кураш, «рицарлар жанги», «жонли поезд»дан сўнг тушлик чоғи мана шундай сувга пишишларнинг бирида Қўрбош қовургалари саналиб турган биқинни маҳкам қисимлаб олиб, илжайганча (қиргоқда кўпчилик буларни томоша қилиб турарди) анчадан буён биринчи маротаба кўп сўздан иборат жумлани овоз чиқариб айтди:

— Нигоранинг олдида яна бир кўрсам — ўлдираман!

Бу пайтда Аҳдамни жисмонан қийнай бошлаганига уч кунгина бўлган, шунга қарамай дастлабки натижалар яққол кўриниб қолган эди: унинг бир кўзи кўкарган, қуйи лаби ёрилган, чап лунжи шишган, бурни қизарган... Қўрбош, Аҳдам нега унга тирғалиб қолганлигим сабабини билгач енгил тортиб, қутулганига минг шукр қилса керак, деб ўйларди. У ўз фикрига шу қадар қаттиқ ишониб турган эдики, тушлиқдан сўнг ҳам, ҳатто эртаси кунги ҳам иккаласининг одатдагидай жимгина пахта теришаётганини кўриб ўз кўзларига ишонмади. Очиги, даставвал довдираб қолди. Бироқ, спортчи эмасми, эсанкираш тезда ўтиб кетди, унинг ўрнида ёвуз адоват қад ростлади. Умрида илк бор ўзини ҳақоратланган, жуда қаттиқ ҳақоратланган ҳис қилди. Даҳшатли интиқом олиш истаги вужудини куйдира бошлади. Бу истак қолган барча ҳис-туйғуларни мағлуб этиб, қалбида якка ҳукмрон бўлиб қолди...

Абдулла гўё асабий жазавага, тутқаноқ измига тушиб қолди. У энди кураш чоғи Аҳдамни қаттиқ ерга олиб ураркан, юзига беайб фаришта тимсолини беролмас, аниқроғи, шундай қилишга уринарди-ю, эплай олмасди; уни сувга пишаётган чоғи қиргоққа қараб кулиб қўя олмасди — дириллаб турган асаблари иродасига бўйсунмасди. Аксинча, бундай лаҳзалар тишлари гижирлаб кетар, кўзлари қонга тўлар, балки ўзидан жисман бир неча ўн баравар заиф бўлган бу танани эзгилашни, топташни, гижимлашни, қийнашни, ер билан битта қилиб сулайтириб ташлашни истар, шу хоҳишини амалга ошириб лаззатланишни, би-ир хумордан чиқиб олишни тийиқсиз иштиёқ билан орзу қиларди.

Атрофдагилар ҳам кўр эмас, Аҳдамга нисбатан Қўрбошнинг кундан-кун ваҳшийлашиб, қутуриб бораётганини кўриб-билиб туришар, бунинг сабабини эса тушунолмас эдилар. Энди болалар иложи борича Қўрбошдан ўзларини олиб қочишар, зугум билан етаклаб келинганлар эса Қўрбош Аҳдамни ерга олиб урганида аввалгидай чапак чалишмас, курсанд бўлишмас, қийқиришмас, занглаган ханжардай нигоҳ ўзларига қадалаётганини сезиб қолишганида эса дарҳол кўзларини олиб қочишарди. Канал бўйида-ку, Қўрбош яқинлашса бўлди

— ин-инига уриб кетган юмронқозиқлардай бир онда йўқ бўлишарди-қолишарди. Туриб-туриб Абдулла кўзларига ишонмай қоларди, ҳайронликдан ёқа ушлагудай бўларди: ҳозиргина шу атрофда ўтирган қанчадан-қанча бола қаерга изсиз сингиб кетишдйкин, ҳар қалай ер тагига кириб кетишмагандир...

Қўрбош, қанча асабийлик измида юрмасин, барибир, ўзи нима истаётганини гира-шира бўлса-да, ҳис қилиб турарди. У Аҳдамдан ҳам ҳаммада ўзига нисбатан куришни ўрганиб қолгани — мутеликни ахтарарди... Ҳовурини салгина босиб олиши, атрофга ақлини йигиброқ қараши учун бир огиз сўз, ҳа, бор-йўги биргина огиз сўз ёки, ҳеч бўлмаганда, ўлдим деганда биргина сезилар-сезилмас ҳаракат кифоя эди. Агар Аҳдам бир мартагина, бир маротабагина «Бўлди...» деганида ёки канал бўйида бошқа болалар сингари (майли, Нигора йўқ пайтиёқ) изсиз йўқолиб кетганида, шубҳасиз, Қўрбош сал ўзини босиб олган, жоҳиллик оловига сув селган, нафсониятини бир оз қондирган бўларди. Майли, Нигорасиям бошидан қолсин! Дарвоқе, Қўрбош Нигорани ўшандан буён тушида кўрмади, ҳатто уни бутунлай ёдидан чиқариб юборди. У ўзини қанчалик зўрламасин, қиз ҳақида хаёл сура олмас, уни кўриб қолганида ҳам бир туки қилт этмас, фақат Аҳдамнигина ўйлар, ўйлаган сайин газаби тошиб, уни мағлуб этишни, тез, шу ондаёқ унинг иродасини синдиришни истаб қолар, тунлари босинқираш аралаш кўксидан ваҳший ҳайқириқ отилиб чиқиб, ўрнидан сакраб туриб кетар эди... Аммо Қўрбош бир кунда юз марта курашга «таклиф қилса» Аҳдам юз мартасида ҳам индамай ўртага чиқиб келаверар, канал бўйида тирик жон қолмаса-да, биргина у тулроқ йўлда узала тушган қўйи хотиржам ётаверар, Қўрбошнинг пўписи аралаш «Чўмиламизми?» деганини эшитиб, шошилмай кўзларини очар ва яна индамасдан сувга тушиб кетаверарди. Шу томон лапанглаб келаётган Қўрбошни кўрди дегунча Нигора ранги қув ўчиб, турли важ-корсонлар билан Аҳдамни нарироққа олиб кетишга уринар, Аҳдам бўлса гунг-соқовдай пахта тераётган бўлса тераверар, ўтирган бўлса утираверарди...

«Ҳар қандай бардошнинг, ҳар қандай ироданинг чегараси бор, — ўйларди Абдулла кечқурун бокс қўлқопида Аҳдамнинг шишиб кетган юзига аёвсиз тушираркан. — Энг муҳими — мана шу чегарага етиб олиш. Кейин ҳар қандай қайсариям ипақдай мулоким бўлиб қолади... Мана, ҳозир йиқилади... ҳозир... яна битта зарб. Аҳ-ҳа! Нокаут!..»

Атрофда ҳеч зог йўқ. Мажбуран бошлаб келинганлар аллақачон қоронгулик қўйнига сингиб кетишган. Голибнинг ўзи санай бошлайди:

— Бир... Уч... Олти...

Аҳдам, чайқала-чайқала, тирсақларига таяниб, ўрнидан туради. Ҳарсиллаб, огзини каппа-каппа очганча ўнг қўли билан амаллаб юзини тўсиб, қалтираётган чап қўлини оддинроққа чўзади — «ўйин»ни давом эттиришга тайёр эканлигини билдиради.

«Бўлди десанг-чи, инсон! Бунча ўр бўлмасанг... Бўлди десанг, бас... сенга бошқа қўл кўтармайман... Шундайми? Мана бўлмаса! Мана!..»

Аҳдамнинг шишиб, нимагадир юмшоқ бўлиб қолган юзига гурзидай мушт тушаверади, тушаверади...

Аҳдам яна ерга йиқилади. Яна судралиб ўрнидан туради...

Яна йиқилади... Яна ўрнидан туришга уринади. Гандираклар кетади. Кўз олдида еру осмон чириллаб айланади-ю, у ихтиёрсиз равишда қўлларини кенг ёйганча юзи билан ерга гурсиллаб йиқилади...

Орадан уч кун ўтди.

Тушликка яқин шифохонадан эндигина келган, ҳали юз-кўзидан ҳамма бинтлари олиб ташланмаган Аҳдам Қўрбошнинг одатдагидай «Кўрашамизми?» деган саволига одатдагидай индамасдан ўрнидан туриб, терак баргидай дир-дир титраётган Нигорага эътибор ҳам бермай, даврага чиқди. Негадир бўғриқиб кетган Қўрбош иккиланиброқ, ишончсиз қадамлар билан ўртага чиқиб, унинг белидан ушладида, қандайдир ихтиёрсиз равишда, ўз инерцияси билан уни даст кўтариб, бир боғ похолдай ерга урди. Даҳшатли огриқдан инграб юборган Аҳдамнинг юзи бужмайиб кетганини кўриб, у бир зум лол бўлиб туриб қолди, гўё нимадир қилмоқчи эди-ю, шу қиладиган ишини ёддан чиқариб қўйгандай. Сўнг унинг йўгон бўйни, қулоқлари, сочларининг томирларигача алвон тусга

кира бошлади. У бирдан кескин ортига ўтирилди-да, гўзаларни босиб-янчиб канал томон лапанглаб юриб кетди.

Лекин бу ҳодиса тушлик чоги рўй берганининг олдида ҳолва экан. Тушлик чоги Қурбошнинг келаётганини кўрган болалар одатдагидай гойиб бўлишди. Фақат ҳалидан буён қулогидан тўхтовсиз сизиб чиқаётган қонни Нигора чигитлаб бераётган пахтага артаётган Аҳдамгина қолди. Қўрбошни кўриб, бир нимага аҳд қилгандай, шиддат билан ўрнидан тураётган қизни Аҳдам бир ўқрайиш билан жойига қайта ўтқизиб қўйди.

Қўрбош келди. Нимагадир у ҳали ечинмаган эди. «Чўмиламизми?» деди. Бироқ товуши хириллаб, ҳатто қалтираброқ эшитилгани учун саволини такрорлади. Ўзи бўлса аввалгидай кўзини лўқ қилиб тикка қарамайди, бир ерда сочилиб ётган чигитларга қарайди, бир сувга. Аҳдам индамасдан ўрнидан туриб, қийналаётганини сездириб қўймаслик учун секин кийимларини еча бошлади.

Шунда... Абдулла Қурбош шарт ёнига ўтирилди-да, чайқалганча югуриб бориб кийим-пийими билан ўзини сувга отди. Сув остида нақ икки минутча йўқ бўлиб кетди-ёв. Ёмғирдан сўнг ўсиб чиққан қўзиқоринлардай бир зумда пайдо бўлиб қолган болалар қирғоқда нафасларини ичларига ютишиб сув юзасидан кўз узишмасди. Ниҳоят, каналнинг ўртасида унинг боши кўринди. У нариги қирғоққа сузиб чиққач, ортига ўгирилиб ҳам қарамай пайкални кўндалангига кесиб, катта йўл томон кетди...

Орадан бир ярим йилдан кўпроқ вақт ўтди.

Бу давр мобайнида факультет биносида Қурбош билан Аҳдам бир неча бор тўқнаш келиб қолишди. Аҳдам одатдагидай соқов эди. Агар Қурбош бош силкиб салом берса у ҳам бош силкир, биринчи бўлиб қўл узатса у ҳам қўл узатар, аммо иккаласи ҳам миқ этиб огиз очишмасди. Кўпчилик ҳайрон эди: декандан бошқа ҳеч кимга биринчи бўлиб салом бермайдиган Қурбош нима учун бу кичкинагина, кўринишидан спортчига сира ўхшамайдиган болага биринчи бўлиб салом беради? Бир-икки марта шу тўғрида шама қилишга уриниб кўришди, лекин залворли қўлларнинг мушт бўлиб тугилаётганини кўришгач, индамай қўяқолган маъқул, деган қарорга келишди. Ахир, бошқа томондан олиб қаралганда, сирсиноат бўлмаса дунёда яшашнинг қизиги қолармиди?..

Абдулла бир куни хиёбонда айланиб юрган эди. Бекорчиликдан Хотира майдонида суратга тушаётган келин-куёвни томоша қилмоқчи бўлди. Яхшилаб разм солиб кўрдик, келинчак — Нигора. Куёв эса, ажабо, бутунлай бегона йигит эди! У ўзича «Эҳ, бевафо қизлар-ей!» деб тўнгилаб қўйди-да, қатор турган машиналар томон яқинлашди. Кулишиб, бақиритиб-чақиритиб, кўтаринки кайфиятда турган куёв-жўралар ва келин-дугоналар орасида ҳамма сингари пўрим кийиниб, бўйинбоғ тақиб олган Аҳдамни кўрганида эса ҳайрати ўн чандон ортди. Беихтиёр кўзларини юмиб-очди ҳам.

Фурсатини топиб, ҳамма ўзи билан ўзи овора пайти, у секин яқинлашиб Аҳдамга бош силкиб салом берган бўлди. Аҳдам ҳам худди шундай алик олди. Ичини бир нима таталаётган Абдулла барибир чидаб туролмади — ҳар қандай истиҳолани йиғиштириб қўйди-да, тўғри бориб Аҳдамнинг қўлини қисди. Сўнг улар орасида узилиш-узилиш билан қўйдаги суҳбат бўлиб ўтди:

- Табриклаймиз.
- Раҳмат.
- Куёв ким экан?
- Яхши танимайман. Бир-икки марта узоқдан кўргандим.
- Йўғ-э?
- ...
- Хурсандмисиз?
- Қизиқ экансиз-ку, тўй бўладию хурсанд бўлмайманми?
- Кимга қандай...
- Тушунмадим.
- Нигорани сал... яхши кўрардингиз шекилли.
- Ким? Менми?
- Сиз.
- Ҳазиллашяпсизми?

— Ёлгонми? Нега бўлмаса пахтада...
— Ҳа-а... Энди тушунгандайман. Сиз билмассиз, биз бир қишлоқданмиз. Биринчи курсда ҳали ҳеч кимни танимасдик, шунинг учун доим бирга юрардик. Бунинг устига, Нигора опа...
— Опа?!
— Ҳа. У киши мендан икки ёш катта. Нигора опа бегоналар билан дарров элакишиб кетавермайди. Бу соҳада мен ҳам нуноқман.
— Шуни аввалроқ айтсангиз нима бўларди?
— Нимани?
— Шуни-да...
— Сўрамагандингиз шекилли...
— ...
— Қани, юринг, келин-куёв билан бир шаҳар айланайлик.
— Раҳмат.
— Юринг. Ана, машиналар тайёр.
— Раҳмат. Сизлар бемалол. Озроқ ишлар бор...
Машиналар карвони йўлга тушди. Қўрбош гарангсиб, улар ортидан узоқ тикилиб қолди.
Шунда... шунда Абдулла Қўрбош беихтиёр:
— Беш кетдим-ей! — деб юборди.
Бу — Абдулла Қўрбошнинг умрида — бешинчи маротаба, ўзига эмас, бошқа бировга эса — биринчи маротаба беш кетиши эди.

ТАФАККУР ГУЛШАНИДАН

Вақт пиллапояси чексиздир, бир-бирининг ўрнини эгаллаб борадиган авлодлар зинадан зинагагина кўтариладилар, холос. Жамланган тажрибани ҳар бир авлод ўзидан кейин келаётган, ўзидан кейин уни тараққий эттирадиган ва бойитадиган навбатдаги авлодга етказиб беради.

Абу Райҳон Беруний

* * *

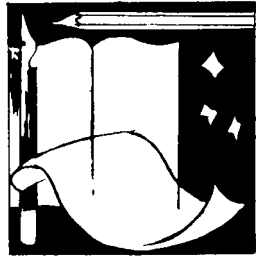
Цивилизация нима дегани? Бу олға кетаётган инсон ҳар қадамда юзага келтираётган доимий кашфиётлардир: тараққийёт сўзининг ўзи ҳам шундан келиб чиққан.

Виктор Гюго

* * *

Қобилиятли одамни тарбия қилмаслик — зулморлик ва ноқобил одамга тарбия ҳайфдир. Тарбиянгни аяб унисини нобуд қилма, тарбиянгни бунисига зое кеткизма.

Алишер Навоий

Жалолиддин РУМИЙ

Маснавийлар

Худхуд билан Сулаймон ҳикояси

Сулаймонга шоҳ чодирин курдилар,
Бутун қушлар хузурига кирдилар.

Тилимизни билар дея Сулаймон,
Айладилар сирларин бир-бир баён.

Сайрадилар чаҳ-чаҳ, қар-қар ва чиқ-чиқ,
Бор-йўқларин сўйлаб бердилар очиқ.

Қон-қариндош гаплашади бир тилда,
Тил бирлиги асқотар ҳар манзилда.

Ёт тиллилар аро қолганда инсон,
Қамоқ ичра қолган каби бўлар жон.

Бир ҳодиса учрар лекин жаҳонда,
У туфайли қийналаман армонда.

Бир турк минглаб ҳиндни англар туп-тузук,
Лек, бир-бирин англамас ҳеч икки турк.

Ёки дўстлик тили бошқа турмикан,
Тилдошлиқдан кўнгулдошлик зўрмикан?

Дил бир бўлса, ёзув, имо, сўзсиз ҳам
Қалбдан чиқар минг таржимон, бўлиб жам.

Бутун қушлар айтар ҳунарларини —
Сири, иши, илмлари — барини.

Сулаймонга сўйлардилар бирма-бир,
Очардилар ҳолларини бир тавр.

Кўз-кўз қилиб қалбда ёниқ чироқни,
Истардилар унга яқин бўлмоқни.

Хожасига хизмат қилмоқ бўлган он
Ҳар ким ўзин кўрсатади билимдон.

Хизматидан қочаётган бўлса гар
Кўрсатади ўзин касал, гунг ва кар.

Худхудга ҳам келди сўзлаш навбати,
Айтди қандай унинг ҳунар, санъати.

Деди: Шоҳим, бир кичик хислатим бор,
Шуни айтай, менга берсанг ихтиёр.

Сулаймон дер: Қандай хислат, қани айт?
Худхуд деди: Мен самога учган пайт —

Юксаклардан пастга назар қиламан,
Ер остида қайда сув бор, биламан.

Сув қаерда, чуқурлиги на қадар,
Ранги қандай, чучуклиги на қадар?

Тупроқданми қайнаб чиқар ё тошдан,
Барин кўриб, айтаман аввалбошдан.

Эй Сулаймон, ўрду учун қароргоҳ
Танлаш ишин олддан этарман огоҳ.

Завқи келиб подшоҳ чайқаб кўйди бош,
Деди: Сувсиз чўлда бизга бўл йўлдош...

Бу сўз ҳасад солди Қарға қалбига,
Шартта кирди Сулаймоннинг олдига.

Қарши фикр, ёмон фикр ўйлади,
Худхуд ҳақда бўлмағур сўз сўйлади.

Деди: Ёлғон! Сен ишонма Худхудга,
Тўқиб-бичди етмоқ учун мақсудга.

Рост бўлса гар, кўрса агар узокни,
Нега кўрмас ерда оддий тузокни?

Нега тушар дам тузоқ, дам қафасга,
Тоқатим йўқ беҳуда гап — абасга?!

Худхуд! — деди шунда подшо Сулаймон, —
Бу Қарғанинг гапларида бор-ку жон!

Айрон эмас, майлар ичиб мастмидинг,
Ёлғоннинг чуви чиқар, билмасмидинг?

Худхуд деди: Шоҳим, бундай ўйлама,
Худо ҳаққи, ёвнинг сўзин сўйлама!

Қийиқ топсанг агар менинг кўнглумдан,
Узиб ташла бошгинамни бўйнимдан.

Қарға ўлим келтиришга қодирдир,
Минг ақлли бўлса ҳамки кофирдир.

Сенда бўлса «кофир» сўзин «к» ҳарфи
Сенсан шахват жойи, сассиқ жой каби.

Гар тўсмаса ажал ақлим кўзини,
Мен кўраман ҳар тузоқнинг ўзини.

Бало-қазо келса мудрар оқил бош,
Булути тўсар, тутилади ой, қуёш.

Бало-қазо тартиблари беомон,
Ажал қонунлари эрур бенуқсон.

Инкор этиш, қочиш тақдир, ажалдан,
Бу ҳам тақдир, бу ҳам ажал азалдан.

Бир бошлиқ ерга тикон эккан одамга, бу тиконларни юл, деб буюргани

Бу иш, сўзи ширин, феъли бад инсон
Йўл узра экканга ўхшайди тикон.

Унга йўловчилар бердилар дакки,
Юл, дедилар, бунини... Бу ишинг чакки.

Юлмади, ҳеч кимга солмади қулоқ,
Тиконлар авжланиб кўпайди шундоқ.

Одамлар ўтишга қийналар эди,
Оёғи қонларга беланар эди.

Тилиниб кетарди эгни, пайпоғи,
Йўқсул болаларнинг чатнаб оёғи.

Маҳалла бошлиғи: «Юл!» деди бир кун,
«Хўп!» деди. «Бу жойни айлағум гулгун».

Лек, эрта, индин деб кун ўтказди вақт,
Тикон илдиз отиб, етилди дарахт.

Бошлиқ деди: «Эй сен, ваъдаси ёлғон,
Ваъдангининг устидан чиқасан қачон?»

У деди: «Ҳар ишнинг вақт-соати бор!»
Деди: «Бас, орқага ташлама зинҳор!»

Сен эртага дейсан, сўнг дейсан кейин,
Шуни яхши билки, кун ўтган сайин,

Метинлашиб кетар бу ёмон дарахт
Ўтқирлашиб кетар тикони у вақт.

Сен эса кундан-кун қариб борарсан,
Кучдан ва қувватдан ариб борарсан.

Тикон кучланмоқда бўйи чўзилиб,
Тикон кесувчининг кучи узилиб.

Тикон ҳар нафасда топмоқда камол,
Тикон кесувчида битмоқда мажол.

Қариб бормоқдасан, ишни тезроқ қил,
Бебаҳо вақтингни бой берма, шошил!»

Эй менинг дўстларим, эй азиз инсон,
Ҳар бир ёмон феълинг, билки, бу — тикон.

Ахир, айтмабмидим, сенга неча бор,
Тикон юрганинга бергай деб озор?!

Қанча яралади сени бад феълинг,
Аммо туйғусизсан, сезмайсан ҳолинг.

Хунук феълинг бошқа одамларга ҳам,
Билмайсан, ўтказиб келмоқда алам.

Наҳот эътиборинг тушмас аларга —
Ҳам ўзингга дардсан, ҳам ўзгаларга.

Ё қўлга болта ол, ўхшаб эркакка
Кесиб ташла жангда яккама-якка.

Ё тиконни бир гул ҳолига келтир,
Шуъласи ёрингга пуркасин атир.

Бир дарвешнинг онтини бузгани ҳақида

У тоғда кўп дарахт, мева бор эди,
Ноклари рангдору беғубор эди.

У тоғда бир дарахт яшарди танҳо,
Дедики: «Сенга шу аҳдим, эй Худо:

Шамоллар тўккандан бошқа, амин бўл,
Нокларинг узишга узатмайман қўл».

Талай вақт аҳдига кўрсатди вафо,
Сўнг синов бошлади қодару¹ қазо.

Шу сабаб бирон аҳд қилганда жўшиб,
«Худойим хоҳласа!» деб қўйинг қўшиб.

У: «Ҳар вақт кўнгулга бошқа бир тилак
Бераман», деганин ёдламоқ керак.

У деган: «Кўнгулда ҳар нафасда бир
Босаман, хоҳласам бошқа бир муҳр!»

Биз ҳар тонг бошлаймиз янги бир юмуш
Ва кўнгул ишидай кўринар бу иш.

Ҳадисда айтилган: «Кўнгул борки ҳар
Бўронга тутилган толага ўхшар».

Толани ҳар ёнга учирар шамол,
Ким ўнгга учади, ким сўлга беҳол.

Юз турли ҳолатда чирпирар ҳар ким,
Кўнгулни не кўйга солмайди оқим.

¹ Қодар — тақдир маъносида.

Бошқа бир ҳадис ҳам дерки: «Кўнгул — бу
Ўт узра қозонда қайнаётган сув».

Кўнгулда ҳар вақт бир янги аҳд бўлар,
Кўнгулдан чиқмас у, самодан келар.

Шу учун кўнгулга суянма асло,
Бу — охир бошингга ёғдиргай бало.

Аммо бу ҳам буйрук, қодардир аслан;
Сен бир жар кўрарсан — чекинолмассан.

Тузоқни кўрмаса учаётган қуш,
Тузоққа илиниб бўлмади беҳуш.

Тузоқни кўрганда шошилар унга,
Бир зумда айланиб қолар тутқунга.

Кўз, қулоқ, очигу олдида тузоқ,
Қанот бор, тузоққа тушади бироқ...

Ел, беш кун битта ҳам туширмади нок.
Очликдан дарвешнинг бағри эди чок.

Кўзларин ўйнатди сернок бир буток,
Лек, ўзин тийди у, чекинди оёқ.

Бир сафар ел эсиб, эгилди бир шох,
Нафсини «нок уз» деб, зўрлади ногоҳ.

Очлик ва қодарнинг ундаши, зотан,
Зоҳидни қайтарди аҳдга вафодан.

У шоҳдан бир қатор нокларни узди,
Рабби-ла айлаган аҳдини бузди.

Тангри ҳам йўллади қулоқ буроғин —
Кўзини очди тез, бураб қулоғин...

Йигирма нафарми, кўпми — ўғрилар —
Шу ёнда ўртада ўлжа бўлдилар.

Қоровул миршабга берганди хабар,
Бир зумда бу ерни босди миршаблар.

Дарвеш ҳам ўғридай қўлга олинди,
Қўллари кесилди, ғулга солинди.

Дод-фарёд кўтарди ҳар қайси банди,
Оёқни кесишга навбат келганди.

Гал энди дарвешга келган фурсатда
Бир отлик ўртадан чиқди бўз отда.

Улуғ мутасаввуф шоир ва мавнавий тариқатининг асосчиси мавлоно Жалолиддин Румий 1207 йилда хоразмшоҳлар давлатига қарашли Балх шаҳрида туғилди. 1273 йилда салжукийлар давлатига қарашли Кунё шаҳрида вафот этган. Ундан 25700 байтадан иборат олти жилдли «Маснавий-и маънавий» деган маснавий китоби, 60 000 мисрадан иборат саккиз жилдли «Девон-и Шамс-и Табриз» («Шамсиддин Табризийнинг девони» еки «Қатга девон») номли ғазаллар ва рубоийлар китоби, шунингдек, мавлононинг барча муҳим сўзлари жамланган «Фиҳр мо фиҳр» китоби, «Мавоиз-и мажлис-и сабъа» («Етти мажлисда айтган ваъзалари») ҳамда «Жатлар»и бутун инсониятга мерос бўлиб қолган.

Сизнинг эътиборингизга ҳавола этилаётган маснавийлар аплломанинг «Маснавий-и маънавий» китобининг жилдларидан олинди.

Жаллодга бақирди бўлиб жонсарак:
«Вой, қилган ишингни қара-я, кўппак!

Кўрмисан, бу, ахир, фалончи шайх-ку,
Тогдаги дарвеш бу, олим одам бу!» —

Жаллод енг-ёқасин дабдала қилди,
Бошлиғи пойига, ерга йиқилди.

«Миршаблар амири, кечир мени!» деб,
«Танимай ва билмай қолдим уни!» деб

Бошлиқ ва дарвешдан сўрарди узр,
«Айбимни кечир!» деб, титрарди зир-зир.

Шайх деди: «Бу ярам сабаби аён,
Мен яхши биламан, айбим бор ёмон.

Мен шундай инсонман — онтимни бузган,
Оллоҳнинг адли бу — қўлимни узган.

Билардим, ёмон бу, аҳд буздим бироқ
Қўлимнинг азоби мен учун сабоқ!»

Миразиз АЪЗАМ таржимаси

2000 ЙИЛДА ЖУРНАЛИМИЗ САҲИФАЛАРИДА ЎҚИЙСИЗ:

Хуршид Дўстмуҳаммад. «БОЗОР». Роман.
Нормурод Норқобил. «ҚОЯЛАР ҲАМ ЙИҒЛАЙДИ». Қисса.

Аллома Шиблий Нўъмоний. «АЛ ФОРУҚ» (Ҳазрат Умар тўғрисида асар).
Тўлқин Ҳайит. «ҲАЛОКАТ». Қисса.
Наби Жалолiddин. «КОВАК». Қисса.

Муслиҳиддин Муҳиддинов. «ҲАФТ ПАЙКАР» Огаҳий таржимаси.
Муҳаммад Азиз Марғилоний. ТАРИХИ АЗИЗИЙ.

Роман

Мендек пароканда ўғил тарбиясида азиятлар чеккан онаи зорим Иқболой мулла Саъдин қизининг порлоқ хотирасига бағишлайман.

Муаллиф

Сўз боши

Бобораҳим Машраб изидан халқимиз тарихининг заифлаша ва жаҳолатга бота борган бир даврга сафар этиб, нур қидирмоқ бўлдим. Таомилда қоронғулик аталиб келган бу давр у қадар ҳам қоронғу эмас эди. Унда шундай чароғбонлар ўтиб эдики, улар бугун ҳам гўё «зулматга егилма, қаддингни баланд тут», деяётган каби.

Илинж ила йўлга чиқдим. Кўз олдимда икки буюк сиймо: Машраб ва Қодирий. Зора, устозлар қўлласалар.

Биринчи бўлим

НАМАНГАН

ЧЎБИН ОТ

Косиблар маҳалласи бўйлаб келаётган икки отлиқ Маддаҳон маҳаллоти томон бурилди. Тош ётқизилган йўлда от туёқларининг тақ-тақи сокин шаҳар кўчаларининг олис-олисларидан ҳам акс-садо бериб қайтар эди. Йигитлар хушчақчақ суҳбат қуриб борардилар.

— Шул тиланчи оломонни ҳеч жиним суймайду-да, ога! — деди суворийлардан бири кўча бошида кўринган қаландарларга ишора этиб.

Иккинчи суворий «жим» деган каби бармоғини лабига босди ва улар отларини жадаллатдилар. Олаҳакка қаландарлар эса, саҳармардонда йўлга чиққан отлиқларни тек ўтқариб юборгилари келмади, чоғи, кенг йўлни энлаб кела бошладилар.

— Эй худо бандалари! — деб қамчи ўйнатди узангига оёқларини тираб тўхтаган «ога» аталмиш суворий. — Тариқатингизда мусофирларга йўл бермоқ йўқмидур?

Қаландарлар юмшамадилар. Кўзлари ўт бўлиб ёнганича жонли занжир каби йўлни тўсмоқда давом этдилар.

Мусофирлар ўзин билмас,
ўзгаларни кўзга илмас! —

жилпанлаган бир ҳаракат билан ўқиди ёш қаландар. Унинг бу қилигидан энсаси қотган ёш суворий эса, «оҳ, оҳ, оҳ» дея бошларини тўлгаб, уни масҳара этди. Дунёда ҳеч бир банда ўзини ноҳақ деб билмагани каби, бу икки томон ҳам бир-биридан ошиб туша бошлади.

ТАРИХ БАҒРИДАГИ МАЪНАВИЯТ

Тарихимиз маънавиятга нақадар бой эканини ўзининг оловли шеъряти билан асрлар давомида исбот қилиб келаётган буюк сиймолардан бири Бобораҳим Машрабдир. Шу сабабли Машраб мавзуси турли авюдларга мансуб адиб ва шoirларимизнинг ижодларидан катта ўрин олмоқда.

Ёш адиб Хайриддин Бегмат Машраб ҳақида аввал ёзилган асарлар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, бу мавзуда ўз сўзини айтишга интилибди. Машрабнинг шеърий истеъдоди, инсоний гурури ва замона зўрларининг жабру зулмига қарши руҳий исёни муаллифининг диққат марказида туради. Хайриддинда сўз билан сурат чиза билиш қобилияти бор. Шунинг кучи билан ўқувчини ўз асари ичига олиб кира олади ва қаҳрамонлар бошидан кечган драматик воқеаларни ўзи бошидан кечирган каби таъсирли қилиб тасвирлайди.

Тўғри, турли тариқатларга мансуб бўлган тасаввуф йўналишлари ва қаламларлик галқивларида роман муаллифи билан мунозара қилиш ҳам мумкин. Лекин ёш адибнинг мураккаб тарихий мавзуда асар ёзишга журъат этгани, сўнгги ўн йил давомида кўнгина тарихий манбаъларни синчиклаб ўрганиб чиққани, баҳсталаб мавзулар галқияда ҳам китобхонанинг фикрини уйғоғишга ҳаракат қилгани диққатга сазовордир.

Хайриддин Бегмат асарининг долзарб аҳамияти шундаки, муаллиф Машрабнинг адолат учун кураши ва фоживий тақдир орқали ўша даврдаги мураккабликларни кўрсата олади.

Халқимиз тарихида роман қаҳрамонлари бўлишга муносиб сиймолар кўп. Тарих ўзи оламлар томонидан яратилади. Шу сабабли, тарих бағридаги маънавиятни бугунги одамларимиз дилига етказиб бериш учун уни ёрқин инсоний тақдирлар орқали, жонли ва таъсирли қилиб кўрсатиш зарур. Бу қийин ва шарафли вазифа кўпроқ истеъдодли сўз санъаткорларининг зиммасига тушади.

Умид қиламизки, Хайриддин Бегмат келажакда ўз маҳоратини ошириб, ана шундай сўз санъаткорлари сафидан ўрин олади. Бу эзгу мақсад йўлида унга оқ йўл тилайман.

Пиримқул ҚОДИРОВ

— Аё ганийлар! — деб олдинга чиқди қаландарларнинг кекса сардори. — Кўзларингиз оёқ остини кўрмайдур! Сизнинг таомилингизда жамоа олдинда тўхтаб, қаландарларга улунж ташлаб кетмоқ одат эрмасму?

Қаландарлар бутун ҳаракатлари билан сардор сўзларини тасдиқлаб турар эдилар. Бир дақиқа жимлик аро тўсатдан отлар устида қаҳ-қаҳа янгради. Суворийлар отган икки кумуш тангани жундор билакли ёш қаландарлар ўлжага ташланган ўғри мушуклар каби чаққон илиб олдилар.

— Йўлдин қочинг энди, ишёқмас кўсқилар! — деди ёш суворий. — Умр бўйи тиланурсиз, аммо бирингиз икки бўлмайду!

Бу гап Сардорнинг суяк-суягидан ўтиб кетиб, у зарда билан имо қилиб эди, тангалар эгаларининг ялтироқ этик кўнжларига тикилди.

— Ҳай, дунёнинг такаббур бандалари! — салмоқ билан гап бошлади Сардор. — Отдин тушмоғингизга тўғри келадур!

Кўз уриштириб олган йигитлар отлар жиловини силтов-ла орқага тортдилар, аммо қаландарлар аллақачон ҳалқага олмоққа улгурган эдилар.

— Уҳ иблисинг малайи! — ёш суворий қаландарлардан бири бошида қамчинини кўтариб эди, бироқ олдан тушаётган ҳамроҳининг ишораси билан юмшаб қайтди. Ахийри гуноҳкор болалар каби Сардор рўпарасида қўл қовуштирдилар.

— Отдин тушмагингиз биз бирла тенглигингиздур. Жаҳл этмагингиз — гуноҳ. Гуноҳни эрса ювурлар.

— Ювурмиз, тақсирим, ювурмиз! — деб тиз чўкишди мусофирлар.

— Дунё — бебақо, давлат — бевафо! Аларга инониб ҳаволанмак нодонликдур!

— Тавба қилдик!

— Ёлғиз Оллоҳга инонмоқ лозим! — деди қўлларини кўкка кўтариб Сардор. У асосини тўқ этказиб урган эди, қаландарлар уларни айланиб зикр туша бошладилар.

Шу ўринда бу жозиб бандалар турқи-тароватига бир-икки чизги берайлик. Қаландарлар турли ёшдаги ўн чоғлик дарвешлар бўлиб, эгниларида ёзлик энгил хирқа, бошларида қуббали чортарк кулоҳ. Аёвсиз ўстирилган турфа сочлар кулоҳлар тагидан тошиб чиққан эди. Соқоллар ихчам қузалган, фақат Сардорнинг оқ оралаган соқоли кўкрагига тушиб турибди. Оёқларида энгил чориг. Қўлларида асоий морпеч — қинғир асо.

Қаландарлар сардори, таомилда уни «бобойи қаландар» демоқ одат бўлган, ўзга қаландарлардан ажралиб туради. Кулоҳи устидан ихчам салла ўраган.

Қаландарлар бошларини олдга-орқага ташлаб, жазаво билан рақс этардилар. Сардор эса, асосини ерга тўқ-тўқ ура-ура сано айтади. Қаландарлар унинг нақоратини оладилар. Мусофирларнинг бошлари борган сари эгила тушади. Ҳангоматалаб томошабинлар орасидаги олти-етти ёшлар чамаси болакай ўзи билмаган ҳолда бош ва гавда ҳаракатлари ила қаландарларга яқинлашиб боради. Унинг бошида одми қалпоқ, эғнида ёқаси гулли сурп кўйлак, иштон липаси ҳимарилган.

Ато-ано, қариндош қаён кетти, фикр қил,
Тўрт оёғлиғ чўбин от бир кун санго етаро!
Ё олло, дўст, ё олло,
Ҳақ дўст, ё олло!

Суворий йигитлардан бири «оҳ» деб сардор оёқларига бош қўйди. У ўзини тубсиз жарликка томон қулаб бораётгандай ҳис қилиб, вужудида муаллақ бир вазнсизлик пайдо бўлган эди. Сардор асо тугган қўлини баланд кўтарган эди, кўзларидан голибона ўт сачраган қаландарлар ҳаракатдан тўхтадилар. Мажолсиз йигитлар Сардор хирқаси этакларини кўзларига суртдилар.

— Биз гумроҳларни афу этинг! — Мағлуб йигит Сардор оёқлари остига ҳамён қўйди. Унинг руҳидаги парокандалик йўқолиб, қўлларида энди майин титроқ пайдо бўлган эди. Сардор ишораси ила қаландарлар орасидан бири ажралиб келди-да, етти танга санаб олиб, ҳамённи эғасига қайтарди.

— Йўқ, йўқ! — деб қўлларини паҳса қилди йигит. — Худо йўлига атадик!

— Худо йўлига атамоқ ўзга таҳлит бўлур, бўтам! — деди Сардор ва йигит ноилож ҳамённи олгач, мамнун жилмайиб, дуога қўл очди. — Йўлларингиз ойдин бўлсун, адашган бандалар! Омин, Оллоҳу ақбар!

Юмшаб тушган йигитлар тавозе ила отларига миндилар. Қаландарлар ортидан эргашган бояги мажзуб болакай эса, косиблар маҳалласи бошидаги кунгурадор дарвозага етганда, деворга тақаб қоқилган тахта курсига беҳол ўтириб қолди.

Неча кунки, боланинг уйида ором йўқ. Унинг отажониси оғир бетоб, тўшакка миҳланган. Бола ўзининг ёш идроки ила ота аҳволини ҳис этади, аммо дунёда ёлғиз дилкаш ва меҳрибон кишисининг тезроқ шифо топиб кетишини жуда-жуда истайди. У ҳали супа супураётиб, деразадан тасодифан ота ва она сўзларини эшитиб қолди.

— Худо умримни қисқа қилган кўринадур, Бибим! — дер эди отаси. — Ажал ота бамисли калхат қуш каби тобора ёвуқ келадур! Бул хаста юроким яна неча кун тепадур, ёлғуз ўзига аён!

— Куфр кетманг! Дардингизга шифо тиланг! Яратган эгамнинг карами кенгдур!

— Меҳрибонсен, Бибим! Илло, сендин мингдан минг розимен!

Болакай бу видо сўзлари даҳшатини ҳали тўла ҳис этмаган бўлса-да, унинг мурғак дили истиқболдаги нохуш кунлар шабадасини сезаётгандек эди. У ҳолсизгина деворга суянди. Кун тигида митти гавдаси эзгиланган лой каби юмшаб, катта-катта чиройли кўзлари осмонга қадалди. Бола уйку ва уйғоқлик аро туш кўраётгандек алаҳсирар эди. Унинг қонсиз лаблари тўхтовсиз пичирлар, шундоққина боши устида эса, қонли чангалларини ёзганича чарх уриб учган баҳайбат калхат қуш «чўбин от, чўбин от» дея чағирлар эди...

Кўча бошга уч киши келиб тўхтади. Улардан бири боланинг юзларига шапати-лаб, елкаларидан силкитар эди. Рангига қон югуриб, хуши бир оз жойига келгач, бола тепасидаги кишини кўрдию ҳиқ-ҳиқ йиғлаб юборди.

Келувчиларнинг ёши улуроғи мударрис Убайдулло Бозор бўлиб, эл орасида Бозор охунд номи билан машҳур. Ҳамроҳлари мулло Вали Хўжандий ва Маймоқ сўфи отлиқ кишилар. Ёши ўттизлардан ошган узун бўйли, тўла гавдали, кенг пешонали, хушрўй юзли Бозор охунд бошида оқ симобий салла, эғнида қалами гулли яктак, оёғида енгил маҳси-ковуш. Сурма қўйган каби қора кўзларидан ажиб нур таралиб, чиройли кузалган қоп-қора соқол-мўйлаби ёғ суртган каби ялтирайди. Халифалари ҳам унга тақлид кийинишган. Хўжандий охунд таҳлит узун бўйли киши бўлиб, йигирма-йигирма беш ёшлар атрофида. Бола билан овора бўлмоқда бўлган мулло эса, ўттиз ёшлар атрофидаги ўрта бўйли, қориндор, шошқалоқ ҳаракатли, салобатсиз бир киши. Унинг исми Аймоқ маҳсум бўлиб, ўнг оёғини ташлаб юргани учунми, эл орасида Маймоқ сўфи лақаби билан машҳур. У ариқчадан ҳовучига сув олиб, боланинг юзини ювди. Чуқур энтиккан бола йиғидан тўхтади.

— Кимнинг писарисен, бўтам? Исминг недур?

— Бобораҳиммен! Валибобо бўзчининг ўғлидурмен!

Бу жавобни эшитган Бозор охунд болага яқин келди.

— Кўп яшанг, муллазода! Яхши одамнинг фарзанди эркансиз. Атойингизнинг сихатлари нечук?

— Тўшақдалар. Тура билмайдилар.

— Тангри шифосини берсун! — У «Омин, Оллоҳу акбар!» дея юзига фотиҳа тортди. — Хўш, ўғлон! Недин озорландингиз? Недин кўрқдингиз?

— Қаландарлардин, — деб бозор томон ишора қилди бола. Бу пайт улар Косиблар маҳалласи адоғида давра қуриб айланмоқда эдилар. Охунд домла лабида майин жил-майиш пайдо бўлди.

— Ажаб?! Сизни қаландар байтлари сеҳрлабдур! Не деб ўқидилар, ёдлай олурми-сиз?

Бола ҳамон ҳисларини титратиб турган байтларни шундай бир ҳолатда такрор этдики, вужуди тўлганиб, кўз ва юз ҳаракатлари йиғламоққа мойил бўлди. Бу таъсирдан сўфилар ҳам бебаҳра қолмадилар. Хўжандий болага ҳайрат билан тикилиб, ўтиргичга чўккан Маймоқ сўфи юм-юм йиғламоққа бошлади. Бозор охунд тафаккур ичра қолган эди. У боладаги бу жунбуш ҳақини фақат ота дарди билан титраган қалбнинг таъсирига бера олмади. У ботин кўзи ила бу гўдак дилидаги бир ажиб жозиба рақсини кўрмоқда эдики, гавҳар топиб олган гадо мисоли қувонмоққа тушди. Охунд бола устига энгашиб, елкаларига қоқди.

— Борақалло, ўғлон, борақалло! Атойингизга мендин салом айтинг! Охунд домла сихатингизни сўрагали келур эканлар, денг. Хўпми?

— Хўп бўладур!

— Кўп яшанг!

Охунд ва Хўжандий йўлга тушишди. Боланинг пешонасидан ўпиб хайрлашар экан, Маймоқ сўфи ҳам улар ортидан паст-баланд бўлиб эргашди. Хушнуд қараб қолган болакай чопқиллаганича дарвозадан кирди.

Келинг, азиз ўқувчим, шу дилбар болакай ила биз ҳам бу қутлуг даргоҳга қадам ранжида қилайлик!

Бобораҳимлар ҳовлиси чорсу ҳовли эди. Тўри чорбоғ, қолган ҳар учала тарафи иморат. Чапда оғил ва дарвозага туташ отайвон, ўнгда ҳам айвондан бориб, дўконхонага кирилади. Нариси дўконхонага кўндаланг туташ даҳлизи четида чодира билан тўсилган ташнав. Бу уй меҳмонхона аталиб, Валибобо хонасидир. Меҳмонхона олди супанинг ярмига қадар девор билан тўсилган. Сўнгра ичкари: мўрили ошхона ва ҳовли тўрига кетувчи қатор уйлар.

Бобораҳим даҳлизда чойнак кўтариб чиқаётган онасига дуч келди. Биби Салима савол назари ила қараб турган Бобораҳимга:

— Кир, ўғлим, аданг сўраётурлар! — деди.

Валибобо орқасига қўйилган ёстиқларга таянганича тиловат қилмоқда эди. У ёши элликлардан ошган қорамғиз танли, от юзли, ўсиқ қошлари туташ, соч-соқолига оқ оралаган бир киши. Бошида оқиш тақия қалпоқ, эғнида пишиқ сурп кийим: оппоқ бўлиб ўтиради.

Бобораҳим пойгаҳда тиз чўкди. Отаси ортидан қўлларини очар экан: «Адажонимнинг дардига шифо бергин, Оллоҳи карим!» — дея илтижо этди.

— Ассалому алайкум, адажон!

— Худога шукр! Бир оз тузукмен! — ўғлини ўзи томон чорлаб, пешоналарини силади Валибобо. Унинг дармонсиз қўллари иссиқ эди. Бобораҳим ота қўлларини қафтлари орасига олиб ўпди.

— Қўй, ўғлим! Кўчада нени кўрганингдин сўзла!

Бобораҳим хурсанд эди. Бир ажиб завқ билан икки мусофир воқеасини сўзлаб берди. Валибобо ўғли ҳикоясини тинглар экан, унинг бурро ва ёниқ тилига дилида таҳсин айтар, аммо истиқболини ўйлаб, юрагини армон ўртар эди.

— Мусофирлар ёшлик қилибдурлар, ўғлим! Улуғлар олдида ёхуд, бир тўп кишилар ўтрусинда яёв эрта тўхтаб, отлиқ эрса отдин тушиб, салом бермоқ — одоб саналур!

— От устидин салом қилинса, одобдин бўлмасму?

— Бўлур! — маънос тортиб деди Валибобо. У ўғлидаги бу илмоқ ташлаш одатини билса ҳам, ранжиди. Бобораҳимга ташқи сифатлар отадан ўтган бўлса-да, атворидаги шаддодлик она мерос эди. Унинг гап ора луқма солиши билмагани сўраб билиш маъносида яхши хислат бўлса ҳам, у луқма оҳангида киноя сезилар эдики, бу нарса нозик дид ва хаста қалбли Валибобони бефарқ қолдира олмас эди. «Бобораҳим бул одатини ташламоғи керак. Илло, ул одат суҳбатдошни ранжитур, яқинлик ипларини узур! Тарбият бермоқ лозим!» — хаёлидан кечирди у.

— Адажон, учар отларда қанот бўладурму? — деб кутилмаганда сўраб қолди Бобораҳим.

— Бўладур! — ўғлининг ўзга мавзуга кўчганидан енгил тортиб деди Валибобо.

— Чўбин от недур? Ажал оти ул эрмасму?!

Валибобонинг вужуди яхлаб, пешонасидан тер чиқиб кетди. «Хасталик қурсин, — ух торти у, — гўдак болам дилини ҳам яра қилибмен!»

— Учар отларда қанот бўлмоғи раст, аммо сен билурсен, ўғлим, алар фақат эртақларда бўладур! Ер отлари ерда юрийдур, аларнинг учмоғи афсона! — деб бир пас жим қолди Валибобо. Зеро, у қайси тил билан бундан ўзга тарзда жавоб айтсин!

— Бобораҳим! — Ўтинч бир овозда давом этди у. — Сен қаландар байтларига инонма! Ул девона бандаларга яқин юрма! Алар ҳақиқатни ёлғон тили бирла сўзлаб, ваҳима этадурлар!

— Ўзим ҳам аларни хушламайдурмен. Алар гадо бандалардур!

— Боракалло, ўғлим! — дея енгил тин олиб, сукутга кетди Валибобо. «Қаландарларга ҳам ҳайронсен, киши, — озорланар эди у, — анолари ваҳима ойинда таваллуд этибдурларму, яккаш гўру қиёматидин ўқурлар. Бола дили титраган япроқ мисоли нозик бўладур!»

— Адажон! Мударрис домла охунд сиҳатингизни сўрадилар. «Албатта, олдиларига кирурмен», дедилар!

Бутун гавдаси ила ўғли томон энгашган Валибобо «хайрият» дегандай ўзига қайтди, аммо Бобораҳимнинг сўнгги жумласи жумбоқли эди. Бозор охунд Намангон шахрининг ягона обрўли мударриси, нуфузли домласи бўлиб, Валибобо ила кўча-кўйда саломалик қилган бўлса ҳам, суҳбатида бўлмаган эди.

— Саломат бўлсинлар! Хўш? Не ният ила кирмоқчи эрканлар? Ё бирон ноҳўя ҳаракатинг бирла ул азизни ранжитдингму?

— Йўқ, адажон! Ул киши қаландарлар байтини ёд айтмоғимни тиладилар. Айтдим. «Боракалло!» дедилар.

— Қаландарлар ортидан эргашма, аларнинг ҳамду саносига қулоқ тутма, деб неча қайта айтдим! Қулоғингга олмабсен-да! — деб гапга аралашди чой кўтариб кирган Биби Салима. Чойни қайтариб, бир пиёла Валибобога узатди.

— Койиманг, аноси! — дея чойни ҳўплар экан, ўғли тарафини олди Валибобо. — Энди зинҳор қаландарлар ёнига бормайдур!

— Борадур! Илло-билло борадур! Қон тортадур-да!! Бир чақиримдин «Ё Оллоҳ»ни эшитса, оёғини қўлига олиб чопадур!

— Энди бормайдурмен!

Валибобо бўш пиёлани хотинига узатди.

— Ана, эшитдингму? Энди зинҳор бормайдур!

Толиққан Валибобо ётмоқ тарадудига тушди. Биби Салима суяди. Бобораҳим ёстиқларини тузатиб, оёғига қизил гулли чойшабни ёпди. Бир неча дақиқа энтиккан Валибобо яна ором ола бошлади.

— Бобораҳим! — дея ўғли томон ўгирилиб, гап бошлади у. — Охунд ҳазратлари сени имтиҳон қилган кўринадур. Ажаб эрмаски, мадраса қошиндаги мактабига тиласа!

— Ёнидагилардин бири кишига ўқрайиб қарайдур эркан. Урушиб бергим келди. Ул ҳазрат эрса мулойим сўзладилар.

— Ул зот табаррук инсондур, одам қадрини билар. — Бобораҳимни пинжига тортиб, имлади Валибобо. Биби Салима сергақланди. — Бобораҳим! Биз сени ёлғиз ўғил сифатинда эрка ўстирдик, илло энди эркалик одатларингни ташлагайсен! Улуғлар сўзлаганда, бош эгиб тургайсен!

— Улуғлар кўпол сўзласалар не бўлур?

— Улуғлар дунё кўрган бўладурлар. Аларнинг аччиқ сўзлари ҳам малҳам каби шифодур! Ҳаёт — оғир тош. Ул тошни кўтариб ўтмоқлик... — Сўнг чўзилди-да шифтга қараб сўзини тугатди, — кўп қийин келадур, ўғлим! — У ўз сўзлари таъсирида яна энтикмоққа бошлаб, Биби Салима кўзларига жиққа ёш олди. Ота юзига термулиб турган Бобораҳим бошларини эгди.

— Уқдим, отажон!

— Раҳмат сенга! — деб қўлт этиб ютинди Валибобо. — Энди бир оз холи қўй! Дам олайин!

Бобораҳим отаси томон қарай-қарай, даҳлизга чиқди. Уй эшигини секингина ёпди. Ичкаридан ота сўзлари эшитилар эди.

— Шул ўғлинг туфайлидин кўп азиятлар чекадурғон кўринасен, Бибим!

БОБО ВАЛИ

Бу офатижон қиз Валибобони ипсиз боғлаб келар эди.

Улкан хонадонда ҳеч кимса унинг исмини тўлиқ айтмайди. Эшон ҳазратлари оддийгина қилиб «Махсум» дея мурожаат этса, эшон ойимлар гоҳ «Мулло Вали», гоҳ «усто Вали», ёки «Мулло йигит» дейдилар. Ёшлар эса, «усто»дан нарига ўтишмайди. Фақат мана шу қиз исмини тўлиқ айтади, аммо у ҳам бўлса киноя билан...

Валибобонинг отасини «Бобо Сиддиқ» дер эдилар. Касби-кори чўпгарлик бўлган у ҳазрат ўз хунари билан Хўқонқишлоқдан нари шаҳри Андижондан то Норин дарёсига қадар бўлган вилоят сарҳадларига танилган эди. У дук, қосқон, чорчўп каби тўқиш дастгоҳи мурватларини ясашга моҳир, ўз ишининг пири саналар эди.

Шу ўринда икки оғиз илмий фикр қилайлик. Машраби мажзуб газалларидан бирида ёзади:

Ҳеч киши билмас мени қайдин бу ерга келганим,

Асли зотимни сўрсалар, мен ўзим Хўқониман.

Ҳурматли олимларимиз шоирнинг бу мисраларидан келиб, «Машраб ота авлоди билан кўқонлик эди» дея шаҳри Кўқонни кўзда тутмоққа борадилар. Тарих не дейди? Мулла Олим ва мулла Ниёз охунд, у азишларнинг руҳлари шод бўлсин, «Тарихи Туркистон» ва «Тарихи Шоҳруҳий» асарларида хабар берадиларки, ҳижрий 1121 йилда Чодак хўжалари ҳокимиятини йиқитган Шоҳруҳий Кўктунлук ота мавзеининг икки сой қўшиладиган ерида қалъа бино этади. Бу маскан Шоҳруҳнинг ўғли Абдураҳимбий даврида кенгайиб, Муҳаммад Фозилбек «Мукаммал тарихи Фарғона» асарида таъкидлашча, Норбўтабий даврида пойтахтга айланди. Хўқанд шаҳри тарихи «Мазҳаробод», яъни 1153 йил ҳижрий бўлди. Бу саналарнинг бири милоднинг 1709 йилига, бошқаси эса 1740 йилига тўғри келиб, ойнадек равшан бўладики, Кўқонни шаҳар сифатида довруқ топмоғи Машраб замонидан кейиндир.

Машрабнинг ота авлоди Хўқонқишлоқдан эди. Бу қишлоқ Андижон шаҳрига яқин бўлиб, шоир таваллудининг бу шаҳар билан боғланишига ва ёки тазкираларда «Андигон» номи қайд этилишига олиб келди. Бу даъвойимиз яна шунинг учунки, жаҳонгашта Машраби сарсари Қошғар сафари олдидан у ерга Андижондан бориб ўрнашмиш кишиларни қора тортади ва оғир кунларда улар мададига таянади.

Энди ўзимизга қайтайлик. Бобо Сиддиқ чўпгарлигининг иккинчи бир тармоғи ҳам бор эди: у соз устаси эди. Унинг қўлидан жило олиб чиққан танбурлар «Танбури Сиддиқий» ёки «Танбури Андигоний» аталиб, созандалар аро талош бўлиб юргувчи эди.

Валибобо оиланинг кенжаси бўлиб, ота хунарларини баҳоли қудрат олмоққа интилни, аммо тақдир уни чўпгар қилиб эмас, бўзчи қилиб яратди. Бу унга тақдирнинг туҳфаси эди.

Валибобо аввал турмушидан ёлчимади. Хотини кўҳликкина бўлса-да, овунчоқ йўқлиги туфайлидан бора-бора оила шамолда қолган япроқ мисоли титрамоққа бошлади. Шундай кунларнинг бирида Валибобо отасига эргашиб, Ахсикентга йўл олди. Эл орасида «Бўзчи эшон» ёки «Ҳожи Бўзчи» номлари билан танилган Диловар қори Чодак азишларининг ўнг қўли, Бобо Сиддиқнинг эса, биродари ва муршиди комили эди.

1032 йил ҳижрийда¹ юз берган зилзила Ахсикентга вайрона келтиради. Бухорога тобе бўлмай, Марғилонда вилоят тебратаётган Убайдулло Султон Асилбий халқни сув бўйидаги жарлар устида бино бўлган бу қадимий шаҳардан шимолроққа — туз (намак) кони бўйидаги сўлим бир масканга кўчириб, шаҳар барпо этмоққа фармон беради.

Норин дарёсидан ўтиб, отлик, ароба ва туялар қарвони қатнаб турган катта йўлга чиққанларида, Диловар қори янги масканга кўчиб, қурилиш тепасида турганлиги маълум бўлди. Валибоболар ҳам йўлни шу томон бурдилар.

Бобо Сиддиқ ҳафта туриб қайтди, аммо Валибобони қолдириб кетмоққа мажбур бўлди. У ёш ва иморатсозликнинг ёғоч ишларида анча маҳорат кўрсатган бўлиб, Ҳожи Бўзчи илтимосига кўра қолмоғи керак эди. Унинг ўз рои-чи? У кетишни истармиди?..

Эшон ҳазратлари ўзининг бир неча дуркун косиблар уруғи билан ўша Намакконда маҳалла ташкил этиб, катта қурилиш бошлаган эди. Шаҳар бозоридан бошланувчи бу маҳалла кейинчалик «Косиблар маҳалласи» дея аталди², Валибобога ташқи ҳовлининг бир четидан кичик уйча ажратдилар. У тезда эшон хонадонининг ўз кишисига айланди ва уй ичи ҳам ундан қочмайдиган одат чиқарди.

Валибобо намози бомдоддан қайтиб, нонуштага чақиргунларича, анча кунлардан буён ҳужрасида пинҳона ясамоқда бўлган танбурга уринмоқда эди. Машғулот билан бўлиб, деразадан мўралаб ўтган қизни сезмади. Хона эшиги шиддат билан уч марта тақиллади. Валибобо дўқу пўписани таниб, юраги дуқирламоққа бошлаган бўлса ҳам, пешвоз чиқмоқ, ёйинки «киринг» демоқ ўрнига, сўради:

— Ким ул?

— Бобо Вали-и! — деб овоз берди қиз.

Валибобо титроқ қўллари-ла эшикни очганда, рўмолининг бир учини ҳимариб, юзини ярим тўсган қиз ишва ила жилмайиб турар эди. Бу қиз эшон ҳазратларининг дуркун-дуркун ўғилларидан кейин бўлган ёлғиз кенжатай эрка қизи Салима ойимча бўлиб, оилада унинг айтгани айтган, дегани деган эди.

Ойимча ўрта бўйли, келбатли, лўппи юзли, буғдойранг қиз эди. Бугун у негадир одатдагидан башанг кийинган: эғнида тахта гулли атлас кўйлақ, сариқ жим-жима пешонабандини дол ўраган, бахмал нимчаси тўла қоматини сириб турарди. Елкаларини тўлдириб тушган майда ўрма дўздай қоп-қора сочларида пилта попукли жамалак, куйилганда бир-бирига интилувчи икки ҳилолдай эгма қошлари таранг, чарос кўзларида жон олувчи шуъла ўйнайди. Қиз балоғат ёшининг айни авж палласида бўлиб, шаддод феълига монанд тарсиллаган вужуди Валибобо нигоҳларини безовта этар, уни гап орасида дудуқланмоққа, оғир бир маъсулият юки остида кўзларини олиб қочмоққа мажбур қилар эди.

— Не дейсен?

Қиз саволга жавоб бермай, хона ичига мўралади.

— Не ясаётирсиз, Бобойи усто?!

— Бир нима!

— Шошмай боқинг-чи? — Эшикни тутиб турган Валибобога яқинлашиб, ичкари кирмоққа юзланди қиз. У зоҳиран осойиштадек кўринса ҳам, юзлари лов ёнган, ҳадик ва ҳаяжон ила энтиккан кўкраклари кўтарилиб-тушар эди. Валибобо четлашди. Хонага кириб борган қиз омонатгина ўтириб, ҳали қопланмаган созни қўлига олди. Айлантириб томоша қиларкан, ҳамон эшик олдида тик турган йигитга ибo ила қайрилиб деди:

— Ажаб ҳунарларингиз бор! Ўйнай ҳам олурмисиз?

Валибобо боши билан «ҳа» ишорасини берди ва беихтиёр у томон юрди. Қиз созни қўйди-ю, шошқин бир ҳаракат ила эшик томон ўтди.

— Нега келган эрдинг, ойимча қиз? — «кетма» деган каби қўлларини чўзди Валибобо.

— Вой! — қутилмаганда унинг қўлидан ушлаб, ташқарига тортди қиз. Иккаласининг ҳам ўтга теккан каби этлари жимирлаб, бир-бирларига ўғринча қараб олдилар. — Юрақолинг! Дастурхон устунда сизга мунтазир эрдилар!

— Шул таҳлит етаклаб борурмисен?

— Борсам не бўлибду?!

— Сен қиз, менинг исмимни тўғри айт! «Бобо» дема!

— Авлоди қаландар эрмишсиз-ку! — дея йигит қўлини қўйиб, аразлаган каби четга ўгирилди қиз.

— Қайдин била қолдинг!

— Ҳазрат дадам айталурларки:

Қаландари Худодур,
Ҳақдур, ҳаққа фидодур!

¹ Милодий 1620 йил.

² Бу муаллиф топган маълумот. Асли тарих бошқачароқ бўлиши ҳам мумкин. (Таҳририят).

Валибобо шошиб қолди. Хавотир-ла қиздан бир одим четлашиб, илтижо-ла деди:

— «Валибобо» де!

— Демасмен! — эшикка чиқа нозланди қиз. — Юринг!

— Сен боравер, мен ортингдин...

— Йўқ, олдимга тушурсиз!

Валибобо олдин юрмоққа мажбур бўлди.

Ойлар ўтди. Иморатлар битиб, дўконхоналарга тўқиш дастгоҳларини ўрнатишга навбат етганда, Бобо Сиддиқ чақирилди. Ота қистовига қарамай, Валибобо қишлоққа қайтмади. Бир ажиб наволар таратувчи соз бўлиб яралган танбур икки ёш дилини тобора мустақкам боғлаб келар эди. Валибобо хуш овоз билан хониш қилгани каби, Салима ойимчанинг ҳам қоматини ларзон ташлаб жилва рақс этиши ва кўнгилни ўртагучи ширали овози бор эди. Улар санъати хонадон ичкарасини мамнун этарди.

Айтганини қилган қиз кунларнинг бирида Валибобони кўлларидан етаклаб, тўғри Эшон ойим олдига олиб борди. Икки ёшга маҳалла адоғидан ҳовли бошладилар. Салима ойимча Биби Салима бўлиб бу ҳовли бекасига айланди. Узоқ йиллар интизор этиб бўлса ҳам, худойимнинг карами кенг экан, икки қароқ берди. Ўзингга шукр, меҳрибон эгам!

Валибобо ҳаёллар оғушидан бир рав узилиб, девордаги кадрдон созига миннатдор қаради. Бу пайт эшикда кўринган Биби Салима бемор эрининг ёш бола мисоли жилмаяётганидан ажабсинган эди.

— Ҳа, не бўлди?!

— Келинг, Ойимча қиз! Бобо Вали интизор!

— Ҳазилингиз тушсин! — томоғига келиб тиқилган туфугини ғулт этиб ютинган Биби Салима синиқ бир жилмайиб, эрининг ёнига чўкди.

САВДОЙИ ЎФИЛ

Дарвозадан кириб келган Муродулло махсум қулоқларига отхонадан ажиб овоз чалинди. У яқинроқ борди.

Недур аҳволинг, эй зору ғарибим,

Висолим давлатидин бенасибим?

Махсум супада куймаланиб юрган хотинини имлаб чақирди.

— Қироатга топган жойини қара-чи!

Хотини бир оз қулоқ тутди-да, бепарво қўл силтади.

— Э воҳ? Ҳамишанги савдойи ўғлингиз-да!

Ўғлининг эл орасида орттирган бу нохуш лақаби Махсумга ботмас эди. Ўғиллари ичида фақат шу кенжаси Убайдуллогина ота йўлидан бормади. Тижорат ишлари уни қизиқтирмас, феълда хилватга мойиллик, девонаваш жозибага ўчлик каби хислатлар устивор эди. Кўча-қўйда юрганда, ўзи билан ўзи сўзлашиб ва ёки шеър ўқиб, ўзга дарвозалар томон ўтиб кетар, танишларга салом бермоқ одобини унутар, ёхуд бир тўхтаган жойида неча фурсат тик қолиб, ўзни унутган ҳолда тафаккур ичра фарқ бўлар эди.

Махсум дилидагини англамаган хотини орқасидан «Сен нени тушунар эдинг», деган каби қаради. Унинг кўз олдида Бухоройи шарифдан харид қилгани қизил жилдли табаррук китоб келган эди. У оташланди, аммо Убайдулло илтижо тўла овозда шундай таъсирли ўқир эдики, беихтиёр сабр этмоққа мажбур бўлди.

Не бўлгай эрди чархи зулм пеша,

Мени сендин жудо қилмай ҳамеша...

Махсум байтлар таъсирида дили эриб, йиғламоқдан беҳтар бўлди. «Тавба! — ўйлар эди у. — Ул оташноқ байтларни неча қайта мутолаа қилиб эрдим, илло ончалик тебранмоқ муассар бўлмабдурман. «Туя етаклаган бирла ҳама сарбон аталмас» деб шуни айтурларми?!»

Махсум шитоб юриш билан ичкарига кирганда, кўзлари жиққа ёш сайис чол билан юзма-юз ўтирган Убайдулло унга ненидир сўзлар эди. Иккаласи баробар ўринларидан туришди. Қария кўз ёшларини яширишга уринди. Махсум марҳум кампирини тез-тез йўқлаб турувчи чолдан кўнгил олмоққа ниятланди, аммо киши олдида унинг кўзгалиб турган ярасини яна тирноқлашдан тийилди-да, атрофга аланглаб, қидиринишга тушди.

— Китоб қани, мулло?

— Қанақа китоб, адажон?

— Ўқимоққа ўзга бир покиза дўкон йўқ эрдиму?!

Ишга машғул бўлмоқ учун бурилган чол таъзим билан гапга аралашди.

— Ҳазратим, мулло Убайдуллони койиманг! Ани фақир ўқимоққа қистадим, илло ул йигит китобдан эрмас, ботинидин ўқидилар.

Махсум беихтиёр тошдай қотди ва беҳуда ранжур бўлганидан уялди. Ўзини мулзам этган нодон ўғилни койиб бермоқчи бўлди-ю, аммо маҳзун чол олдида истиҳола этди. Ўз аҳволига кулмоқ учун ич-ичидан босиб чиқмоқда бўлган қаҳ-қаҳа даммини базўр қайтарди ва айбини иқроор этмоқни-да лозим топмай, қандай шитоб кирган бўлса, ўшандай бурилиб чиқди.

«Одамни жинни қиладур, девона! — деб яниб борар эди у. — Мактабни хатм этибдур ҳамки, не қиларини билмай овора. Ётса бошинда, юрса кўлинда китоб. Тошинг ўн олтини урмакда, нодон! Вақтики, дабдаба билан карвон тузсанг, ҳеч йўқса, қишлоқдин дўкон очсанг! Эртадин кечга қадар нуқул китоб кўлтиқламоқ бирла қозон қайнамас-ку! Шошмай тур ҳали! Шул фельинг жазоси учун сени андоқ бир масканга элтиб кўяйки, валлоҳи аълам, бир умр китобдин бошинг чиқмасун!»

Муродулло махсум айтганини қилди. Бухороий шарифга навбатдаги сафарларидан бирида Кўкалдош мадрасасининг донги кетган кекса мударриси Баҳодир эшон Сиддиқий ҳазратларининг қабулларига бориб, изҳори дил этди ва фарзанди камоли йўлида ҳар қанчалик хизматлари бўлса тайёр эканлигини ҳам гап орасида қистириб ўтмоқни унутмади.

— Деҳи Бозоркўрғон¹ чаҳортуркларидин ҳам, иншооллоҳ, мулло чиқур эркан-да! — кулгу билан гап бошлади мударрис. — Сиз бизга қадрдони падарсиз, хизмат эрса қочмас. Рўзи сешанба писарингизни мадрасага элтинг. Бо таомил дар ҳузури мударрисон ва толибон назари имтиҳон этайлук!

Махсум иш бу тахлит кўчишини ўйламаган эди. Сешанба кунига қадар ўзини кўйгани жой топмай юрди. Савдо ишини-да унутиб, ўгли сўхбати ила машғул бўлди. Мадрасанинг пешқадам талабаларидан бирини чорлаб, Убайдуллони қайта-қайта имтиҳон этди.

Сешанба куни Махсум мадрасадан учар куш каби енгил чиқди. «Оллоҳга шукур, юзимни ерга қаратмади!» — севиниб кўйди у. Убайдулло имтиҳон асносида ўзини эркин тутиб, сўровчиларнинг саволларига дона-дона жавоб берар, гарчи эшон Сиддиқий атрофида давра олиб саф тортмиш муҳтарам зотлар ҳавосати тушиб, пешонасига тер чиққан бўлса ҳам, мот қолган эмас эди. Имтиҳон этилган беш йигитдан учтаси талабаликка жонз деб билинди ва кўлларига аълам муҳри ила тасдиқ этилган ёрлиқ берилди. Йигитлардан ҳар бирининг иқтидорига алоҳида мезон кўйилди, инчунун, Убайдулло қироат ва адабиётда аъло, тарих ва илми шариатда баҳарнав, лисони арабийнинг ибтидосида, лисони форсийда эса, машғулоти бор, деб топилди.

ФАРЗИ КИФОЯ

Толиби илмлар ўз тақдирларидан беҳабар бир ҳолатда Аркка кириб бордилар. Турли машваратлар ўтказиладиган катта хонаи хосда аъёнлар жам. Тўрда тахт. Унг кўлда жуда ҳам мункиллаб қолган эшон Сиддиқий, чапда Шайхулислом, улардан сўнгра қозикалон, аълам, бир неча мадрасаларнинг таниқли охундлари, кўйирокда эса, Муҳаммад Шариф каби ёш, аммо иқтидорли мударрислар курсиларда ўтириб, секин сўхбат қиладилар. Хомталаш бўлмоқ учун чақирилган толиблар ҳам салом билан кирдилар-да, ўзлари учун ажратилган курсилар тепасига бориб, кўлларини қовуштирганларича тик қолдилар. Шайхулислом тахт оша Хўжайи калонга ишора берди. Сукути тафаккур ичра фарқ бўлган Сиддиқий талабалар келганини пайқамаган эди. У бош кўтариб қаради-да, шошган бир ҳаракат ила деди:

— Ваалайкум ассалом! Шинетон, муллоҳо! Бибахшид пирро!²

Одоб билан ўтирган толиби илмлар сарой ҳашаматини томоша қила бошладилар. Бу манзаралар билан кўпдан таниш бўлган Убайдулло эса бошини эгиб, талабаликда кечган йилларини ўйлаб кетди.

У баъзи «кенг феъл» талабалар каби ўн беш-йигирма йиллаб «таълими дароз» этмай, сидқи дил ила машаққат чекди ва уч йилда даҳяк, олти йилда эса, саловат душамбеги унвонларини қўлга киритди. Солиҳ муслим сифатида шуҳрат топиб келаётган подшо, эшон Сиддиқийга мухлис Абдулазизхон саройида аркони давлат ҳузурида Куръон тиловат қилмоқ илтифотига эришди. Оллоҳ унга билим билан кўшиб, ширадор ва равон бир овоз ҳам бахшида этган эдики, аҳли салтанат ҳафта оша унинг ташрифига интизор бўла борди. Аҳвол бу даражада давом этиб, бир кўплар назарида иззат, бир кўплар назарида эса, ғайрлик ила кўз қочириш каби муносабатлар топа борган Убайдулло ўзининг ўн икки мадрасадоши билан бирга хатми таҳсил кунига етиб келди.

¹ Бозоркўрғон қишлоғи

² Ўтиринг, муллалар! Кексани кечиринг!

Абдулазизхон илму тафаккур аҳлига эътибор борасида ўз салафларининг табаррук бир одатини муқим давом эттириб келар, агар таъбир жоиз бўлса, ўзининг шариат ва маърифат ҳомийси эканлигини бу одатга айнан эътибори билан кўрсатмоқчи бўлар эди. Тарихнинг гувоҳлик беришича, муқаддас шаҳар Бухорода юздан ортиқ катта ва кичик мадрасалар фаолият кўрсатар ва бу мадрасалар талабаларининг таҳсилни хатм этishi мударриси калон, шайхи замон Абдулазиз Баҳодирхон ҳузурни муборақларида имтиҳон қилинар, хон илтифоти ила уларни турфа ёрлиқлар инъом этилар эди. Табиийки, ўқувчиларимиз савол берарлар: хоннинг бундан ўзга иши йўқми эди? Саволга жавоб бу бўладики, бундай олий имтиҳон ҳар бир толиби илмга насиб этмагани каби, ўз талабасини у ерга олиб бормоққа ҳам ҳар бир пешқадам мударрис сазовор бўла билмас эди. Хон ҳузурда кўриқдан ўтмоқ қатъий танлов асосида бўлиб, унга эришмоқ учун талабада ўткир илм билан бирга ҳайратланарли бир қобилият ва равон нутқ бўлмоғи сўралар эди. Акс ҳолда, олий ҳузурда, аркони давлат кўзи олдида талабаси «синган» — мударрислар юксак пояларга кўтарилмоқ ўрнига, жуда бир тубан кетар эдиларки, алҳол умр бўйи ўзларини ўнглаб олмоқ муяссар бўлмас эди. Бу олий имтиҳондан ўтмиш толиби илмлар эл орасида шуҳрату овоза толар, юксак ёрлиқлар ила улўғ мансаб пояларини ишғол этар, бир сўз билан айтганда, олий пояга яраша олий қадамлар кўйгувчи эди.

Истиқболнинг ширин бир орзулари ичра кезаётган Убайдуллонинг хаёллари шу ерга етганда, ҳамма гур этиб ўрнидан турди. Ичкаридан имомат кийимида Абдулазизхон чиқиб келмоқда эди. Хон таъзим этувчиларга бош қимирлатиш билан ишора берди-да, эшон Сиддиқий қўлини олди.

— Ассалому алайкум, ҳазратим! Сихатларингиз нечук?

— Шукран лиллоҳи таъло! Нағзаст!¹

Хон ва эшони бузрукни кутган кишилар бирин-кетин жойларига ўтирдилар. Қоғоз ва даво кўтарган сарой котиби талабаларига яқин қўйилган курсига келиб ўтиргач, Шайхулислом дуога қўл очди:

— Илоҳо омин, шаҳаншоҳи доруссалтанати Бухороийи шариф, алмадинату аллати маърифу бил Маккатус соний,² мударриси калон, шайхи замон, офтобруйи толибон, тақийи илму урфон хоқон ибни хоқон Абдулазиз Баҳодирхоннинг умрлари узун бўлиб, салтанатлари олам тургунча турсин ва баъд аз сихатҳойи Хўжаи калони мо, муршиди комили мо ҳамма мустаҳкам, умрҳойи он азиз ҳам дароз бошанд. Оллоҳу акбар!³

Гуриллаб юзларига фотиҳа тортдилар. Шайхулислом «Не амр берадилар?» деган каби Абдулазизхонга қараган эди, хон Сиддиқийга юзланди, аммо мудроқ сукут ичра турган эшон бу назарни пайқамади. Хон бош иргаш билан «бошланг» дея ишора берди ва шу ишорага мутеъ бўлиб турган Шайхулислом қаддини ғоз тутиб, гап бошлади.

— Ба ҳузурни муборак аз саромадҳойи толибони мадрасаҳойи Бухороийи шариф ҳашт мулло ташриф намуданд. Аз Мадрасайи Кўкалдош се мулло, аз мадрасаи Мир Араб ҳам сە ва аз мадрасаи Нодир Девон беги ду толиби илм. Бо рўйхат сар кунид!⁴ — деб котибга буюрди у.

Шайхулислом сўзи орасида ҳар мадраса толиблари навбат билан ўринларидан туриб, подшо томонга таъзим этиб бордилар.

— Аз мадрасаи Кўкалдош Муҳаммад писари мулло Жаъфар!⁵ — қўлидаги қоғозга қараб эълон қилди котиб. Ўртага узун бўйли, келишган қомат, хушрўй йигит чиқиб борди. У аввал шоҳ томонга, сўнгра икки ёнга одоб билан таъзим этди-да, қўлларини қовуштирганича қолди.

— Иншои дили худатон арз кунид!⁶ — деб унга йўналиш берди Шайхулислом.

— Ман Муҳаммад писари мулло Жаъфар аз шаҳри Уфа хастам!⁷ — чиройли тил билан дона-дона қилиб гап бошлади талаба. Унинг иншосини ўтирганлар жон қулоғи билан тингладилар. Унинг соҳир нутқи, нутқ аро айтган жозиб байтлари мудроқ онглари силкитиб уйғотди ва ҳар ёқдан бу татар йигитига саволлар дўлдай ёғила кетди. Йигит ажаб бир назокат билан савол бергувчига юзланар, унинг саволига қисқа жумлаларда равон жавоб айтар ва энгил таъзим билан тўхтар эди. Толиби илми тутта олмадилар. У ўзининг тез тафаккури, равон тили ва нозик ҳаракати билан сарҳадлардан чаққон ўта борди. Котибга ҳамма бир овоздан «аъло» дея ишора берди ва Муҳаммад

¹ Улуғ Оллоҳга шукр! Яхши!

² Иккинчи Макка номи билан танилган шаҳар.

³ Сўнгра Хужайи калонимиз, ҳаммамизнинг муршиди комилемиз сихатлари мустаҳкам, у азизнинг ҳам умри узоқ бўлсин!

⁴ Ҳузурни муборакка Бухороийи шариф мадрасалари пешқадам талабаларидан саккиз мулло ташриф буюрди. Кўкалдош мадрасасидан уч мулло, Мир Араб мадрасасидан ҳам уч мулло ва Нодир Девонбегии мадрасасидан икки толиби илм. Рўйхат билан бошланг!

⁵ Кўкалдош мадрасасидан Муҳаммад мулло Жаъфар ўгли.

⁶ Ўз дилингиз иншосини арз қилинг!

⁷ Мен Муҳаммад мулло Жаъфар ўгли Уфа шаҳриданман.

Жаъфар ўглига камдан-кам кўриладиган илтифот — мударрис унвони берилиб, «Раиси шариат» ёрлиги билан сарафроз этилди.

— Аз мадраси Кўкалдош Убайдулло Бозор писари Муродулло намакфуруш,¹ — деб навбат берди котиб. Убайдулло ўртага чиқиб борар экан, ўтирганлардан бу таниш қори йигитга нисбатан бир жонланиш пайдо бўлиб, ҳатто Абдулазизхон унинг таъзимига майин жилмайиш ила бош ирғаб қўйди.

— Фақир Убайдулло Бозор Муродулло ўгли, — дея такаллуфни кутмасдан сўз бошлади талаба, — Кўкалдош мадрасасинда етти йил таҳсил топдим. Улуғ ҳазратим Баҳодир эшон Сиддиқий раҳнамолигинда нур йўлига кириб, ул бузрук кўлин олиб, ҳақ ишқига тушдим. Тақсирим Муҳаммад Шариф ҳазратлари илм тенгизинда ёш дарға бўлсалар ҳам, тенгсиз мисл пурасрор эканликларинга таъминот топдим. Таҳсил йилларим силсиласинда кўларим Бухоройи шарифда дину шариат устивор эрканлигини кўрдилар, қулоқларим илму маърифатдин овозлар тингладилар, ақлим эса ул муқаддас шаҳар аркони узра солиҳ муслимлар ҳукм-фармо эрканлигини тушуниб етди. Хаёлимга андоқ келадурки, шаҳари Бухоро мадрасаларининг гуногун тошларидин бўйнига ажиб гулшода тақмиш нозанин жувондур. Ул гўзал ишқинда бул муқаддас даргоҳга эллар оқиб келмоқлиги тўхтамас. Бизнинг Фарғона музофотимиз, улуғ хон ҳазратлари бир қошиқ қонимдин кечсинлар, салтанатнинг бир сағир боласи кабидур. Элимиз илму маърифатга муҳтож, шаҳарларимиз мадраса билмас. Фақирнинг иншои дилим булдурки, Фарғонага ёнғач, шаҳар Намангонда мадраса айлаб, эл ўглини ўқутсам!

Убайдулло таъзим билан тўхтади ва ўша заҳоти Нодир Девонбеги мадрасасининг баланд бўй, сур рангли охунди унга юзланди.

— Шумо чи сабаб бо таомил нарафта иншои дили худатон дар забони ўзбаки баён кардид?²

— Забони ўзбаки забони модари манаст! Хоҳиш кардамки, дар забони модари гуфтам!³ — деб жавоб берди Убайдулло.

— Таҳсил ҳам дар забони ўзбаки мидиҳидми?⁴

— Иншоолло!⁵

— Ин чи жавоб аст?!⁶

Ўтирганларда безовталиқ зоҳир бўлиб, ҳамма шоҳ ва Хўжайи калон томонга қараб ола бошлади. Абдулазизхоннинг лаблари қимтиниб, норозилиқ кайфиятини ошкор этар, аммо у қай бир томонга илтифотли эканлигини билиб бўлмас эди. Воқеани жилмайиш билан кузатиб турган Сиддиқий эса аҳвол бу даражага боргач, ўрнидан туриб кетган охунд томонга қўлларини чўзди ва мударрис ўз талабаларини жимликка чақиргани каби, ҳазил аралаш деди:

— Хомуш, охунд ман! Хомуш! Хомуш! Ин толиби мо қайсар аст, илло дар қайсарий ҳам аломате ҳаст!⁷

Охунд ўтирди. Аркони давлат бўлиб ўтмиш ҳангомага бефарқ қолган бўлса ҳам, ўзга мадрасалар аҳлида бу толиби илмга нисбатан бир манфий нигоҳ туғилгандек бўлди. Бу нигоҳ уларнинг берган саволларида ва у саволларга айтилган жавобларни қабул қилишларида сезилар эди. Ҳар на бўлганда ҳам, Убайдулло илмнинг турли жабҳаларида ўзининг билимдон эканлигини намойиш эта борди. Хўжайи калон сўзи билан хомуш торган охунд толиби илмнинг тил иқтидорини билмоқчи бўлдимки, ёйинки ўзга ният биланми, кутилмаганда савол ташлади.

— Ман ҳуа алайкум алиinsonул азиз фил олами?⁸

— Алиinsonул азиз алайи фил олами ҳуа абил муҳтарам!⁹ — деб қисқа тафаккурдан сўнг жавоб берди Убайдулло. Охунд «ана холос» деган каби қўлларини ёзиб, елкаларини учирди.

— Мибинидми?¹⁰ — ўтирганларга юзланди у. Сўнгра қўлларини Убайдулло томондан серпаб, Абдулазизхонга ишора этди-да, таъзим қилди.

— Дар ин ҳол қиблаи олам ба шумо қист?!¹¹

— Атомиз бизга ато эрсалар, хонимиз элу юрт атосидурлар! — деб шоҳ томонга мулойим жилмаганича таъзим этди Убайдулло ҳам. Ўтирганлар «офарин», «боракалло» деб бош ирғадилар. Абдулазизхон бир кўзғалиб олгач, ҳамма нигоҳлар унга қадалди.

¹ Кўкалдош мадрасасидан, Убайдулло Бозор Муродулло туз сотувчи ўгли.

² Сиз не сабаб таомил бўйича бормай, дилингиз иншосини ўзбек тилида баён қилдингиз?

³ Ўзбек тили менинг она тилимдур! Хоҳладимки, она тилимда гапирдим!

⁴ Таҳсилни ҳам ўзбек тилида берасизми?

⁵ Худо хоҳтаса!

⁶ Бу қандай жавобдир?!

⁷ Жим, менинг охундим! Жим! Бу бизнинг толибимиз қайсардир, аммо қайсарликда ҳам ҳислат бордир!

⁸ Сиз учун дунёда азиз инсон ким?

⁹ Мен учун дунёда азиз инсон муҳтарам отамдир!

¹⁰ Кўряписизларми?

¹¹ У ҳолда қиблаи олам сизга кимдир?!

— Сен, мулло жигит, Парқанани сақир балаға мингаздинг! Тугал унутдингмики, Марқинонда анинг тутқан атоси ўтирур! — деб гап бошлади Абдулазизхон. Унинг дилидаги чуқур бир дард газаб ўти билан юзага чиқмоқда, шоҳ кейинги йилларда Бухорога тобелик ришталарини тамом узмоққа интилаётган Фаргона ҳукмдори Шоҳмастбей лақабли Жамашабейни кўзда тутмоқда эди. Убайдулло сергак тортди. Гап илм баҳсидан чиқиб, сиёсат баҳсига бориб тақалмоқда эди. У сиёсатдан сўз очган тиллар ниҳоятда тортилган бўлмоғи кераклигини билса ҳам, тарки одат қила олмади.

— Бир ўғилга бир ато бўлмоғи каби, бир юртга бир султон бўлмоғи ҳам фарзи кифоядур, ҳазратим! — деб таъзим этди Убайдулло.

— Биз кипоят устинда ўтирурмизму?

— Йўқ, шоҳим! Сизнинг адолат билан юрт тебратмогингиз фарзи айндур!

— Нечук ани Тамаша билмас? — ўрнидан кўзгалиб олди Абдулазизхон, аммо саволининг жавобини ҳам кутмасдан деди: — Сен Парқана балаларин ўқит, аларга парзи кипоятни англа! Ўзинг Чодакка иқтидо эт! Чодак азизлари сенга маснад ва шарап вергайлар!

— Қуллуқ, аъло ҳазрат! — деб қўл қовуштирди Убайдулло!

ИСТИНОДГОҲ

Айлана кўрпача ташланган катта танобий хонада улуглар жам. Киришда виқор ила чодак валийси Мусахон Даҳбедий ўтиради. У ўрта бўйли, салобатли, хушрўй киши бўлиб, Самарқанд яқинидаги Даҳбед қишлоғида қарор топган Маҳдуми Аъзам авлодидан эди, Маҳдуми Аъзамнинг Имом Қалон номи билан шуҳрат топган катта ўғли Муҳаммад Аминхўжа Қошғарга кўчиб кетди. Хўжа Исҳоқ эса, Самарқандда қолиб, «Исоқия» сулукига асос солди. Мусахоннинг отаси Хўжа Исҳоқ ўғилларидан бўлиб, Чодакка кўчиб келган эди.

Оқтепа тоғлари бағрида бўлган бу сўлим масканда диний ҳукумат қарор топган. Бу ҳукумат Бухоро Жўйбор хўжалари таъсирида бўлиб улар орқали хонликка тобе эди. Марғилон бейлиги бу ҳукуматни гоҳ тан олиб, гоҳ тан олмай келарди.

Таомга фотиҳа ўқилиб, дастурхон йиғиштирилди. Елкасига патли сочиқ ташлаган ўн-ўн икки ёшлар чамаси болакай қумуш отбога ва зарҳал жом кўтариб кирди. У чап тиззасини ерга қўйиб, тавозе ила обтоба ушлар, қўл ювгучилар «бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» дея унга қўл тутар эдилар. «Раҳмат», «боракалло» олқишларига кўмилган бола даврани айланиб чиқди.

Бир-бирларини таниб-танимай ўтирган даврадошлар, гарчи аста-секин ўзаро суҳбатга кираётган бўлсалар ҳам, ора-сира Даҳбедийга қараб олмоқда эдилар. Валий ҳазратлари меҳмонларни танитмоққа бошлаб, мулозамат навбати даврада ноўрин жой олганидан хижолат чекиб ўтирган кўнгилчак феълли Убайдуллога етганда, эълон қилди.

— Убайдулло Бозор Намангоний!

Даврада жонланиш бўлиб, нигоҳлар тўрға қадалди. Бадтар қимтиниб олган Убайдулло қафасга тушган қўш каби типирчилай бошлаган эди. «Буюк оғамиз¹ биродарларидин имом Аҳмад Қосим» деб таништирилган марғилонлик гап бошлади.

— Ёш йигит эркансиз! Терс одатингиз овозасин эшитиб, қайсардин қайтган кекса қайроқи бўлсангиз керак дея тасаввур этиб эрдим!

Бу мулоқот ҳаммани тонг қолдиргани каби, Убайдуллони силтаб тўхтатган эди. Юзидан чертса, мой томадиган даражада тўла бу одамга ҳали ажаб бир меҳр билан қараган бўлса, унинг бу луқмаси томдан тараша тушгандек бўлди. Даврадагилар бамисли ер остига кирган, айниқса, валий ҳазратлари бошларини кўтара олмас бир ҳолатда эди.

— Мени афу этинг! Ачиқ сўзларингиз адосини идрок эта билмадим!

— Не сабабдин эл саромади инимиз ўғилларни мадрасангиздин ноумид қайтардингиз?

— Инингиз ким эрурлар?

— Тавба! — деб ёқасига қўл юборди имом. — Фаромуш одатингиз борму?

— Ҳай, ҳай, тақсирим, — деб бошларини кўтарди Даҳбедий. — Сиз қанчалик азиз меҳмонимиз бўлсангиз, гарчанд ёш эрсалар-да, мударрис ҳазратлари ҳам меҳмонимиздур! Бизни юк остинда қўйманг!

Орага оғир жимлик чўкди. Кўксиди ҳислар тўфони тошиб келаётган Убайдулло ҳам бу сукутга қўшилмоққа мажбур эди.

— Содиқ Қосим жаноблари Марғилоннинг олд тижоратчиларидиндур, эсланг! — Убайдуллога мужолат қилди Даҳбедий. — Гап ўзингиз айтмиш бейлик ёрлиғи била борган ўғлон устундадур!

¹ Офоқ Хўжа Қошғарий кўзда тутилди.

— Ул йигит имтиҳонларимиздин ўта билмади. Лаёқатсизлиги устига, илм олмоққа хошиши ҳам йўқ эрканлиги сабаб, талабалikka лойиқ кўрилмади.

— Бей сўзи ҳам арзитмадиму? — деб гапни илиб солди имом. Убайдулло бу кибор одам билан тортишмоқдан улуглар олдида азият чекаётган бўлса ҳам, гап еб кетишни истамасди. «Шул калта фаҳмингиз туйфайли имоматдин нарига ўта билмабдурсиз-да!» — дея кесатмоқчи бўлди-ю, аммо шайтонга ҳай берди.

— Фақир ҳам Фарғона музофотини энлаб келмиш тижоратчи оғаларим бирла фахр этурмен, илло, тақсир, бул фоний дунёда биздин молу давлат эрмас, илму урфон боқий қолгусидур!

Нохуш суҳбатга якун ясалгандек, ҳамма бир лаҳза жимиб қолди. Сукутни самарқандлик кекса охунд бузди.

— Биз қосир бандалар тилаб-тиламай, манфаат йўлидин юрамыз. Зеро, азизлар, ул илм йўли эрмасдур!

— Тўғри айтурсиз, ҳазратим! — деди Ўш қозикалони. — Ояти каримада айтилиб-дурким, «Наузу биллоҳи мин баъй ад-дарси ва шириил илми»¹. Ҳар не тузалса илмдин тузалиб, бузилса илмдордин бузулур.

— Маъзур тутинг, Қозикалон жаноблари! Айтадурларким, қози муттаҳам келса, шариат устуни титрагай, уламои киром ҳақ йўлидин тояр бўлса, бинойи шариат қулагай!

Охундининг сўзларига қарши бир нима демоқ имкондин хориж бўлса ҳам, ундаги шама ипи қозикалонни қитиқлаб ўтди.

— Қозийи нопок кўлидин қонун шамширини олиб кўймоқ била бир дардимизга даво топилур, аммо кўзларимиз чароғбонининг ўзи сўқир келса, не тонг!

— Убайдулло тақсиримнинг қулфи дилларинга илм калитидин ўзга бир калит тушмас эркан, бул тимсоли ҳақиқатдур! — деб гапни илиб кетди ёш самарқандлик. Утиргувчилар бошлари билан тасдиқ ишорасини берар, Убайдулло эса борган сари бесабр бўла бормоқда эди.

— Ҳазратим! — дея илтижо ила Даҳбедийга қаради у.

— Азизлар! — гап бошлади бу нигоҳ маъносини уққан валий. — Убайдулло Бозор тақсиримизни бир мужда боис чорлаганмиз. Сиз муҳтарам зотлар иштирокинда ул иш адосина етсак-да, сўнгра ўзга маслаҳатлар тадбирини ўтсак?

— Маъқул, маъқул! — деб ҳар ёндан ризолик билдиришди ўтиргувчилар. Даҳбедий ёнидаги тугундан олтин қутича олди. Тугмачасини босса, қутича жаранг бериб очилар эди. Ундан олган найча қоғозни ёш самарқандликка узатди.

— Ўқинг, тақсирим!

— Ҳўп бўладур! — Хатни пешонасига теккиза ўпиб, ўқий бошлади у.

«Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм!

Муқориби Чодак Убайдулло бозор Намангоний ҳазратларинга ёрлиғи маснад.

Тақсиримиз мадрасаи Кўкалдош таҳсилани хатм этиб, илмдаги олий мақомлари ила қиблаи олам илтифотларинга сазовор бўлмиш эрдилар. Бугун тадбири мадраса борасинда илми, роҳи адолати, шариат ва салтанатга содиқлиги бирла, дину имон тариқинда собитлиги бирла овоза таратиб, эл оғзинга тушмишдурлар. Биз ул ҳазратга Абдулазиз Баҳодирхон марҳаматлари, хўжағони Жўйбор тавсияси ила охундлик поясини бердик. Ушбул кундан эътиборан азизимиз улус ичра «Бозор охунд» исми мубораклари бирлан шуҳрат топқайлар!

Волийи ҳукумат Мусахон фақир Даҳбедий муҳримни урдим».

Оғизлардин «фармон муборак», «Унвон шоён» сўзлари учиб, ўтиргувчилар гоҳ волий ҳазратларига, гоҳ Убайдуллога таъзим билдира бошладилар.

Одамзод кўнглини шод қилмоқ учун кўп нарса керак эмас, унга ҳалол меҳнатини айтиб, «маъқул» ишорасини берсалар, бас. У гўдак бола мисоли қувонгандан қувона боради. Убайдулло Даҳбедийнинг «Келмайсизми, тақсир?!» сўзи билан шоша ўрнидан турди. Унинг ҳислари тошиб, гавдаси мувозанатдан чиқиб бормоқда эди.

— Узр, азизларим!

— Андиша этманг, ўтаверинг! — деб унга йўл очди Ўш қозикалони.

«Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!» дея ўрнидан турган Даҳбедий қутичани кўш қўллаб Убайдуллога тутар экан, унинг қўлларига пешонасини кўйди.

— Маснад муборак бўлсун!

— Минг раҳмат, ҳазратим! — деб унинг қўлларини ўпди Убайдулло ҳам. Ҳислар оғушида бир кўнгли қўл юбориб, этакларини кўзга суртмоққа ниятланди, аммо давра тўрт кўз бўлиб кузатар, кўз олдига эса мурушиди комилининг нуруний сиймоси келиб тўхтаган эди. «Даҳбедий ким бўлибдур!» — хаёлидан чарх уриб ўтди унинг ва ярим узатилганича қолган қўлини кўксига кўйди-да, енгил таъзим билан чекинди, қутичани

¹ Оллоҳ дарсини сотиб, илмни сотиб олишдан асрасин!

бағрига маҳкам босган Убайдулло қутловчиларга эгила борар, «қутлуғ», «раҳмат» сўзларидан нарига ўта олмас эди.

— Тақсирим!

Бу қайта чорловдан ажабланган Убайдулло орқасига бурилди. Даҳбедий анча уринган малла чакмонни кийдирмоқчи бўлган каби у томон тутиб турар эди. У дафъатан ҳеч нарса тушуна олмай, давранинг ярмига қадар келди. Чакмон кўзига иссиқ кўринди, шекилли, турган жойида хабдираб қолди. Кўлидаги қутичани кўрпача устига ташлади-да, каловланганича Даҳбедий томон юрди. Чакмон кўкрагидаги попукли шокилаларни пайпаслаб санаб кўрди чоғи, ўтиргувчиларни ҳайратда қолдира тиз чўкди ва чакмон этакларини ўпиб, кўзларига сурта бошлади. Унинг елкалари титрар, бу эса дил жунбушини ошкор этиб қўймоқда эди.

— Мен ботилни маъзур тутинг, азизлар! — Кутилмаганда кўзларини яшира ташқарига юрди у. Даҳбедий чакмонни тутганича қолаверди. Убайдуллонинг фавқуллода бу ҳаракати ҳаммани тонг қолдирган эди. Марғилонлик имом эса ҳайратини яширмоқни ҳам эп билмай, Убайдулло чиқиши билан орқасидан гап отди.

— Девонаму бул одам?!

— Кошки сиз била биз ҳам шул ҳазрат қадар девона бўла билсак эрди, тақсирим! — деди самарқандлик охунд. Қип-қизил бағбақаларини ўйната чундак бериб келаётган имом рақибидан тепки еган хўроз каби ҳурпайиб, бўйинини ичига тортди.

— Кун-кундин Оллоҳ ишқи дилимиздин кўтарилиб, тошмеҳр бўла борамиз, — деб салмоқлана гап бошлади Ўш қозикалони. — Ота юзинга оёқ қўя безрайиб турган такаббур ўғил, имом ҳазратлари, эртан ота қабри устинда ҳам йиғила олмагай!

Орага совуқ жимлик чўкди.

— Бул жандапўш, валлоҳи аълам, Бухоройи шарифдин табаррук кўринадур?

Даҳбедий андижонлик меҳмон саволига жавоб беришга улгурмади. Эшикда юзқўлини аргган Убайдулло шошиб келар эди.

— Сиздек мўтабар зотларни музтар этдим. Мен фақирнинг қусрим курсинки, гўдак бола мисоли ўзимни тўхтата билмай қоладурмен!

— Пири комил руҳи сизни ларзон этди, тақсир охундим! — чакмонни тутди Даҳбедий. — Покиза дил ойна каби бўлиб, анда ҳар не ўз аксини топадур!

— Қутлуғ, ҳазратим! — деб чакмонни кийди Убайдулло. Ҳислар тўфони яна бир карра кўтарилиб келди-ю, аммо дарҳол ўзини қўлга олиб, гапга ўтди. — Қутби олам Баҳодир эшон раҳматли бизга ато мақоминда эрдилар!

Аввал самарқандлик охунд, сўнгра ўзга ўтиргувчилар қўл чўзиб чакмон этагини кўзларига суртдилар. Убайдулло устозлар қуршовида қолган гуноҳкор талабадек ўнғайсиз бир аҳволда жойига қайтар экан, илтифот билдирмаган марғилонлик имомга кўзи тушди. Имомнинг такаллуфсиз туриши уни қаттиқ хижолат этди. Убайдулло имом учун эмас, ўзининг довдир ҳаракати туфайли Даҳбедий олдида хижолат чекмоқда эди. У волий кўзларидан муносабат қилдириди, аммо жилмайиб турган ул чеҳрада ғубор кўринмасди. «Худо суйган бандалар дарё каби кенг феъл бўлгайлар!» — хаёлидан кечирди Убайдулло ва оғир юк остидан чиққан каби енгил тин олиб деди:

— Ҳазратим, шаҳри Бухородин қай зоти шариф ташриф буюрдилар?

— Фақирга тайин этмишларинча, хирқа киссасинда мактуб бор чиқар. Бир кўп саволларингизга жавоб анда бўлса ажаб эрмас! — деди чордона қурган Даҳбедий.

Ҳақиқатан ҳам, мактуб бор эди. Убайдулло хатнинг муҳрини еча, шоша кўз югуртироққа бошлаган эди, ўтиргувчилар ҳам эшитмоқни тиладилар. У овозини баландлатди.

«Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Ассалому алайкум, тақсир иним Убайдулло Бозор ҳазратлари! Дуойи саломдин сўнг этиб маълум бўлғайки, кори хайрингизу мадраса юритмоқ тариқингиз овозасин эшитиб, ғоят масрурмиз! Тангри таълодин туну кун имони собитингиз тилайдурмиз!

Марқади нурга тўлғур ғавсул аъзам чакмони мадрасасин сиз ҳазратларинга васият этиб эрдилар. Табаррук айёми талотумда ани адо этмоқ ёдимиздин фаромуш бўлибдур. Жома тижоратчи Жалолиддин Хўжандий ҳазратларидин Чодак азизларинга юборилди, илло, ул сабабдин ҳукуматгаким, устоз руҳи бирла ажиб муждалар ҳамроҳдур, иншоолло, суюнғайсиз!

Илоҳи, Оллоҳ мададкорингиз, хирқаи пири комил такагоҳингиз бўлгай!

Муҳаммад Шариф Бухорий.»

— Омин, — деб дуога қўл очди самарқандлик охунд, — холиқи карим Бухоройи шарифда ўтмиш марҳумларни жаннатий этиб, мақомда устивор турган азизларимиз бизларга истинодгоҳ¹ бўлсунлар, Оллоҳу акбар!

Ҳаммалари гуруллаб юзларига фотиҳа тортдилар.

¹ Суянч.

ОЛЛОҲ БИРДУР

Мулло Вали Хўжандий дарс машғулотларини эндигина бошлаган эди, «Бисмиллаҳир раҳмонир роҳийм» дея «катта домло» — Бозор охунд остона ҳатлади. Болалар гурра ўринларидан турдилар:

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом! Боракалло, бўталарим! — деб пешвоз юрган Хўжандийга қўл чўзди домла. У шу тобда талабалари орасидан шу пешқадам муллани мадраса қошидаги мактабига домла тайин этганида адашмаганига имон келтирди ва мамнун бориб, Хўжандий мулозимат этган қат-қат кўрпачалар устига чордона кўрди. Қўл боғлашиб турган ўн беш чоғли болани ўтиришга ишора этди-да, дуога қўл очди:

— Илоҳо омин, шул қоракўз жужуқлар эртамининг забардаст мўминлари бўла, элимиз шуҳратига шуҳрат кўшурида эгам роҳи тариқларин очган эрсин, Оллоҳу акбар! Юзларига фотиҳа тортдилар.

— Ўқувчиларингизнинг жаҳдлари нечук, мулло Вали?

— Ҳоло баҳарнав, ҳазратим! Олдлари нунда тўхтамиш.

— Имло эта биладурларму!

— Ба ҳоли қудрат!

— Қани, бўталарим, — деб болалар томон чўзилди домла, — тахтамизга баланддин алифбонинг илк ҳарфини, холи жой қолдира пастдин эрса сўнги ҳарфини битурмиз!

Болалар итоаткорлик билан ёзмоққа киришдилар. Хўжандий болалар тепасида бир қанчасига боши билан «ҳа» ва яна бир қанчасига «йўқ» ишораларини берди-да, Бобораҳим тахтасини олиб, домла томон юрди. Домла тахтадаги гўзал ҳуснихатга тикилиб қолди ва завқ тўла кўзлари билан болаларга юзланиб, қўлидаги ёзувни намоиш этди.

— Сиз, муслим болалари, андоқ бахтиёрсизки, Оллоҳ таоло сизга Каломи шариф имлоси ила савод чиқармоқни насиб этмиш!

Хўжандий ҳар ўринда ўзи билмаган нарсаларни устозидан билиб қолмоққа шошилар эди.

— Сўрамоққа ижозат этгайсиз, ҳазратим! — деб таъзим этди у.

— Сўранг, мулло Вали!

— Аждодларимиз ҳали мажусий эрканларинда қай хат ила амал қилишмишлар?

Домла сўзини бирон кишига қаратмоқчи бўлса, у томон энгашиб оларди.

— Имло тарихи узундир. Бул саволингизга мадрасада жавоб айтурмиз, — деди секин ва болаларга юзланиб овозини баландлатди. Биз, мулло Вали, Расулulloҳ алайҳиссаломга тушмуш арабий Каломуллоҳ имлосини билурмизки, ўзга хатларнинг барчаси ғалатдур!

Афу этинг, ҳазратим! — деб қўл боғлади Хўжандий.

Табийики, ҳали бу чуғурчуқ болалар юқоридаги суҳбат маъносига етгулик иқтидорда эмас, фақат икки домланинг навозиш ҳаракатларига эътибор ила қараб турмоқда эдилар.

— Ҳуснихат кимникидур?

— Бобораҳим битмиш! Зеҳни тез. Ота мотами била бўлиб, дарсларга бошдин қатнаша билмаган эрса-да, дўстларига етиб, илгарилайдур!

— Бул хат ёлғуз зеҳни ўткирликнинг эрмас, мулло, машғулот кўрганликнинг ҳосилдур! Раҳматли адашингиз ўғли бирла муқим машғул бўлган кўринадур, шундоқму, бўтам? Бобораҳим тасдиқ ишорасини берди. Охунд ёзувни баланд кўтарди.

— Бул қай ҳарфдур?

— Алиф, алиф! — жўровоз жавоб берди болалар чуғурлашиб.

— Боракалло! Алиф! Ани барча ҳарфларнинг ибтидоси дерлар. Бул недур?

— Бе, бе!

— Боракалло! Бобораҳим сўзини бул ҳарф ила битурлар.

Болаларнинг нигоҳи домлага қадалган эди, аммо у бу нигоҳларда болаларча бепарволик ва фаромушлик изларини кўрди. Улар эътиборини уйғотмоқ учун ўқиди.

Баланд учмоқ била қушлар,

Кўнгулга боғламас оташ.

Булбули бенаво боғда,

Мани йиғлатадур яккаш.

Домла охунд кутгани каби, болаларда бир жонланиш бўлиб, улар сергак тортдилар. Ширали ва сархуш овоз билан ўқилган назм уларга ёқиб тушган эди.

— Қани, бўталарим, — деди домла. — Байтларни ким такрор эта оладур?

Бир неча бола баробар қўл кўтарди. Домла мамнун ҳолда орқа қаторда ўтирган нозиккина болани турғазди. Бола бир оз тугилиб бўлса ҳам, такрор этди, аммо бу

ўқишдан кўнгли тўлмаган ва ундан яхшироқ ўқишга кўзи етган Бобораҳим жойида ўтира олмай, қимирлай бошлади.

— Боракалло! — деб болани ўтиришга ишора этди домла. — Энди айтинглар-чи, байтда қай сўзлар «бе» ҳарфи ила бошланибдур?

Бу сафар болалар ёппасига қўл чўздилар, ҳатто, сабри етмаган Бобораҳим қўл кўтариш билан баробар ўрнидан ҳам турган эди. У домланинг ишорасини ҳам кута олмади.

— Сўрамоққа ижозат этгайсиз, ҳазратим!

Сухбат равишини бузмоқ ҳар бир тарбия соҳибига ёқмагани каби, Бозор охунд ҳам бу қусурдан холи эмас эди. У хушламайгина деди:

— Сўранг, бўтам!

— Алифнинг маъноси недур? Аввал шуни айтинг, сўнгра «бе»га ўтинг!

— Одоб ўқиғувчи боланинг зийнатидур! — гуноҳ устида қўлга тушган кимсадек шошиб деди домла. — Одобли бола эрса андоқ қирмоч савол ташламас!

Бозор охунд ўзи танлаб ўтқазган бу гулнинг тирнағувчи тикони ҳам бор эканлигига илк бора дуч келмоқда эди. Бу суҳбат шундай йўсинда давом этмоғи керак эдики, Бозор охунд устозлик мавқеидин туриб бўлса ҳам, қонидаги қайсарлик одати туфайли тезланар, аммо бу одатдан кичик суҳбатдоши ҳам бебаҳра эмаслигини билмас эди.

— Узр, тақсирим! Саволим ҳеч ҳам қирмоч эрмасдур! Алифнинг маъноси бирдур, яъни Оллоҳ бирдур! — тантанавор тарзда кўзлари ўйнаб деди Бобораҳим. Домла охунд бошларини эгиб, сукути тафаккур ичра қолди. Бобораҳим оддий абжад ҳисоби бўйича гапирмоқда эди. «Мени қай жин чалдики, — ўзини койимоққа бошлади у, — шул гўдак бола ўтрusinда калаванинг учини чуватдим. Жавоб айтиб қўяқолсам бўлмас эрдими?! Йўқ, «Жаҳл келса, ақл кетур» деганларидек, туйқус хаёлимга келмабдур. Анда бир жоду бор! Ҳай, не бўлибдур!» — У бошини кўтариб:

— Бобораҳим, бери кел! — деди қутилмаганда сенлаб «Лаби тушган ловак боладин не чиқур?! — хаёлан жилмаймоқда эди домла. — Қайсарликда аломат бор!»

Домла охунд тепасига келган Бобораҳим кўзларида беором ўйнаган шуълага дуч келди ва беихтиёр ўрнидан туриб кетди! Бобораҳим «катта домлани мот қилдим» деган ўй билан масрур тикилиб турар эди. Домла болаларга қаради. Бошларини эгган болалар ора-сира ўғринча қараб олмоқда эдилар. Охунд ҳарчанд уринмасин, у нигоҳларни тута олмади.

— Атойингдин абжад ҳисобини ўрганибсен-у, илло, билган нарчасини илиб сўрамоқ устозга ҳурматсизлик бўлуруни ўрганмабдурсен-да!

— Кечиринг! — деб бош эгди Бобораҳим.

— Оллоҳ ғофир! — Хўжандийни лол қолдириб, паришон бир ҳолатда эшик томон юрди Бозор охунд. — Ўзи мағфиратлидур, бўтам! — деди кавушини кияр экан ўгирилиб. Домланинг тез-тез бу жумлани тилга олиш одати бор эди. Бу унинг «кечира олмайман» деган раддиясими, ёки «ҳаммамиз гуноҳқормиз, ўзи кечирсин» қабилидаги иқрорими — бизга қоронғу. Бу ҳарҳолда унинг жунбушга келганидан далолат эди.

ОШИҚАМ БЕБОЛУ ПАР

Тоҳиржон дастгоҳга ёпишиб ишлар, хонани тепкининг ғарт-ғурту мокининг гув-гув овозлари тўлдирган эди. Биби Салима жияни тепасида Бобораҳимни кўрмади ва уни қидириб чорбоғ томон юрди.

Бобораҳим олуча остида ўз иши билан машғул: қўлида танбур, олдида очиқ китоб. Унинг сози гарчанд равон йўртмаётган бўлса-да, хонишида ажиб бир жозиба бор эди. Бобораҳим кўрар кўз ва эшитар қулоқдан панада секин хиргойи қилар, аммо шу савти навоси билан ҳам она қалбини титратар даражага етганди. Биби Салима илк бора бундай ҳолатга тушмоқда эди. Зеро, қайси бир она ўз фарзанди камолидан қувонмасин! «Тангрим Бобораҳимга навобахш нафас берган кўринадур! — хаёлидан кечирди у ва бирдан Оллоҳнинг бу иноятдан севина олмаслигини сезиб, — йўқ, йўқ, — дея титраб кетди. — Ўлик-тиригимнинг эгаси ёлғиз жигарпорам дайди ҳофиз ва ё гадо қаландар бўлмоғини истамасмен!»

Биби Салима эрининг дарди ва мотами билан йиллар ўчган дўконхона чироғини қайта ёққан, аммо дастгоҳ тепасида қадалиб ишлаш ёлғиз аёлнинг иши эмас эди. Бунинг устига, болалар ҳали ёш. Ана шундай оғир кунларнинг бирида ота васияти ёдига тушди. «Худо сизларни ёрлақасин! — деган эди тепасига йиғилиб келган ўғилларига Ҳожи Бўзчи. — Ёлғиз синглингиз, иншаолло, умид қиладурманки, эътиборларингиздин четда қолмагай!»

¹ Худо кечиргувчидир.

Тоҳиржон қатта ақасининг кичиги бўлиб, Бобораҳимдан беш ёш улуг, бўйчанггина бола эди. Унга дўкон ишида Бобораҳимнинг қўл-оёғини қолига солмоқ буюрилган. У бу вазифа улдасида жон-жаҳди билан ҳаракат қилади, аммо беқарор қуш Бобораҳим бир ерда қўним топмайди. Отаси раҳматли ҳам унинг бўзчи бўлишини истамас эди. Унга хат илми ва соз илмидан баҳоли қудрат сабоқ берар эди-ю, аммо дастгоҳ ёнига тортмас эди. Шу сабабми, Бобораҳим бу ҳунарга меҳр қўя олмайди.

Онаси шарпасини сезган Бобораҳим шоша ўрнидан турди.

— Мана, кетаётурмен, онажон!

— Шошма! — уни тўхтатди Биби Салима. — Нечук ишга бўйнинг ёр бермайдур, болам?

Бобораҳим бошини қуйи солди.

— Биз бўзчиликдин нон еб келурмиз. Сен ота касбини тутмоғинг керак!

— Эй азиз онажоним! — деди унинг пинжига кириб Бобораҳим. — Не қилайки, юроким дастгоҳ томон эрмас, нуқул сўз ва соз томон тортадур!

— Ким дединг! — уни ўзидан итарди Биби Салима. — Қавволу¹ ҳофиз бўлурмисен?!

— Ким бўлмоғимни ёлғиз Оллоҳ биладур! — қувноқ бир ҳаракат ила кўкка ишора этди Бобораҳим.

Дўконхона томон юрдилар. Суворийси алмашгач, дастгоҳ қилиги ўзгарган от каби бир оз айри овозлар билан ишга тушди. Ўғли тепасида кузатиб турган Биби Салима Тоҳиржонга мийиғида жилмайиб, ўз иши томон юрди.

— Зарб билан тепманг, жиян! — Бобораҳимнинг тепасига келиб огоҳлантирди Тоҳиржон. Бобораҳим боши ила «хўп» ишорасини берди. Тоҳиржон мамнун бўлиб, ташқарига юрди.

— Қалай? — савол назари билан қаради ошхонада куймаланаётган Биби Салима.

— Қўли тушиб келаётур!

— Болагинамининг зехни тез. Зора тангрим қўним берса!

Аммасидаги бу масрурият Тоҳиржонга ҳам юқди, аммо челақка сув тўлдиранкан, бош чайқади.

— Бобораҳимингиз қаландар бўладигон кўринадур.

— Нафасингни елгина олсун, жиянгинам! — деди қути учиб Биби Салима. — Туф де-я, туф де! Ёлғиз боламга гадоликни раво кўрма!

— Ана, қаранг! — деб бўш келмади Тоҳиржон. — Ўйноқлашини кўринг.

Бобораҳим бошни тебраб, чамаси, хиргойи ила ишламоқда эди.

— Анинг феъли бади ул, — деди юмшаб Биби Салима. — Хат билгандан бери оғзидан байт тушмайдур!

Сўнг у жияни ортидан маъюс қараб қолди. Фарзанди истиқболидан ҳаёлар кутаётган мунис она қалби Тоҳиржон сўзи ила нохушлик шамолига учраган эди.

Бобораҳим ишини тўхтатиб, тепасига келган тоғойисига ўгирилди.

— Кўзингиз анча пишибдур, жиян! — Унинг елкасига қўлини қўйди Тоҳиржон. Бобораҳимга шу керак эди.

— Биласизму, тоғойи! Ҳунар олмоқ кишиси ошиқ бўлса, ҳунар париси анинг маъшуқаси бўлур.

— Бали, жиян. Ишқу муҳаббатсиз ҳам иш қилиб бўлмагай!

Ўн саккиз минг оламда ҳайрон бўлгон ошиқлар,
Тобмай маъшуқ сўроғин сарсон бўлгон ошиқлар!

Бобораҳим ўша қувноқликда Яссавийдан бир неча байт ўқиди. Агар у яна озроқ фурсат шу таҳлит ўқишни давом эттирса, дилида жунбуш қўзғаб келаётган тоғойисининг ўйинга тушиб кетиши тайин эди. Тоҳиржон Бобораҳимга тикилиб қолди ва анчадан сўнг ҳушини йиғиб олди-да, билағонлик ила деди.

— «Дил ба ёру даст ба қор»² демишлар. Ишга ўтайлик, жиян!

Бобораҳим жозиб ҳолатга кириб, хаёллари пароканда бўлган, энди у тўхтай олмас эди.

— Қавлу Балоғардон ҳақ аст!³ Мен маъшуқаи ёри нигорим топа олмай, анга дил бера билмай оворамен! Бул ҳолат ила қўлим ишга борурму, тоғойи?!

— Ажаб сўзлайсиз, жиян! Маъшуқа ахтармоқдин аввал киши эр етмоғи керак. Ҳали сиз боласиз-ку!

Табиййки, «ёр» сўзини тоғойи жиян иккаласи ҳам мажоз маъносида ўзларича тушунмоқда ва ҳатто, Бобораҳим бу сўз остида нени англамоғини ҳали тўла тасаввур ҳам эта билмас эди. Дарвозада Бобораҳимнинг кўча дўстларидан бири кўриниш берди. Учар қуш каби дик этиб ўрнидан турган Бобораҳим ташқарига учди.

¹ Байт ўқигувчи гўянда

² Кўнгул ёрда-ю, қўл ишда.

³ Балоғардон сўзи ҳақдур. Балоғардон — Баҳоуддин Нақшбандийнинг эл оғзидаги исми.

— Қаёққа, жиян? Хунар не бўладур, Бобораҳим?
— Ана, Зедонага ўргата туринг! — дўконхона эшигига келган синглиси Гулзедона ишора қилди Бобораҳим ва онасининг ҳай-ҳайлашига ҳам қарамай, ўйноқлаган бир ҳаракат билан кўчага отилди.

Ошиқам боболу пар...¹

Кўча бошида икки дўстни бир тўп болалар кутиб турар эдилар.

— Ур-рай, ана, келди! — қувонганидан чапак чала бориб Бобораҳим қўлидан тутди Шариф исмли озгин бола. — Ана, Аби бобо бўлади. Қаландар-қаландар ўйнаймиз, хўпми? Бўласан-а, Аби?

Бош ирғаб розилик билдирган Абдуқодир исмли бўйчанг бола ўртага кириб, қўлидаги қинғир асони ерга тўқ этказиб урди. Маддохон кўча болаларининг бу тил бириктиришлари Бобораҳимга ёқмаган эди. У тўғри бостириб борди-да, «бобо»ни елкаси билан бир туртиб, қўлидаги асони тортиб олди.

— Мен Бобораҳиммен! Бобо мен бўлмоғим керак!

— Ана, ҳамма болалар мани айтиб эрди-ку, қора Раҳем! — хезланди Абдуқодир.

— Қоч-қоч, моки найнов! — кўзлари ёниб унинг боши узра асо кўтарди Бобораҳим. — Ҳамма айтса, айтибдур! Сен байт билмассен!

Виқор билан ўртага кирган Бобораҳим ортидан болалар эргаша бошладилар. Орқада хурпайиб қолган Абдуқодирни кўрган Бобораҳим қайтиб унинг қўлидан тутди.

— Юрақол! Эртага сен бобо бўлурсен, хўп?

Абдуқодир бир оз тихирлик билан бўлса ҳам улар ортидан юрди.

— Хафа бўлма, Абиш! — унинг қўлини қўйиб, олдинга бошлади Бобораҳим. — Сен болалар кетидин эргаша олурсен, мен эрса йўқ!

Қаландархона дарвозасига қадар «Ё олло, хў!» дея ер тепиб зикр рақси билан борган Бобораҳим беихтиёр асони баланд кўтарди-да, байт айта чархипалак бўлиб ўйнай кетди:

Ошиқам боболу пар, Маъшуқи ман жилвагар.

Кун тиғида оқ сурп кийимли болакайлар оппоқ капалаклар каби пирпираб айланишар, қўшиқларига жўр бўлаётган қала ковушларининг тақ-туқ овозлари узоқларга бориб қайтар эди. Болалар шаҳар бозори томон йўл олдилар. Мадраса дарвозасидан чиқиб келган кишилар орасида Маймоқ сўфи болалар томон қўлини шоп қила Хўжандийга ненидир ўқдирмоқда эди.

Болалар шаҳар четидаги ийдгоҳ майдонга етиб келганларида кун яна қизий бошлаган эди. Ҳаммаси ийдгоҳ четидаги кўпқарига солим ташланадиган минбар томон чопдилар. Баланд тепача четида баҳайбат тол дарахти худди йиқилиб тушаётган одам каби энгашиб турар эди.

— Ур-рай, мен биринчи! — толнинг эшилавериби чайир арқон каби бўлиб қолган шоҳига чирмашиб, пастга томон отилди Шариф. Болалар олдинма-кетин унинг ортидан учдилар.

— Бор, уч! — қўлидаги асо билан ишора берди Бобораҳим ўзига хўмрайганича ер остидан қараб турган Абдуқодирга. Бобораҳим ўзидан бир неча ёш катта ва кўзга кучлидай кўринадиган бу боланинг тумшайиб туришидан доим қайсарлиги ошиб, уришмоққа талаб солиб чиққиси келаверар эди.

— Ўзинг нега учмайсен! — деди у.

— Мен юқорида турмоқни ёқтирамен.

Мўрчалардай дарахт танасига ёпишган болалар шоҳдан шоҳга ўтиб, юқорига чиқиб келмоқда эдилар.

— Кўпқари ўйнаймиз! — эълон қилди Бобораҳим.

— Ур-рай, чопар ўйнаймиз, кўпқари! — деб чуғурлашди болалар.

— Мен солимчи бўламен! — дея Бобораҳимга илтижо-ла қаради Абдуқодир.

— Сен бобо бўлдинг-ку, Аби солимчи бўлақолсин, Раҳим! — деди унинг ёнини олиб Шариф.

— Солимда ўтганга не совға берурсен? — билағонлик билан сўради Бобораҳим.

— Толдин дароз асолик чўп синдириб берурмен! — у ён-бу ён аланглаб топди Абдуқодир.

— Чўпинг ўзингга сийлов! — деб кўтарилди Бобораҳим, — Солимдан ўтиб келсам, исмимни қўшиб байт тўқурсан.

— Байт билмасман! — дея бошини эгди Абдуқодир.

— Қани, йўқса уч! — пастга учаётган болалар кетидан ишора қилди Бобораҳим. Ўзи

¹ Қаноту парсиз ошиқман.

катта бир ташландиқ латтани топди-да, озода қилиб қоқди. Латтани айлантириб икки-уч бора тугди ва минбар четига келиб, «от»лари устида бир-бирларини турта-турта жой таллашиб турган чавандозлар устига энгашди.

— Қани, бўталарим! Ким байт ичра исмим мадҳ этилсин деса, кучини кўрсатсин! — Солимни ўртага ташлади у. Солимни Шариф юлиб қочаётган эди, кесакка суриниб Абдуқодирнинг оёқлари остига йиқилиб тушди. Абдуқодир бир силтаниб, солимни унинг кўлидан олди ва боши узра озод кўтариб, «чу, жонивор» дея лапанглаб чопа бошлади. Болалар бургутга ташланган чумчуқлар каби ҳар ёндан унинг кўлларига ёпишдилар, аммо ҳам бўйлари, ҳам кучлари етмас эди. Бир айланиб минбар остига келган Абдуқодир солимни оёқ тагига ташлади.

— Абиш ҳақми, фирромми? — деб қичқирди Бобораҳим.

— Фирром, фирром! — дея чувиллашди болалар. — Олмани айланмоғи керак эди!

— Ана, кўрдинг! — «бўл» дегандай имо қилди Бобораҳим. Ҳар мўйидан тер оққан Абдуқодир яна, Шариф кўлига олиб, қочмоққа шай бўлиб турган солимни юлиб олди-да, югура кетди. Қий-чув ила, кўпқари қайтадан бошланди. Икки тепа нари сой бўйидаги қари олма анча олисда эди. Бобораҳим аввал болалар ечиб кетган кийимлар устида кўйлак ва кавушни ечди-да, иштон балағини ҳемариб, у ёқдан-бу ёққа югурган бўлди, аммо иссиқ жон-жонидан ўтиб бормоқда эди. У тол устига чиқиб, шохлар орасида суяниб соялай бошлади.

Болалар етиб келганда, тер аралашган тупроқдан уларнинг башараларига қараб бўлмас эди.

— Ол матоҳингни! — солимни отиб уриб, тепага чиқиб кела бошлади Абдуқодир. Кийимларини кўлга олган Бобораҳим кўл томон юрди.

— Байт айтмайсенму? — унинг кўлидан тортди Абдуқодир.

— Айттайму?

— Айт-айт! — деб гир айланишди болалар. Бобораҳим кўлидаги асо ила ишора бериб, ўқиди:

Абдуқодир Қодиро,
Ҳар ишга ул қодиро,
Мўйлабимни бурайму,
Кетингга бир урайму!

— Ҳей, қора Раҳем! — деб хезланди Абдуқодир.

— Кетдик, болалар кўлга, чўмиламиз! — деб югура қочди Бобораҳим. Кийимларини кўлга олган қайроқтан болалар унинг кетидан чопдилар. Улар етиб келганда, чопоғон Бобораҳим кўлнинг ярмида сузиб борар эди. Каттагина кўлнинг нариги томони қалин қамишзор бўлиб, ҳар ким ҳам у томонларга сузиб ўтавермас эди. «Илонзор» деб номланувчи бу қамишзорда қамишларнинг шовуллашию иссиқ тафтини қувгувчи салқин шабада ҳоким эди. Кўлнинг ярмига қадар уни таъқиб этиб келган болалар соҳил томон суздилар. Қамишзор оралаб кетган Бобораҳимдан ном-нишон кўринмас эди. Болалар хавотир ичра кўлни айланиб бордилар.

— Раҳим, Бобораҳим! — деб йиғламираб қақирарди маҳалладош дўсти Салим.

— Бас қил, ҳозир топамиз! — деб лапанглаб олдинга юрди Абдуқодир.

— Ана, ана! Улиб қолипте! — Қичқириб юборди Шариф. Болалар шу томон интилиб, сувга анча кириб бордилар. Бобораҳим боши бир гужум қамишлар орасида сув остида кўринар-кўринмас чалқанча тушиб ётарди. Унда ҳеч бир тириклик аломати сезилмас эди.

— Бобораҳим, Раҳем! — дея боришга юраклари бетламай чуввос солишди болалар. Аммо Бобораҳимда ҳаракат кўринмас эди. Кўзлари каттара-каттара болалар қирғоққа чекиндилар. Бу ердан кўриш яна ҳам мушкул эди. Сўнг улар чувуллашиб, кесак ота бошладилар. Аммо қани, жавоб бўлса.

— Илон чаққан! — дея тахминлади Абдуқодир. Салим билан Шариф йиғлаб юборди. Узга болалар шаҳар томон қоча бошладилар. — Тоғойисига айтмоқ керак! — Болалар уларнинг ортидан югуришди.

Қий-чув узоклашгач, оғзидаги қамиш найни отиб юборган Бобораҳим обдан ювинди ва бир-бир босиб кийимлари томон юрди. Оқ бўз иштонини ечиб сиқди-да, ҳавода қоқиб қуритган бўлди. Кийимларини кийиб, голибиятдан мийиғида жилмайганча, хиргойи ила йўлга тушди. Аммо бир вақт чанг-тўзон ичида келаётган болалар орасида тоғойисини ва ҳаллослаган онасини кўриб, юрагига ҳавур тушди ва юришини жадаллатди.

МОНАНДИ УСТОЗ

Мажзуб Намангонийнинг хабар беришича, Бозор охунд тез-тез Андижон томонларга саёҳат этмоқни одат қилган эди. У ўзининг хос муридлари ва шогирдлари билан биргаликда юрар, қаерга борса, эл орасида бисёр иззат-обрў топар эди. Ҳар жойда унинг талабалари — бугун эл устида турган сарқору олиму уламолар пешвоз чиқар, охунд ҳазратлари ерда қолмас эди.

Бу ғалти сафар муборак ийд кунларига тўғри келди. Эрталабдан бошланган сайр қизигандан қизиби борди. Сурликишган бир тўп кишилар кун оққанда Андижон қалъасига кириб келмоқда эдилар. Улар масжидда пешин намозини адо этгач, икки дуркун бўлишиб шаҳар бозори томон йўл олдилар. Биринчи дуркун олдида Бозор охунд борар, бу жамоада бизга таниш мударрис домларар, пешқадам толиби илмлар ва икки-уч озода қаландар кўринар эди. Симобий салалар чирмаган иккинчи дуркун пешрави эса, зарбоф тўн кийган ўрта буй қориндор бир киши. Йўлда дуч келган ҳар бир йўловчи қўлларини қовуштирганча тўхтаб, бу одамга қуюқ салом беради, аммо у саломларнинг кўпига беилтифот ўтиб, Бозор охунд суҳбати билан машгул бўла боради. Паст-баланд бўйли бу икки биродар гўё ташқи дунёни унутган каби эдилар.

Андижон қозикалони Миробод маҳсум ўз арқони ҳамроҳлигида мадрасадош дўстини сайрга олиб чиққан эди. Бир вақтлар фақх илмида устиворлиги билан Бухорои шарифда кўзга кўринган бу толиби илм қозизода бўлиб, у мансаб пояларидан йилдан йил кўтарила борди. Бугун у эл орасида топқирлиги ва адлу адолати билан машҳур.

Бозор охунд Бухоро хотираларидан шу қадар берилиб сўзламоқда эдики, уни тасодифан тўхтатиб, «домла, Андижондек шаҳри азимнинг қайси бир гузариди бормоқдасиз» деб сўралса, шошиб қолмоғи мумкин эди. Шу тобда унинг қулоқларига ажиб бир хониш садолари келиб урилди. Қўлини ҳамроҳи йўлида тўсин этиб, таққа тўхтаган домла овоз келган томонга қулоқ тутиб қолди. Ҳамма бир лаҳза жим қотди. Воқеани англаб етган қозикалон «ҳа, бу ҳофиз...» дея оғиз жуфтлаган ҳам эди, домла қўлини паҳса қилиб, «жим» ишорасини берди. Гўё бедана пойлаган бир тўп болалар каби оёқ учиди юришиб, шаҳар жувахоналаридан бирига кириб бордилар.

Катта ҳовли саҳнида одам жам. Ҳамманинг эътибори чорпоёда чордона курган ўрта ёшли ҳофизу ўз сетори билан танбурга жўр бўлаётган мўйлаби сабза урган йигитда. Ҳофизнинг кучли ва ширадор овози борлиқни ларзага келтиради. Танбурнинг якка чертма зарби юрак торларини юлқиб ўтса, шивалаган сетор ноласи маҳзун кўнгилларни аллалайди. Ҳофиз кўзлари ним юмуқ, боши эса бутун гавдаси баробар томирлари қирқилган дарахт мисоли тебранади. Эшитгувчилар ичра кимдир нигоҳларини олис-олисларга қадаган, кимдир боши эгик, кимдир кўзларини тикиб, ҳофиз баробар тўлғанади.

Одамлар кириб келгувчиларга ҳеч бир илтифот билдирмадилар. Даврадан бир неча одим берида тўхтаган Бозор охунд қувваи ҳайкал бўлиб қотди. Кўшиқ авжига чиқиб, атрофга аламли нидо таралмоқда эди:

Хазон сипоҳига, эй боғбон...

Бу нола охунд вужудини тешиб ўтгандек бўлди. Қўли беихтиёр кўксига бориб, қомати эгилиб титради. У кўшиқнинг сўзларини гўё эшитмас, ҳофиз овози қулоқлари остидан ҳуштак торган шамолдек чинқириб ўтар эди.

Кўшиқ тугаб, ҳофизни олқишлай бошладилар ҳамки, домла очилмади. Ҳофиз қўллари кўксиди атрофга қуллуқ билдирар, олдида уюлиб бормоқда бўлган ҳадялардан ўнғайсизланиб, «бас» ишорасини бермоқда эди.

Бозор охунд тасодифан уйқудан уйғонган каби силкиниб, катта-катта одимлар билан даврани ёриб ўтди-да, ҳофиз қаршида юкунди. Бу ҳолатдан шошиб қолган ҳофиз чорпоядан туша солиб, домланинг қўлларидан тутди.

— Фолибсиз! — эғнидаги зарҳал ҳошияли яктагини ечиб, ҳофизнинг елкасига ёпди Бозор охунд. Узоқ кўришмаган қадрдонлардек бир-бирларини кучоққа олдилар ва ҳаммани тонг қолдира қўлтиқлашиб, жувахонадан чиқа бошладилар.

— Маъзур тутасиз, тақсирим! — деб гап бошлади ҳофиз. — Ҳазратларини танимай турибмен.

— Оллоҳ ғофир! — «зарар йўқ» деган каби қўл силкиди Бозор охунд. — Қудрат ул эрурки, дилимизни ғубордин фориф этдингиз!

— Ҳофиз оламнинг исми мубораклари Хўжам Парда эрур, — деб гапга суқулди орқадан етиб келган қозикалон. — Андижонийдулар.

— Қуллуқ, иним! — деб ҳофизнинг елкасига қокди Бозор охунд. — Дард кўрманг! Оллоҳ сизга булбул хонишию арслон наърасин ато этибдур. Фақирни анодин туғма этдингиз! Зикру самоъ жазава қюни ичра топа билмаган дийдорга еткардингиз!

Кўлларида ҳамон танбур ва сетор тутган йигит чорпояда тик қолган эди. Илдам юриб борган Бобораҳим унга таъзим этди. Йигит озларни кўя тушмоқ учун энгашган эди, озод кўтариб, кавуши устига қўйди.

— Бул не қилиқ?! — кавушини кияр экан гувранди йигит, аммо Бобораҳим унинг бу ҳолатига эътибор ҳам бермай, устози монанд кўлтиқлаб олди. Кишилар улар ортидан эргашдилар.

— Мен — Бобораҳим. Танбурий эрурмен! — мақтанганнамо деди у. — Ўзларини ким дерлар?

Йигит унинг кўлтиғидан чиқмоққа кучланди, аммо бунинг уддасидан чиқа олмагач, қизариниб деди.

— Пирмуҳаммад!

— Ў-ҳу! — дея кўлларини кўкка кўтарди Бобораҳим. — Расулulloҳни кўй, биродар! Сен Пирматжон Сеторийсен! — йигит елкаларига қоқиб, кишилар кўлидаги созига ишора этди у.

— Тавба! — дея озорланди йигит.

МЕН БУ ЖАҲОНА СИФМАЗАМ

— Навоий ҳазратлари худ ўзлари ҳам тариқати нақшбандияга иқтидо этмишлар, — дея суҳбатга кўшилди Зиёуддин Исҳоқ, — «Насоимул муҳаббат»да каломи эътиқод андин даракдур. Илло, бир нимарсага ҳеч қувваи ҳофизам етмайдурким, не сабаб бирла тавҳидга имонли Мир жаноблари умр фаслининг кузинда Мансури Ҳаллож измини рақам этибдурлар?

Талабаларга домла мударрисдан олдин сўз бошламоқ одат эмас эди. Аҳли мунозара бир пас жим қолди. Толиби илм ҳам саволига бошқа ҳеч бир кишидан жўяли жавоб кутмай, нигоҳини Бозор охундга тикди. Домла эса чуқур рукуга кетган эди.

Не тонгим, ёшлар баҳри уммон қаърига кира билмай, ўз фаҳми қосирлари билан сув юзиндаги хубобларнигина кўра олурлар. Ашъорда Боғистоний таҳаллусини олмиш бу йигит вилояти Шошнинг Боғистон кентидан бўлиб, охунд талабаларининг олди эди. Унинг назм иқтидори қай ерга қадар етарди, домлага қоронғу: ижоди меваларидан ҳали бебахрадир. Бозор охунд бошини кўтарди. Бугунги калом дарсига аҳли сўз бўлмоққа даъвогар толиби илмлар жам бўлган эди. Уларнинг ҳар бири бу шева тарихидан хабардор, аммо жузби жазава бобида нарвон поялари каби паст-баланд эдилар. Бир кўплари мулло Вали Хўжандий каби ёзмишларини пинҳона тутса, Маймоқ маҳсум монандлари эса ҳар бир дақиқада ўз ғазалини ўқиб бермоққа шошар эди. Бу жамоа ичра ёши Бобораҳимдир. Кўзлари ўйнаб, ботин лаби пичирлаб турган бу боланинг турмуши жумбоқ. Охунд домла уни ҳозир-ҳозир портлаб кетадиган ўпқон мисоли тасаввур этади. Бобораҳим «Пири маст» дея эъзозлайдиган ана у талаба эса, у ҳар дуч келганда охунд домлага Андижон жувахонасидаги хушхон ҳофизни эслатар эди, қобилиятда бори ашъорфаҳм созандадир.

«Тарки одат — амри маҳол» деганларидай, бесабр Маймоқ сўфи гап бошлади.

— Ул ҳазрат «Маҳбул клуб»да аҳли шеърни уч нав демиш. Аввали Агтору Мавлавий Румий. Алар асрори илоҳий адосин этибдурлар. Сониян Саъдию Ҳофиз. Алар ҳақ васфинда мажоз тариқини тутибдурлар. Уч бирлари эрса, мажоздин нарига ўта билмай, «алар назминда на шавқ ва на ишқ ўтидин ҳарорат».

Бозор охунд мавзу қолиб, ўзга бир ёнга ўтлаб бораётган сўфи сўзларини жилмайиб эшитди. Бобораҳим эса тўти такаллум бу зотнинг «билағонлиги»дан энсаси қотган эди.

— Ўзлари қай бир гуруҳга мансуб бўлмоқни тилар эрдилар? — кесатди у, аммо Маймоқ сўфи унинг кесатигини илғамади, чоғи, жилмайиб деди.

— Биз ожизмиз, иншаоллоҳ, ашъоримизга сомеълар баҳо бергай!

— У-ҳу! — Зиёуддинга им қоқди Бобораҳим, аммо Боғистоний мум тишлаган эди. Суҳбатнинг бу тарз боришидан ранжиган Бозор охунд кўтарилди.

— Бас, бўтам! Ёшда улуғ бир кимсага ҳурмат ҳам лозимдур!

Домланинг бу сўзи ила Бобораҳим тийилган бўлса, Маймоқ сўфи бўзарди. Лаб тишлаган сўфи кўз ости билан Бобораҳимни таъқиб этарди. Домла сўзга тарадудланиб, гапни нимадан бошлашга қийналмоқда эди. «Илкинғизда хомани андоқ тутинг» дея йўл чизмоқ дарс эмас. Мударрис ва муршиди таъя сифатида унинг чекига бу футувват аҳлини имон ва эътиқод тариқида тутмоқ тушган.

— Нисбат, азизларим, — деб гап бошлади домла, — сизнинг қай тариқатни тутиб, қай мансубага тобе бўлмоғингизда эрмасдур. Нисбат ул ердаким, қаламинғиздин қай даражада инжулар тўкилур?!

Домланинг бу сўзлари аччиқ ҳақиқат эди. Аччиқ бўлса ҳам, дури пурҳикмат бу сўзлар таъминини домланинг ўзи кўп марта тотган. Сўз билан элга доврўқ солмоқ шуҳрати қанча ширин бўлмасин, у пояга чиқиб бормоқ душвордир. Зеро, Бозор

оҳунддек илми каломидан дарс айтмиш мударрар бир зот ўз ашъорини, гарчи улар инжу доналари каби мўл бўлмасалар-да, аксар ерда элга ошкор этмоқдан нега ваҳмга келади?!

— Навоий ҳазратлари, бўтам, — дея Зиёуддинга юзланиб хаста бир товушда давом этди Бозор оҳунд, — тавҳидга имонла ўтмишлар. Сиз «қуш тили» фаҳмига етмаган кўринасиз. Ўттиз қушнинг ўзларин Семурғ кўрмоғи «анал ҳақ» эмас, ўзни танимакдур, яъниким «Ман арафа нафсаҳу фақад арафа роббаҳу»¹ тариқатининг талқинидур. Ўқиганни фаромуш этмак одатдин эмас, йигит! — Ёнидаги чиройли жилдли китобни очиб, варақлай бошлади Бозор оҳунд. — Мир ҳазратлари Мансур тавҳидини танқид этмак ҳикоятинда набиюллоҳ тили бирла меърож васфин демиш, тингланг!

К-эй фузул айвонида ўлтурғучи,
Лофи ваҳдатдин «Анал ҳақ!» ургучи.

Билмадингким ул сифат олий бурж,
Ким мен айлаб эрдим ул оқшом уруж,

Онда менликнинг хаёли йўқ эди,
Балки бу лафз эҳтимоли йўқ эди.

Бозор оҳунд китобни ёпиб, жилмайганича Боғистонийга қаради. — Англадингизму, бўтам?.. Менлик лопини урмак Оллоҳга шериклик даввосидур. Унутмагайсизким, «Ла илоҳа иллаллоҳу, ла шарика лаҳу».²

Бу сўз билан Зиёуддин Исҳоқ гуноҳкорларча бош эгди.

— Узр, устоз! — дея кўзлари чақнаб, Бозор оҳундга қадалди Бобораҳим. — Анда Семурғдин мақсуд не эрур?

— Мақсуд инсон зотини шарафламакдур!

Бордур инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқин этса баргараф, —

жилмайиб ўқиди Бозор оҳунд.

Ким қилиб меърож ваҳдатқа гўзар,
Ли маъ олло сирридин бергай хабар, —

байтни устоз оғзидан илиб ола давом этди Бобораҳим. Бозор оҳунд унга тўрт кўз бўла тикилиб қолди, аммо устоз ҳолатига безътибор Бобораҳим жилмайганича давом этди. — Мен Мансур Ҳалложни ҳайрат мақоминда кўрамен, устоз. — Сўнг «не дейсиз» деган каби қаради у.

— Тўғри топибсиз, бўтам. Ул шайх фақру фано мақоминга ета билмаган кўринур!

— Андин ортуқ фақру фано бўлғайму, ҳазратим!

— Бас! — дея силтаб ташлади Бозор оҳунд.

— Нечук тилимни кесасиз, устоз! — қўлларини кўксига қўйди Бобораҳим. — Нечук маънини фош этардин кўрқарсиз? Коса тагинда нимкоса йўқ эрса, нечук ҳазрат Навоий андиша бирла дермишлар:

Шарт буким, онглагон шарҳ этмағай,
То тилидин бошқа офат етмағай,

Бозор оҳунд бошини эгиб қолган эди. Устознинг бул сукутини аломати ризо дея англаб, Бобораҳим кўтарила тушди.

— Мир ҳазратлари бул маънида зоҳиран Ҳалложга рад бадал айтсалар-да, ботин савдоси бирла анга увайс кўринур!

— Кофир бўлибсен! — Шиддат ила бошини кўтарди Бозор оҳунд. Аҳли давра силкиниб тушди. Тарафдор қидира ҳаммага бир-бир қараб чиқаётган Бобораҳим кўзларига кўзи тушиши билан сабоқдошлар нигоҳларини олиб қочар эдилар. Устоз нигоҳига тоб бера олмаган Бобораҳим ҳам ниҳоят бошини эгди.

Домла бу сўзни деди-ю, тили тортилгандай бўлиб, қўлларини юраги устига босди. Ич-ичидан беихтиёр «астағфирулло» каломи отилиб чиқди. Домлани қўйинг! У инсон-су, имон денгизининг қоқ ўртасида қойим бир зот эдилар. Сокин тун қаърида ушбу затрларни битар эканман, орадан шунча замонлар ўтиб, имонда яланғоч фақирдек бир симсаннинг вужудимга зилзила тушди. Қандай бир илоҳий куч кўксимдан босиб,

¹ Ким ўзини таниса, у худосини ҳам танийди.

² Оллоҳдан ўзга илоҳ йўқ. Унинг шериги йўқ.

юрагим орқага тортди. Тилимга ояти калимани олмоққа, истиғфор айтмоққа ва тоза ҳаво қилмоққа мажбур бўлдим.

Талабалари қатори Бозор охунд ҳам рукуъи тафаккур ичра бош эгиб қолган эди. «Ўзни танимоқнинг олий мақоми анал ҳақ эрмасму? «Мен ҳақмен» дегувчилар ростгўйлар саналиб, «худо ҳозик» дегувчилар ёлғончилар аталмасму?» каби қоришиқ саволлар уни қийноққа солмоқда эди. Домла ўз хаёлидан ўзи кўрқиб кетди. Теласида Навоий ҳазратлари асо ўқталиб тургандай бўлиб, қўлларини паҳса этди. «Нега ҳам шарҳига тил урдим» деган ваҳим бир ўй аччиқ сим каби вужудини тешиб ўтгандай бўлди. Ҳайдамоққа қанча уринмасин, «Ли маъ олло»¹ истилоҳи хаёлидан нари кетмай қолди.

— Ё тангрим! — дея сакраб тушган каби қўлларини кўкка чўзиб, уч бора илтижо этди Бозор охунд. — Имонда собитлигимга ўзинг шоҳидсен. Ғофил бандаларингни мағфират қил! Безовта руҳларга осойиш бер!

Домла шу кўйи тебранмоққа тушди.

Барча сўзлар мушкулдур бу ҳадис,
Безабонларнинг тилидур бу ҳадис.

Мен не деб истиғфор қилдим, ё илоҳ,
Ойтмас сўздин санга қилдим паноҳ.

Офатимни нуқтадин сен асрағил,
Кимга пайравмен — назора айлағил.

Аввал охунд домла, сўнгра Хўжандий Навоий ва Агтордан ўқиб, ортидан ўзгалар ҳар байтини такрор этиб, ярим рақс ичида Оллоҳ зикрини бошладилар. Байтлар оқиб келар, мутаассир бўлган аҳли жамоани ҳар бири ўз шукуҳида тўлганар эди. Ўринларидан туриб кетган зикрчилар рақс оқимида тор ҳужрадан мадараса саҳнига юрдилар. Борган сари жамоа тўплана борди. Бобораҳим соя мисоли бу оқимга эргашаётган бўлса ҳам, бадани ўзга бир оҳанг мавжида париллаб учар, икки елкасидан қанот чиқарган каби ўзини гўё чексиз осмонда парвоз этаётгандек ҳис қилмоқда эди. Хуруж бир ерга етганда, у устоз сўзини оғзидан олиб, энгил рақс билан ўртага чиқди.

Мана сиғар икки жаҳон...

Шавқ оқимида тебранаётган Бозор охунд тош қотди. Аҳли жамоа ҳаракатдан тўхтади. Фақат Бобораҳим ҳамон ўқир, ўзида йўқ Маймоқ сўфи бир ёнда, ёш бир қаландар иккинчи ёнда ҳаракатда унга эргашар эдилар.

Тир манам, камон манам...

Хўжандий Маймоқ сўфини силкиб тўхтатди. Байт охирига қадар оқиб борган Бобораҳим устоз қаршисида лол туриб қолди. Рақс узилишидан норозиланган қаландар Бозор охундга таъзим этди-да, Бобораҳим қўлидан тутди.

— Юринг, биродари азиз! Тариқати қаландарияга иқтидо этинг! Жунунингиз зиёда эркан, сарқору сарроҳ бўлурсиз, иншаоллоҳ!

— Сиз каби қусқи юрмоқдин ҳам, — дея қўлини силтаб тортган Бобораҳим шаҳодат бармоғини унга нуқиди, — гадоликдин ҳам ор қиламен.

Бозор охунднинг тунд қиёфасидан хавотирда сўзлаган қаландар бу муносабатда баттар шошди ва қочарга жой топа олмай, безовталанди.

— Устоз! — дея бир одим олдинга юриб, Бозор охундга таъзим этди Хўжандий. — Қошғарда Офоқ хўжам сулуки Ишқие юритиб, орифларни даъфат этур. Сиз онча жузбу жаҳдингиз ила нечук сулук эълон этмайсиз?

— Бизга маърифат бўстонида кезмак бас, сулук ясамакка иқтидорда эрмасмиз! — Бозор охунд бу ўринсиз саволни хушламай, силтаб жавоб берди. — Илло, сулуки Ишқие Мавлавий тили бирла Оллоҳга илтижо этмакдин ўзга бир намарса эрмасдур! — «уқдингизму» деган каби Хўжандийга бош тўлғади домла ва Бобораҳимга юзланди. — Қай сўзни тилга оларни билмак керак, бўтам! — хавотирда атрофга аланглаб деди у. — Озор ўгли назми исёндур! Яланғочдурким, тиг мисоли дилларга фаторат солғай. Ул хуруфий қай таҳлит қатл топганин билурсиз. Сиз дарёнинг шарқироқ овозасинга учманг, токим маломатда қолмағайсиз! Ҳайқирик сувлар оқибат баҳри уммон бағринда тинар. Ани унутмангизким, маҳзанул асрор сокин уммон қаъриндадур!

¹ «Ли маъ оллоҳи вақтун ло ясьани фиҳи малакум-муқоррибун ва ло набиййум-мурсалун»га ишора. Мазмуни: Мен Оллоҳ билан бўлган вақтимда орага яқин фаришталар ҳам, элчи пайгамбарлар ҳам сиғмайди.

МУЛЛА БОЗОР ДЕВОНА

Танбур кўтарган Бобораҳим мадрасага киришида жамоа орасида келаётган Бозор охундга дуч келди.

— Ассалому алайкум, устоз! — Таъзим ила йўл бериб тўхтади у.

— Ва алайкум ассалом! Қани ҳофиз, — ҳазил аралаш деди домла, — эл масжидга оққан бир фурсатда сиз қай базму жамшид йўлин олмоқдасиз?

Бобораҳим шошди. Жавобда тараддуланиб қизарди. У шу тобда домладан ҳам кўра бадқовоқ Хўжандийдан ҳайиқмоқда эди. Хўжандийда бир ҳаракат сезди-ю, унга ялинганнамо қаради. Бобораҳимдаги бу андишани сезган мулло Вали уни ҳозир гап ўтадиган юмшоқ ҳолатда деб ҳисоблади ва тахтага олмоқчи бўлди.

— Ҳазратим! — деб гап бошлади у, — Сизга эшиттирмоққа истиҳола қилиб эрдик. Бобораҳим сўнги кунлар ичинда намози жамоа таркин тутиб, хуфя ишлар ила машғул эрмиш. Кишилар ани тоғ қишлоғинда кўрганларин сўзлайдирлар.

Лабларида майин жилмайиш ўйнаб турган Бозор охунд бу сўзлар билан қовоқ солди.

— Хўш бўтам! — Бобораҳимга қадалди у. — Жамоадин қочиб, қай хилват йўлин тутдингиз? Бизни огоҳ этинг! Балки ул гуноҳ кунжидур. Билурсиз, ҳар қадамингиз юки бизнинг гарданимизга тушгай!

Одоб тортиб, соғ-омон қутилмоқни кўзлаб турган Бобораҳим Хўжандий сўзлари билан илкис тепкидан кўзгалган қайсар от каби гувранган эди.

— Тақсирим тўғри ис олибдурлар! — Хўжандийга тикланиб деди у. — Гоҳ-гоҳ хуфя ишлари ила машғул бўлмоққа мажбурмен! Малаксурат бир пари бот-бот ўз оғушига чорлайдур, бормасга иложсизмен! «Ваъда вафоси била» дермишлар-ку, устоз!

Бобораҳимнинг итга боғламиш бу сўзини ўзи учун битмас ҳақорат, висол баҳонасини эса жамоага масҳара деб билган Хўжандийнинг дами ичига тушиб кетди. Бошқа бир одам бўлганда, у хезланар эди, аммо бир томонда устоз олдида иложсизлик, иккинчи ёқда эса яна ўзга «мукофотлар» олмоқ хавфи уни жим бўлмоққа мажбур қилган, бу оташдонга бемавруд турганиб кетгани учун ўзини қойймоқда эди.

Нарсаларнинг фақат зоҳирини кўра оладиган содда феъл Маймоқ сўфи йигит сўзларига чиппа-чин ишонди. У ҳайҳай дея бошларини силкитмоқда эди.

Бобораҳимнинг айёрона ўйнаб турган кўзларига тикилган Бозор охунд унинг дилида жунун қудратини кўриб, ошқора жилмайди. Йўқ, у ҳам Бобораҳимнинг аччиқ наштаидан бенасиб қолмаган, унинг ҳам дили луқсир эди, аммо, нима бўлганда ҳам, у жилмайди.

— Алваъдаи дайн!¹ Боринг, бўтам!

Бобораҳим кетди. Ҳали ҳам оғзининг танобини тортиб ололмаган Бозор охунд орқасидан масрур қараб қолди. «Зора сенинг гўшаи ошиёнингга меҳмон бўлмиш ул гўзал фақирга ҳам илтифот этса!» — хаёлидан кечирди у. Домладаги бу мулоқот тубига ета олмаган Хўжандий деди.

— Ул итоатсиз масҳарани тўхтатмоқ лозим эрмасмиди, ҳазратим?

— Йўқ! — дея йўлда давом этди Бозор охунд. — Калта ўйлайсиз. Ани жиловламоқ эрмас, ҳидоят йўлига бошламоқ лозим. Ани жунун иликлайдур. Сўфим! — деб Маймоқ сўфига юзланди у. — Анинг ортидин бир соя каби эргашинг! Қалқон бўла ҳимоя этиб, кўз бўла кузатинг! Не асрор кўрурсиз, баъд бизни огоҳ этгайсиз!

* * *

Бобораҳим ёлғиз дарахт остидаги тош супачада сўзу соз билан машғул. Гоҳ тоғларни жаранглатиб чертади, гоҳ эса танбур дастасига таянганича балаңд-баланд чўққиларга термулиб қолади. Эсаётган хур-хур шабада танларига хуш ёқиб, хаёлларини олис-олисларга олиб кетади.

«Устоз бебаҳолар! — хаёлан сўзлана бошлайди у. — Ул ҳазратнинг қалблари оина каби тозадур. Мулоқотда гўдак бола мисоли содда ва беғубордурлар. Илмда тенгсиздек беҳад, ижодда эрса... ижодда? Тавба! Нега жиловланурлар?! Зоҳидсифатлик муборак дилларга соя ташламиш. Овозлари — маҳдуд, ихтиёрлари — мақсур. Яйрамайдурлар, кимсадин кўрққан каби».

Бобораҳим устозига қусур билган зоҳидсифатлик мақомини тилга олганда, эл орасида юрмиш «Убайдулло дарвеш», «Бозор девона» лақабларидан чиқиб келган, эҳтимол. Эл ҳам, домланинг ўзи ҳам бу «қусур»ни фазилат деб билурлар эди. Зеро, аҳли замона дунё моли деб муккасидан кетган бир даврда домла янглиғ зоҳидсифатлар бармоқ ила санарлик эмасмилар эди?

Бобораҳим устозининг емоғидан, оила боқмоғидан, инсон безаги бўлмиш киймоғидан

¹ Ваъда қарз.

камчилик топа олмас, хусусан, домла либос тортиб кўчага чиққан чоғ элнинг ҳавас кўзлари ўйнар ва беҳуд тақя этмоқни ихтиёр айлар эди. Домла ҳовли-жой тутмоқда, қўша от-улов ясатмоқда, интиҳосиз базму жамшидлар тузиб, улфатлар тўпламоқда, хулласки, дунё йиғмоқда қосир эди. Уни қўли калта деб бўлмас эди. Оқу қорани танимоқ, ҳаққа етмоқ ишқида йиллар чекилган заҳмат ул ҳазратни «фоний дунё лаззатларидин этак силкиган бир зот» мақомига кўтариб, эл кўзига ташлаган эди.

Бозор охундайд мударриси калон бир киши, қўша фарзандлар отасию набиралар бобоси бўлган бир инсон ўз маҳобатиға лойиқ қасру кошона қурмоққа ҳавасланмай, ичкари-ташқарисида кўп фарқи бўлмаган каттак ҳовлида турар эди. Дарвешлар тақяси домла қароргоҳининг ташқариси эди. Бу ғулув маскан доимо ари уяси каби орифлар билан лиқ тўла бўлар, сарқору сарроҳ Бозор охунд эса, арилар подшоси мисол эртадан ярим кечға қадар бедор эди.

Домла ичкарисиди икки завжа бўлиб, бугунги кунда кичик хотини тожикойим бека. Талабалик йилларидан қадрдон бўлган катта хотини Миёнколнинг хитой уругидан эди. Кексалик отига минса ҳам ҳусниға масрур, дунёға ҳавасманд ва гаддор у аёл охунд қарғишиға учради. Катта бир хонадон меҳмондорчилигидан қайтган ойим кунларнинг бирида эрини қайта-қайта чорлаб, хонақо базмидан узиб келтирди. Бадавлат хонадонда кўрганларидан ваъз айтиб, шусиз ҳам зикр ўтида туташиб турган охунд қалбига оташ солди ва фалон жойдан кошона кўрғон бошламоқни талаб этди. Сабр ёстиғига тақя қилиб тунни ўтқарган эр эрта тонгда мулозимға от эгарламоқни буюриб, ойимни «қизингиз чорлабдур» баҳонасида отға ўтқазди. Хайр-хўш қилиб жўнатар экан, эл кўзиди эълон этди.

— Азизам! Кўнглингиз дунё молиға майл этибдур! Андижон боринг ва бул тор гўшаға қайтмоқни хаёл этманг!

Бу сўзлар мағзиға етган эшитгувчилар тош бўлиб қотдилар. Ҳушсиз чавандоз мисол бош эгган аёл мурда каби ҳаракатсиз борар эди. Орадан кўп ўтмай, унинг «фоний дунёдан этак силкиб» кетгани хабари етди.

Хаёллар тафтида бугриққан Бобораҳим дарахт пойидаги муздай булоқ сувида юзларини ювди. Қўлиға танбуруни олиб, енгил энтикди. Хаёллари осмонида «устоз», «мулла Бозор», «дарвиши ҳақ» каби сўзлар оппоқ қуш патлари каби тўзғиб учар, бармоқлари танбур дастасида парда излаб қидирар эди. Бу ҳол узоқ давом этмади. Нур қанотига ўтирган «демона» лақабли бир калом учиб келди-ю, сўзларини чимдиб-чимдиб назм ипиға тера бошлади. Оқсаб ётган танбур нафасиға тоза ҳаво теккан бола мисоли равон йўрғалаб кетди.

Табиат бағрида уч боқий қудрат — соз, сўз ва соҳиб бир-бирларига бош қўя эркаланар, бир-бирларига сингиб кетар эди. Тошдан иборат атроф борлиқда гўё бегоналик йўқ каби, Бобораҳим шитир овозларға ҳам эътибор этмас ёки эътибор этмоқ хаёлиға ҳам келмас эди.

* * *

Шаҳарға киришда ер остидан чиққан каби лоп этиб Бобораҳим қаршисида Маймоқ сўфи пайдо бўлди. Бобораҳим бу одамнинг гоҳида хокисор феълини ёқтирар эди. Унда дилидаги муддаони сир сақламоқ айёрлиги камроқ бўлиб, бир неча ҳаракатлари билан андишасини баён этиб қўяқолар ва кишиға тезда эл бўлар эди.

— Ё тавба! — деб ажабланди Бобораҳим. — Шаҳарнинг бул кўхикан тарафларинда не юмушлар ила юрасиз, тақсирим?

— Юмушимиз каттаси юмушсизликдур, — деб ҳазилға олди сўфи. — Сайру саёҳат эрса жону дилимиз.

— Телба дил саёҳат шамоли бирла тебранур, — дея сўфининг шеър иқтидорига ишора этди Бобораҳим. — Фақирға ҳамроҳ бўла юрмабсиз эркан-да! — Афсус чеккан каби деди у. Бобораҳим бу сўзни Маймоқ сўфининг кўнглиға бўла айтди. Аслида эса дил шикорида у ҳамроҳ истамас эди. Сўфи ийиб кетди.

— Ҳали ҳам ҳамроҳмен! — жилмайиб деди у. — Сиз каби норастани сангзор бир водийға муфрад юбориб бўларми эрди?!

Бобораҳим тафаккур ичра бир дам тўқранди, аммо ёшлик енгиллиги голиб, дарҳол очила келди. Сўфи сўзларини «энди ҳамроҳ бўлурмен» маъносига йўйди.

Шаҳарнинг сўлим бир масканидаги чойхонада гурунглашаётган толиби илмлар ҳамсуҳбат бўлиб келаётган бу икки «биродар»ни кўриб ажабландилар.

— Тақсирим, марҳамат қилсинлар! — дея Маймоқ сўфини чорпояға таклиф этди Зиёуддин Исҳоқ.

— Хуш кўрдик? — сўфиға ишора қилиб, саволомуз деди Пирмат Андижоний. Бобораҳим унга «қўявер» деган каби киши билмас қўл силкир экан, дастурхон бўйиға тиз чўкди. Зиёфат тайёр эди. Ош ейилиб, кўнгуллар жойиға тушгач, навбат чойға етди. Нафси бузукроқ Маймоқ сўфи ўзи билан ўзи овора: қорнидаги юкларни жойлаштира

олмай кекирмакда эди. Унинг пишиллаб нафас олишидан завқланган Богистоний кулиб юбормаслик учун йўл кета чой ҳўплаётган Бобораҳимга юзланди.

— Шул келишингизда қасрлардин сўраймиз, биродари азиз?

Маймоқ сўфига қараб олган Бобораҳим бу савол жавобида сукут этди. Сўфи эса узатилган чойни олар экан, бу сукут маъносига етиб-етмай деди.

— Шоирни тоғу тошлардин сўрайсиз, тошлар оралаб чиққан шеър булогидин сўрайсиз.

— Муболага этманг, тақсирим! — сўфи сўзларидан нималарнидир англаган каби бўлиб деди Бобораҳим. — Шоирликда бизга йўл бўлсин!

— Қуруқ баҳс бирла қорин тўймас, — дея гапга аралашди кекса чойхоначи Андижоний кўлига созини тутар экан. — Танбур ва сетор жўрлигинда бир дилкаш наво бўлса-ю, тош қотмиш кўнгуллар ушолса!

Чойхоначи «қани, ўғлим», деган каби Бобораҳимга қаради. Богистоний эса танбурни олиб, унга узатди. Кўз уриштириб олишган созандалар мийиқларида кулиб, парда тортар эдилар.

— Бизларники бир эрмак каби, бобо! — кўзлари ўйнаб деди Бобораҳим. — Тошингиз ушолокқа бормай, яна бошларига тушиб қолмағай!

— Сизнинг ёшингизда соз ушлаб кўчага чиқмоқнинг ўзи журъат, ўғлим! Бизлар эрса эшитмоқдин ўзга бир нимарсага ярамайдургон гофил бандалармиз. Гарчанд чойнак каби ҳўнарда беҳўнар эрсак-да, дилимиз риштаси қўлоқларимизга туташ. Танбурнинг даранг бир овози ила кўнглимиз юмшаб тушгай.

Якрез танбур билан нозли сетор нола бошлади. Чойхонага одамлар тўплана келди. Куй кўшиқ билан, кўшиқ шеър билан, шеър эса аския билан алмашиб, одамлар бир-бирларига жипслаша бордилар. Соз ҳўнари кам бўлган Богистоний дилкаш ғазалларидан бирини қироат этди. Беихтиёр ўртага чиқиб борган Маймоқ сўфини ҳамма шеър ўқимоққа гумон қилган эди, аммо у эшитгувчиларни ҳайрон қолдира деди.

— Мен бир нимарсани сўзлар эрсам, Бобораҳим муболага этмоқда айб топадур. Тақсирларим, анга навбатни берайлик, ҳазрат мударрисни тилга олмиш ашъорини ўйнасун! Биз эрса таҳрир қўлоқларимиз ила сомеъ бўлайлук!

Бу беҳуд «икрор»ни эшитган Бобораҳим оташланди. Қўлоқларига сўфининг «ҳали ҳам ҳамроҳмен» сўзлари қайта-қайта урилиб, масхара бир маънони англади. Созни кўя, ғазаб отига минмоқ учун тебранди. Не тонг!.. Давра тўрт кўз бўла кутар, бунинг устига, сўфининг «таҳрир қўлоқлари билан эшитмоқ» нияти элда шубҳа кўзгаб, устоз шаънига соя ташламоғи мумкинлиги ҳақидаги андиша созини қайта кўлга олмоққа мажбур этар эди.

Бу ғазал сўфи айтганича таҳрир талаб бўлмаса-да, соз ва сўзда у қадар ҳам эмас эди. У устоз мадҳияси бўлиб, оташда шоирнинг ўтли назми ортида оқсар ва ё, бизнинг назаримизда, бошқа бир кишининг қалами каби эди. Балки биз адашганмиз. Балки бу шеър шоирнинг илк қадамидир.

Зеро, давра ҳам уни шу маънода қабул этди. «Машраб» сўзи билан тўлғонган Богистоний «Машраб ўзи девона» тавсифи билан ўрнидан тура келди ва «офарин» дея биродари кифтига бош кўйиб, танбурини ўпди. Пирмат Андижоний эса қопчигидан давот ва қалам олиб, ёзмоққа бошлаган эди. У шеърни бир неча нусада кўчириб, даврага яна бир бор ўқиб берди. Қизиги шунда эдики, ҳеч кимнинг ёдига шеърга «таҳрир қўлоқлари ила сомеъ бўлмоқ» келмас эди. «Таҳрирчи»нинг ўзи эса одатига кўра яна сачраб даврага чиқди ва шеър ўқимоққа бошлади.

Бу «шеър» шеър бўлмагани каби, шоирнинг ортиқча ҳаракатлар билан кўлларини ҳайгала этиб ўқимоғи тушунгувчилар назарида кулгили бир ҳодиса эди. Шундай бўлди ҳам. Сўфи шеърни ўқиб бўлганда, эшитувчилар орасидан қочириқ кулгулар эшитилди. Бундан хижолат бўлган Маймоқ сўфи нажот истаб Бобораҳимга қаради. Бобораҳим, юқорида айтганимиз каби, ҳали ғайирлик отидан тушмаган эди.

— Ашъорингиз, шоири олам, қаҳ-қаҳанинг авж қанотинда парвоз этмакдадур!

Бобораҳим яқинида турган сўфи ҳар қанча содда бўлмасин, бу наштар заҳрини сезмай қолмас эди. Кишилар олдида мулзам бўлган сўфининг дами ичига тушиб кетди.

— Бобораҳим! — дея гап бошлади Зиёуддин Исҳоқ, — Тақсиримни биз дўстларингиздин ҳам хуш кўрибсиз-да, тоғу тош сайринда ҳамроҳ этибсиз!

Бобораҳим кўллари билан Маймоқ сўфига ишора қилиб деди.

— Ортимдин вафодор ит каби эргашиб, изҳори садоқат билдирган бир зотни хуш кўрмай бўладурми, азизларим!

Бу ҳаракат гангиган илонни тутмоқ каби эди. Кутурган Маймоқ сўфи илон каби тўлғонди. Кучли мушт зарбидан Бобораҳим гарчи йиқилмаган бўлса ҳам, чўк тушиб қолган эди. Ёши улугроқ ва паҳлавон келбат Богистоний кишилар кўмагида сўфини тақрор ҳаракатдан тўсиб, нарига суриб кетди. Ғазаб билан сўфи кетига бир неча тепки бериб қайтган Пирмат Бобораҳимни кўлтиқлаб турғизди. Дўсти юзида қон кўрган Бобораҳим кўлини оғзига кўйди.

— Соз сабоқдош этган эрди, Сеторий, — оғзидаги қонни тупуриб деди у, — қон бизни биродар қилди!

Меҳр билан қучоқлашган икки дўст бир-бирларига сингиб кетган эдилар.

* * *

Маймоқ сўфи Бобораҳимни олиб кирганда, Бозор охунд қироат билан машғул эди. У бошини кўтариб, Бобораҳимни қонига ботган ҳолда кўрди.

— Бул не нав ҳолат, сўфим?! — деди у.

— Бул беибо бир тўп оломон ичра шеър ўқиб, сиз ҳазратимнинг муборак номларини овоза этди.

— Сиз ул сабаб ёш бир навдани калтакладингиз! Шундайми? — у сўфини Бобораҳим ортидан қўйиб хато қилганини англади. «Бошқа бир кимса бул юмушга борарми эрди?» — деб хаёлидан ўтказди.

— Бесабаб эрмас-ку, ҳазратим! — деб ишшайди сўфи. Домла унга эътибор бермай, Бобораҳимга юзланди.

— Илкингизда недур, бўтам?

— Тишимдур!

— Ҳай-ҳай! — деб оловланди домла. — Жон ачитмак гуноҳи азимдур. Наинки сиз ани билмассиз?!

Маймоқ сўфи бош эгди.

— Қани ул назм?

Сўфига жон кирди. Бобораҳим чўнтагидан чиқарган қоғозни юлқиб олди.

— Эшитинг, ҳазратим!

Маърифатнинг гулзори Мулла Бозор девона,
Ошиқларнинг сардори Мулла Бозор девона.

Сўфи ўқир экан, жилмая борган домла жойидан туриб келди. Сўфи қўлидан қоғозни олиб, қайта-қайта кўз югуртирди ва ўпди.

— Боракалло, бўтам! Ҳазратингизга бермиш баҳойингиздин миннатдормен! — деб Бобораҳимнинг елкаларига қоқди домла. — Боринг озодсиз!

«Хом сут эмган банда»ларига мақтов ёққани каби, Бозор охунд ҳам бу қусурдан холи эрмас эди. Ишнинг бу тахлит кўчишини кутмаган сўфи Бобораҳим йўлини тўсди.

— Ул бадқор фақирни эргашган сакка тенглаб, ҳақорат этди, истиғфор тиласин!

Бозор охунд сўфининг бу сўзлари билан бўлиб ўтган можароларни англагандек бўлди.

— Қўйинг, сўфим! — деб Бобораҳимга жавоб берди. — Бул ўринда сиз ила биз гуноҳқормиз.

Бобораҳим чиқиб кетиши ила Маймоқ сўфи жонланди.

— Ҳазратим, муборак исмингизни...

— Бас! — уни шарт кесди домла. — Ким айтадур сизни ашъорфаҳм олиму шеър айтгувчи шоир деб! Ишқий жузбини идрок эта билмайсиз! Девона орифдур, сўфим! Девоналик ишқи илоҳий йўлинда ўзлигининг кечмиш ошиқ бандаларнинг исмидур!

— Афу этинг, ҳазратим!

— Фақир сиздин фақат кўз бўлмоқни тилаб эрдим, «калтак бўлинг» демаб эрдим-ку?!

— Ул қозиб сизни алдабдур! — бўш келмади сўфи ҳам. — Ҳеч бир ожиза ила мулоқатда бўлмай, тошлар ила суҳбат қурди.

— Қосирсиз, сўфим, кўп қосирсиз! Не қилурсиз жўйи жилға йўлингга оёқ қўйиб!

— Эл ора ул овоза солсину биз безътибор қолайликум?

— Бул Оллоҳнинг иродасидур. Тангрим севган қўлига овоза бергай, — дея қоғозга қаради домла. Нигоҳи «Машраб ўзи девона» тасвирига етганда, ҳазин энтикди. — Талаб водийсига қириб, ваҳдат майини ичмоқни ният этибдур! Сўфим! — у бош кўтарди. — Қул Хожа Ясида шўҳрат топгани каби, зора Машраби девона шаҳри Намангон овозасин оламга ёйса! Анинг қайсар қаламидин тўқилгуси калом элга ёқиб тушса ҳам аҳтимол! Илло қўрқадурменки, биз гофил бандалар уни ҳазм эта билмасмиз!

БАЛҲИ ТУТ

Бобораҳим бу хонадонда кўп маротаба бўлган, аммо катта анжуман илинжида биринчи бор келиши эди. Қўштабақа дарвозадан киришлари билан балхи тут тагида супага кўзлари тушди. Тутга суянган Бозор охунд гап берар, беш-олти чоғли киши унга қулоқ тутмоқда эди. Бобораҳим даврада Хўжандий ва Маймоқ сўфини кўрдию

таъби бузилди. Бир хаёли шарт бурилиб кетмоқчи ҳам бўлди, ammo шеърхонлик ҳавоси ва элга шоира сифатида танилган хонадон соҳибаси оғзидан ашъор эшитмоқ истаги қўймади. Бобораҳим устози Бозор охундни кўпдан хушламай бошлаган, домланинг юзлаб муридлари орасида шу икки сўфини қўлтиғи остидан қўймай юриши ғалати эди.

Мулозим бола уч биродарни тўсинли ёғоч кўприқдан ўтқариб, кунгурадор устунли кўшкка бошлаб чиқди. Бу айвон пишиқ гиштдан қуббарез қилиб терилган ҳашаматли бинонинг кунчиқари бўлиб, олдидан ҳовлини иккига бўлиб оқиб ўтадиган зилол сувли ариқ унинг саҳнига салқин уфуриб турар эди. Бинонинг ҳар икки ёни ва ариқдан нари боя биз кузатган супа атрофлари гулзор, шамолда тебранган анвоий гуллар киши баҳри-дилини очарди.

Анча фурсатгача алоҳида-алоҳида ичкари хоналарда жапс-жапс билан қуюқ зиёфат давом этди. Гулдор кўрпачалар ташланган кўшкка чиқиб келганларида, Зийуддин Исҳоқ билдирмаган бўлса ҳам, Пирмат Сеторий ва Бобораҳим мусаллас таъсирида қизаринган эдилар.

Кўшкнинг танобий саҳни меҳмонлар билан тўлмоқ даражасига етган. Тўрда Бозор охунд ва Чодак валийси Мусахон Даҳбедий қоматдор салобатли бир кишини ўртага олиб суҳбатлашишар, имо-ишора қилиб қулишар эдилар. Улардан қуйроқда ўтиришиш тўрт меҳмон ҳам Бобораҳимга нотаниш, ёнларида турган созларига қараб уларни ҳофиз ё созандалар деб ўйламоқ мумкин эди. Пойгаҳ тарафда холи жой бўлиб, ҳамма ўз мулозимлари ила у ерга чиқиб ўтирмоғи керак бўлган хонадон соҳибасини кутар эди.

Улуғларнинг ичкарига имо қила қочиримли қулишлари, Бозор охунднинг эса қизариниб туриши Бобораҳимнинг ёдига балхи тут билан боғлиқ воқеаларни туширди ва ўзи сезмаган ҳолда, дўстларини ҳайрон қолдириб жилмайди.

Хонадон соҳибаси Бозор охундни мушиди пир дея така этган ва улар тез-тез назмий анжуманлар тузиб туришар эдилар. Эл оғзида юрмиш ривоятга кўра, домла ҳар дафъа ташрифида кўшкка ўтмай, «Садаганг бўлай кўшнум ва ҳамсоя» дея тутни уч бора айланар, бу эса қақирқ ўрнида ўтар эмиш. Улар ўртасидаги яқинлик қудаликка, яъни домла кенжа ўғлига бу хонадондан қиз олмоққа бориб тўхтаган эди.

Биби Маҳваш меҳмонларни кўп ҳам мунтазир этмай, икки қиз қуршовида чиқиб келди. Улар ўтиришлари ила даврада бир ажиб жонланиш, қимтиниш ва ҳарорат пайдо бўлди. Ёшлар нигоҳи ер чизиб, ер ости билан кўтарилар, ёши улуғлар эса, иложи борича тикланмасликка тиришмоқда эдилар. Кўшк бамисли гулсиз чаман эдию унган гуллар уни яшнатиб юборди.

Биби Маҳваш ўрта бўйли, қулча юзли, қиймоч кўзли, ёши элликдан ошган бўлса ҳам ҳуснини йўқотмаган хушрўй аёл эди. У Наманган оғалиқларидан бўлиб, уйғур қизи эди. Қизлар ҳам кўҳликкина — бири оғалик, иккинчиси эса, чодакнинг оқсуяк хўжаларидан. Ожизалар бир тусда сидирга сариқ атлас кийишган, пешоналарига дол қўйилган зар дуррачалари хўп ярашар, бошларига ёпинган ҳарир чорсу юзларини ним тўсиб турар эди. Оппоқ булут орасида сузган тўлтин ойдек қизарган юзлари рўмол ичида ҳам олов бўлиб ёнар, ийманган нигоҳларни баттар ўзига тортар эди. Заррин каштали синачалар хипча белларни сириб турар, сиқилган кўкраклар бежо кўтарилиб, нимчадан уриб чиқмоқчидай эди. Либослари каби оролари ҳам бирдай тортилган: қошлари текис ўсмали, кўзлар сурмадан шаҳло, хиноли қўллар ҳарчанд заррин енгпўш ичига беркин-масин, яширина олмас эдилар.

Қизлардан нигоҳини олган Бобораҳим Биби Маҳвашга қаради. Бу назарни сезган Биби жилмайди. Унинг қулиши ҳам ўзига ажиб ҳусн бағишлар, Бобораҳим бу аёл сиймосида икки оламини кўрмоқда эди. Биби Маҳваш шоира сифатида мунгли бир овоз соҳибаси бўлса, муниса сифатида ўктам бир аёл эди. Унинг тарсиллаган вужуди, ўйнаган қошу кўзи бу аёл ҳали кексалик тизгинига буй бермаганидан далолат эди.

— Валинеъмат ҳазратим! — рўмол учи ила юзини ним тўсиб гап бошлади Биби Маҳваш. — Қулбаи эҳсонимизда сиздек азизни кўрмоқ ила шодмен! Марҳабо келибсиз! — У қўлини кўксига қўйиб, таъзим бажо келтирди.

— Миннатдормен, бегим! — кўзғалиб олди ийиб кетган Даҳбедий. — Завжаингиз ҳазратларининг овозаси, Оллоҳ жойларини жаннатда қилган бўлсин, — юзига фотиҳа торти у, — гўшамизга етиб эрди. Охунд тақсирим мулозимлари ила югуриб келақолдик.

Биби Маҳваш «қуллуқ» дея илтижода турар эди. Бу эҳсондан кўтарилган Даҳбедий ҳазилга ўтди.

— Пискентдек қасабадин йигирма йиғоч йўлни тай этиб, Мансур ҳазратлари келиб турганда, оёқлар остидан биз чиқмасак, бегим, ярашурму?!

Бу ҳазилни бошлар ила тасдиқлаб жилмайдилар. Даҳбедий Бозор охунд билан ўзи ўртасидаги кишига ишора этганлиги сабаб, нигоҳлар унга кўчган эди.

— Фақир ўз ихтиёрим ила келмадим, бегим! — қовоқлари солиқ меҳмон Бозор охунд ва Даҳбедийга ишора қилиб деди. — Икки навқарингиз икки қўлтиғимдан тутиб келтиришлар.

Давра бир дақиқа жим қолди. Сухбатдошлар мийиқларида кулиб туришар, ёшлар эса башанг кийимли, қошлари ўсиқ бу одамнинг тунд туришидан тараддудда эдилар.

— Шоир халқи асов тулпор каби нуқул олиб қочадур. Иншаолло, фақир кетадурган одаммен. Бегимга эрса битта навқар етар! — Бозор Охундга ишора қила атай деди Даҳбедий.

Давра бегона, шахсиятлар улуг, муносабатлар ўта нозик бўлиб, шунча мутоиба билан ҳам жилмайишлар ошқора қаҳ-қаҳага айланмади. Даҳбедий қочирини Бозор охундни ерга тўшаб, Биби Маҳвашни олов қила ёндирган эди.

— Мансур ҳазратлари тақсиримга биродар эрурлар, — деди Биби Маҳваш. — Намангонга бот-бот келиб турарлар.

— Биз густоҳларни маъзур тутинг, бегим! — деб, кўзғалиб олди Даҳбедий. — Довруғи ашъорингиз Чодак сарҳадларидан ошиб ўтмиш. Келмакдин бир ғаразимиз ҳам тўти гуфторингиздин назм тингламак эрди.

— Муболаға этдингиз, ҳазратим! — Ҳамон бошларини кўтармай деди Биби Маҳваш. — Бизнинг назмимиз мудом эрмас, бир ҳавас кабидур.

Мулозиматлар хийла чўзилди, шекилли, давра умум эътибордан ўзаро гурунғ баҳсига ўтмоққа юз тутди.

— Даврага ҳад кўйинг, Бибим! — деб ниҳоят тилга кирди Бозор охунд. — Сўз малол бўлмасун!

Бобораҳим танимаган тўрт машшоқ Чодак кишилари бўлиб, навбат билан дилбар куй ва қўшиқлар ижро этдилар. Куй қўшиқ билан, қўшиқ шеър билан, шеър эса ўйин билан алмашиниб борди. Даҳбедий ишораси билан бошланган базмни гоҳ Бозор охунд, гоҳ эса Биби Маҳваш йўналтириб турди. Шеър ўқимоқ навбати Мансур шоирга етди.

Томоша айламоққа гўшае бу анжуман келдим,
Хуруши булбули шўридадек сўйи чаман келдим.

Бозор охунд томонга таъзимда эгилиб, бир ажиб жилва билан ўқий бошлади у. Шеърда парда ости ишораси ичра Оллоҳга ва пири муршидга тобелик иқтидоси бор эди.

Қадаҳ Мансур отига тўлдириб келтурки, эй соқий,
Таним дору юрак ҳам, устихоним ҳам расан келдим.

Ажиб ташбиҳу рамзлар ифодаси бўлиб яралмиш бу шеърни аҳли давра «оҳ-оҳ» дея бош тўлғаб эшитди. Маймоқ сўфи олқишда ҳаммадан ошиб тушиб, қайта-қайта қуллуқ билдирар эди.

— Оллоҳ кўнглингизга он қадар жунбуш солибдурки, ҳазратим, васл умидинда ёниб айтибсиз!

Сўфининг бу сўзларини аҳли давра тасдиқ ишоралари билан энлаб тушди, Бобораҳим эса энсаси қотган, тезроқ Биби Маҳваш шеърларини тингламоққа ошиқар эди. Унинг илтифотсиз тикрайиб туришини илғаган шоир кўзларида бу йигитча такаббур бўлиб кўринмоқда эди.

Ниҳоят, хонадон соҳибасига навбат етди,

Ошиқ бараҳман ўлса санам хонаси лиқо
Маъшук шам ўйнаса нарвонаси лиқо.

Биби Маҳвашда шоирона жунбуш бисёр эди. Ҳазални ғамза билан бошларини тўлғаб шундай ўқидики, ўтирувчиларни ноласи бир мафтун этса, қизаринганда ортган ҳусну малоҳати яна асир етар эди. Бобораҳим бир гижаниб, кўзлари билан ер чизиб қолди. У ора-сира Биби Маҳвашга қараб олар эди-ю, яна ўз хаёллари билан машғул бўлар эди.

Бобораҳимнинг девона кўнгли бу тор даврада ўзлигини топа олмай сарсон. У излар, аммо нени излаётганини билмас эди. Шу сабабли ҳам унинг руҳи безовта ва сарсари. У ўзи билган шеър бандалари назмига аллақачон баҳо бериб улгурган, кўнгли улардан бир нима тингламоқни тиламас эди. Унинг қайсар феълида авжи паст кўшиқлар соҳибини тенгситмасликка ўхшаш бир қусур бор эдики, уни пинҳона тута билмай қоларди баъзан. Биби Маҳваш ҳам, шоир Мансур ҳам Бобораҳимга таниш назмгўйлар олдида маҳсулдор қалам тебратгувчилар эди, аммо унинг хаёли осмонда учиб юрмиш қалб қуши дуч келган ҳар бир бўтага кўнмоқни тиламаса, не тонг?!

Олқишу тасаннолар ва нозик қочиримлардан баттар оловланиб, қочмоққа жой топа олмаётган Биби Маҳваш ишораси билан қизлар кўзғалдилар. Бирининг қашғарча хиромию бошқасининг кўнгироқдек овози ҳаммани мафтун этди. Оғалик қиз жуда

латиф бир уйгур байтини куйламоқда, унинг лаҳжаси ширин, сўзлари эса Бобораҳим қулоқларида янги эди.

— Азизлар! — қизлар ўтириши билан Бобораҳимга ишора эта гап бошлади Бозор охунд. — Талабаларимиз орасинда пешқадами Бобораҳим Валибобо ўғлидур. Ашъорда Машраб тахаллуси қилибдур. Қобилиятда устиворлиги улки, айтмиш баётни саз бирла ўқийдур. Анинг ёнинда ўтирмиш биродари эрса Пирматжон аталиб, Сеторий эрур. Мухаммад Сиддиқ танбурийга қариндошлиги бўлмиш ул йигит ҳофизи калон биродаримиз Хўжам Парда Андижоний шогирдларидиндур. Зиёуддин Исҳоқ эрса, тақсирим, — Мансур шоирга қаради Бозор охунд, — доминангиздин эрур, Боғистонийдур. Илма пешқадамлиги била ашъор ҳам айтур.

Даврада ҳамманинг эътибори бақамти ўтирган бу уч биродарга кўчди. Мансур шоир Бобораҳимни зимдан кузатмоққа бошлади. У аввал бор келишида бу йигит таърифидан қисқа-юлуқ сўзлар эшитган, аммо ортиқ эътибор этмаган эди. Устози таништирувидан сўнг шоир Бобораҳим юзидаги виқор белгиларидан ўзга бир яхши маъно қидирмоқда эди.

— Қани, ўғлум! — деб Бобораҳимга мурожаат этди Бозор охунд. — Даврани мунтазир этманг!

— Бул фақирга қашғорий нағмангиз бағоят хуш келди! — кўлига танбурни олар экан, оғалик қиз томон таъзимда деди Бобораҳим. Бир дақиқа саз бураб, Сеторий билан чундаклашиб олдилар-да, мақом ташлаб черта бошладилар.

Арзимни айтай боди сабога,
Биздин дуо деб ул бевафога.

Икки биродар жўровоз бўла тўлғаниб, узоқ куйлади. Эшитгувчилар ўзлигини унутиб, тебранган куйи кўнгуллари сув бўла эриб тингладилар. Биби Махваш оғалик қизнинг ипак каби эшила ларзон ташлаб ўйнаётганини кўриб турар, аммо у қачон ва кимнинг имдоди билан ўртага чиқиб борганини идрок эта олмас эди. Бозор охунд эса бир-бирдан қолишмай, басма-басига нола тортаётган шогирдларининг ўктам овозидан ич-ичида суюнмоқда ва мақтанганнамо биродарларига қараб олмоқда эди. «Узукка кўз кўйгандек бир-бирларига мос тушубдурлар. — Хаёлидан кечирмоқда эди у. — Жаҳд этсалар, Андижоний даражасин олурлар».

Кўшиқ тугаб, сазлар тинди ҳамки, одамлар ҳолатида ўзгариш кўрилмади. Фақат раққоса қиз беҳуд эгила бориб, Бобораҳим пешонасидан қарс ўпич олгандагина бир силкиниб тушган давра ўзига келди. Ҳар ёндан икки биродарни олқишларга кўма бошладилар, аммо ҳеч бирлари тугал фикр билдирмас, шеър қолиб, шоир ҳақида гапирар эдилар.

— Дил ўтингиз тез! — гап бошлади Мансур шоир. — Бул таҳсинга лойиқдур, тақсирим! Илло тез ёнмиш ўтнинг тез сўнмоқ хавфи ҳам йўқ эрмас!

— Пилта қирқиб турмак учун ошиққа пири комил керак! — «нима дейсиз» деган каби Бозор охундга юзланди Даҳбедий. Унинг сўзидаги ишорани сезган охунд шошиб деди.

— Бобораҳим дилига фитрат ўтини Оллоҳ солибдур, иншаолло, ул оташ сўнмакка бормас!

— Фақирдек ёшда улуг одам Шош каби вилояти азимда бир така топмай, не сафар машаққатлари ила ҳазратимга юкунмакка келурмен. — Бозор охундга таъзим эта деди Мансур шоир. — Тақсирим «Олдинг-да оққан сув қадрсиз» қабиланда иш қилмай, ҳазратим этакларини маҳкам тутмаклари лозим!

— Чамамда, азизлар, — дея гапга аралашди Даҳбедий, — толиб дил тариқат ахтарадур. Ҳали оғалик байтларини олқаганин ўз қулоқларимиз ила эшитдик.

— Бале, ҳазратим! — деб уни қўллаб тушди Биби Махваш. — Уйгур қизининг бодом қавоғию чугурма лафзи қай дилни мафтун этмасин?!

— Бир хил ашъоринда, — Бобораҳимга ёнқараш қилиб, кутилмаганда гапга аралашди Маймоқ сўфи, — ўзлигини тўхтата билмай, ҳаддидин ошадур! Оллоҳ зикрини демай, қуюшқондин чиқадур!

Бу сўздан Бобораҳим қолиб, Бозор охунд оташланди ва сўфига ўқрайиб қаради.

— Маъзур тутинг, ҳазратим! — Бозор охундга юзланиб деди Даҳбедий. — Шоир — эркин қуш, хоҳлаган томонга учар. Ани эл кўзинда бул таҳлит тергамас, — Маймоқ сўфига таҳдид ила қараб олди у, — адолатдин эрмас! Булбул қафасда сайрамағай! Қушни озод қўймак ва дон сепмак лозим. Йигитча ҳануз ёш эрканлар. Ёш тан толхипчин каби эгилур. Назаримда, ани ҳидоят йўлинга бошлагувчи бир устоз керак! Қашқар — шоирлар маскани, буюк оғамиз Ҳидоятулло Офоқ хўжам ҳазратлари эрса пири комилдурлар!

Кўёш уфққа бош қўйган чоғ, хонадон соҳибаси томонидан тўну чакмон каби ҳадялар билан сийланган меҳмонлар хандон хушлашиб, дарвозадан чиқиб бормоқда эдилар.

ИЛМИ ҲОЛ ЭГАСИ

Шаҳри Андижон этагида сайхонлик бир майдон. Бобораҳим отаси пинжигига тиқилиб, баланд тепага қарайди. У ерда басавлат бир шайх амри маъруф айтиб, ваъз насиҳат қилади. Эрлар воизга кўзларини тикиб, жим қулоқ тутадилар. Паранжили аёллар орасида пиқ-пиқ йиғи овозлари эшитилади.

— Аё ганий! — қўлларини чўзиб хитоб этди воиз. — Беш кунлик дунёни асру тутиб, ҳақ йўлидан тоймагил! Охираат ёдингдин фаромуш бўлмасун! Ҳар корингда Оллоҳ зикрини тут, ҳар пойингда ҳақ улуғламиш машойихларга эргаш! Ғофил юрмагилки, ҳар не абасдур! Кўксунгни керган ул олтуларинг вафосиз нисо янглиғ қолғай, сен борурсен! Бул дунёни бебақоға ялонг келиб эрдинг, ҳайхот, ялонг борурсен! Иззат этсаларгина парча кафанга чўлғағайлар. Унутмагилки...

Воиз оғзини биров ёпган каби, туйқус сўздан тўхтади. У буй чўзиб, эрлар тўдасидан кимнидир қилирар эди.

— Тавба қилинг! — бошлар оша қўлларини шоп айлади ул. — Аз таҳти дил истиғфор айтинг, токим фақир сизни эл кўзинга тортиб, чашмборон этмай!

Кишилар ишорат этилган томонга қараб, ҳеч нарса англай олмадилар.

— Худойлиққа гўш қилинг, тақсир!

Бу даъват билан оломондан ажралиб чиққан бир йигит бадар кета бошлади. Воиз дағ-дағ титраб, қўлларини кўкка юборар эди.

— Каси басирро худат мағфират кун,¹ ё Оллоҳи карим! — юзига фотиҳа тортиб, бир силкина сиёсатланди у, сўнг олислаб кетгувчига буюрди:

— Тўхтанг, бойвучча!

Бу хитоб кетгувчига етиб бормоғи душвор эди, ammo йигит шитобла бурилиб, тахта каби қотди.

— Келинг, бери келинг! — имлади соҳиби минбар. — Пиёда кетурмисиз, ахе!

Минбар пастига етиб келган йигит маст каби тебраниб турар эди. Бир касофат бўларини сезган одамлар нафасларини ичларига ютган эдилар.

— Сиз, тақсир, — Минбар четига келиб энгашди воиз, — андоқ улуғ зотлар ўтрусинда дасторни кажпуш кийиб юрийсиз, ярашурму?

Йигит қалтираган қўлларини бошига юборган эди, салла чувалаб, оёқлари остига тушди ва бир учи қўлида қолди.

— Боракалло! — қаҳ-қаҳ отди воиз. — Ана, тақсирим, сувор бўлдингиз! Чопинг!

Йигит аввал суест, бора-бора тупроқни тўзгитиб айлана чопи бошлади. Унинг оғзидан лаҳта-лаҳта кўпик отилар, «Ҳей, чув!» дея «от»ини қамчилаб, чопар эди.

Икки йигит қуршовида оломон орасидан чиқиб келган кекса чол минбар остида тўхтади.

— Бас-да, эмди, ҳазратим! — Аччиқ билан деди у. — Одам боласини хўрламак жоизми сиздек зотга!

Минбардан тушиб келган воиз йигитлар тутиб турган «чавандоз» томон юрди. Йигитнинг кўзлари олаанар ва қочиш учун силтанар эди. Пичирлаб дуо ўқиб борган воиз унинг пешонасига қўлини қўйди. Шалвираб тушган «суворий» бир неча дақиқадан сўнг кўзларини очди ва ҳиқ-ҳиқ йиғлай бошлади.

— Киши қулоғига шивирлаб, ғийбат этманг, жувон! Ҳар не сўзингиз бор, юзимга айтинг! Сизнинг ул заррин либосингиз, астағфирулло аз таънаи муслимин, балким ҳаромдиндур, илло мен фақирга Оллоҳ берур ва каримур раҳмон ҳаромдин бермас!

Бу сўз билан йигит ўққа учган каби гуппа йиқилди. Чинқираб юборган Бобораҳим отаси қўлларига ёпишди.

* * *

— Отам раҳматли ул эшонни «Қошғарий хўжам» деганлари ҳамон ёдимда, — деб ҳикоясини тутатди Бобораҳим.

— Қошғар — шаҳри азим. Ҳидоятullo Офоқ хўжам ҳазратлари соҳиби каромат эрмишлар. — Ўзига гапирган каби деди Сеторий. — Ул шаҳар гўдаклик хотираларимда қолмиш. Тоғойим букун мени танурму эрканлар?!

— Офоқ хўжам жодугардур! — Сеторийга кўзларини тикди Зиёуддин Исҳоқ.

— Нечун?! — дея оташланди Бобораҳим.

— Дилингиз Қошғар сари ҳавасланган кўринур, илло, биродар, ўзни кўр-кўрона ул аждаҳо комига отмоқ телбаликдур!

— Офоқ хўжам ҳазратлари илми ҳол эгасидурлар! — деб жилмайди Бобораҳим.

— Аввали каромат аҳлинда ҳақорат бўлмас! — дея Бобораҳим кўзларига тикилди

¹ Кўр кишини ўзинг кечир.

Боғистоний. — Сўнгра, ўқиб ўрганмоқ бирла муяссар бўладургон илми ҳол илми айндур!

— Ҳол аҳлини «соҳиби илми ғайб» дерлар.

— Фол кўрмоқ, жоду этмоқ илми ҳол ҳам, илми ғайб ҳам эрмас, шариатда қатагон! — дея қайсарланди Боғистоний ҳам.

— Эрса ул истилоҳлар нечун? — деди Сеторий.

— Сўз илми-илми ғайбдур, — гариза сўз аҳлининг дил ўти бўлиб, ул ўт ғайбийдур. Фитрат — ул ўтқа маъҳаз, — деди Боғистоний.

— Бале! — деб жилмайди Бобораҳим. — Оллоҳ таоло оташи фитратни сиз бирла менга «илми калом» дея берган эрса, Қошғарий хўжамга «каромат» атаб берибдур!

— Қўйинг, биродар! — қўл силтаб ташқарига юрди Боғистоний. — Тўти янглиғ нуқул бир нимани такрор этурсиз!

Зиёуддин Исҳоқ хавотири бежиз эмас эди. «Шоирлар маскани» Қошғар Бобораҳим тасаввурида жаннатий бир маъво бўлиб қад ростлаган, у ўзининг қайсар иштиёқи ила бу юртни тезроқ кўрмоққа ҳавасланар, Офоқ хўжа овозаси унинг бу ҳавасини не чоғлиқ оширса, Бозор охунднинг илтифотсизлигию таъна-дошномлари шунчалик тезлар эди.

Бобораҳим ўз иши билан овора Сеторийга бир қараб олди-да, ёстиққа таъя этиб, мудрай бошлади.

— Менга инонмас эрсангиз, — белбоғига қўлларини арта-арта қайтиб кирди Боғистоний, — устоз ҳазратларидан сўранг Офоқ хўжамнинг кимлигини... зора бу ихлос вавосидан халос бўлсангиз.

— Бозор охунд ким бўлибдурки, фақирни халоси ихлос этар! — деб кибирланди Бобораҳим. — Офоқ хўжам ўтрусинда бир арнаб мисоли титрамоқ ул кишининг камолоти эрмиш!

— Ул овоза ғалат, биродари азиз, — деб шивирлади Зиёуддин.

— Ғалат-ку эрмас, — деди Сеторий ҳам овозини пастлатиб, — аммо андоқ ривоят қиладурларки, ҳазратим иккинчи бора Офоқ хўжамга пешвоз чиқмоқни тиламас эмишлар.

— Оҳ, оҳ! — дея бош тебради Бобораҳим. — Устозингиз ажаб бир кор ясабдурму, машшоқ?!

— Охунд ҳазратлари сизнинг устозингиз! — ачиқланди Сеторий. — Фақир сиз туйфайли Қошғар азиматидин қолиб, Намангон келдим. Жузбингиз тутса, баланд-пастни кўрмайсиз, биродар! Баски, «устоз — отангдин улуғ» демишлар!

Бобораҳим бу сўз олдида бош эгди. Зиёуддин эса, бопладингиз деган каби жилмайди. Мадрасанинг тор хўжрасида ғала-ғовур кун олдидан оғир ва ёқимсиз бир сукунат чўкди.

ТЕРГОВ

Намангон беклиги қароргоҳи. Баланд бўйли сур ранг бек истеҳзо-ла жилмайиб турган Бобораҳимга сиёсатла тикилди. Не гуноҳи учун сургаб келтирганларидан беҳабар Бобораҳим эса унинг бу нигоҳидан яхшилик кутмагани каби, кўркувга тушмоқ лозимлигини ҳам ўйламасди. Эшикдан кириб келган Бозор охунд Бобораҳимни кўрмай бекка таъзим қилар экан, унинг ёнида гердайиб турган Маймоқ сўфига ҳайратла боқди.

— Ассалому алайкум, улуғ бегим!

Охунд саломига бош ишораси ила алик олган бек қўлини Бобораҳим томон шоп этди.

— Охунд жаноблари! Бул шогирдпешангизнинг ашъоргуфторлик иқтидоридин ва шоирлик лақабидан хабарингиз борму?

Бу ишора ила Бобораҳимга ўгирилган Бозор охунднинг ҳайрати ортиб, гоҳ Бобораҳим, гоҳ эса Маймоқ сўфига тикилар эди.

— Мулло Раҳим! Нечук бул ердасиз?

Бобораҳим жавобга тебранмади. Бекка қай даражада беписанд нигоҳ ташлаб турган бўлса, Бозор охундга ундан-да баттар масхара қараш қилди. У ўзининг бу ерга келтирилиши чақув туйфайли бўлганини гумон этар, бу чақув Маймоқ сўфи тилидан чиққани шубҳасиз эса-да, «Бозор охунд ҳам унга ҳиссадор» деган қарорда эди.

— Охуним! — деб безовталанди бек. Шогирди муносабатидан дили оғриган Бозор охунд маъюс ҳолатда бек томон ўгирилиб, бир-икки одим илгарилади.

— Хабардормен! Бул йигит булбултек оташ нафас ила ашъор айтур. Фақир анда шаҳри Намангон шуҳрати бўлгулки иқтидор кўрамен! «Машраб»дур анинг тахаллуси.

— «Машраб» эрмас, охуним, «Машраби девона»дур! — Шитоб ила қўлини Маймоқ сўфи томон шоп қилди бек. — Ўқунг!

Маймоқ сўфи шошган ҳаракат ила бекка таъзим этди ва шу ҳолатда Бозор охундга ҳам қуллуқ билдирди, аммо Бобораҳимга кўзи тушиши билан гўё оташга

дуч келган каби, тикрайиб бўзрайди. Қўлидаги қоғозлардан бирига қараб-қарамай, ёддан ўқиди.

Маърифат бозорининг девонаси,
Ҳам ҳақиқат ишқининг мардонаси.
Машраби девонани ҳайрон этиб,
Қадди мавзун, эгма қош жононаси.

Бозор охунд изтироб оташида ёнмоқда, у Маймоқ сўфининг бу қадар ҳаддидан ошишини кутмаган эди. Домла мадад сўраган каби Бобораҳимга қаради, аммо у ҳамон бепарво ва ҳатто, мамнун қиёфада турар эди. «Бола, — ҳаёлидан кечирди Бозор охунд, — ал-оқибатни кўра билмаган бола!»

— Машраби девонани... — шеърни такрор этмоқчидай чайналмоқда эди бек, аммо у давом этолмади, шекилли, Бозор охундга қадалди. — Охундим! «Девона» деб қандай кимсаларга айтилгай?

Бу тергов эди. Мансаб поясида турган калтабин бир шахснинг шеър ва шоир устидан ҳеч бир нарсани ўйламасдан бошлаётган тергови эди. Меҳр била мадад бермоқ ва доврўқ таратмоқ ўрнига мажзублар жузбини бўғмоқ учун чўзилган қўллар тергови эди бу. Бозор охунд борган сари оловлар, аммо ўз босиқ табиатига мувофиқ тўхталиб турмоқда эди.

— «Девона» сўзи мажоздур, бегим! Ишқи илоҳий йўлинда ўзлигининг кечиби, девона бўладурлар!

Бозор охунднинг бу жавоби бекни кўтариб тушди. У хўроз каби тикрайиб, қўллари шоп этди.

— Сиз бизга шеърят баҳсидин дарс айтманг, саволга жавоб айланг! Девона кимдур?

Бозор охунд бу одам кўнглига эзгулик суҳбатини еткармоқ мумкин эмаслигини тушунди.

— Сиз сўраётган ул девона ақлу ҳушидан жудо бўлмиш бандадур!

— Баракалло! — деб жилмайди бек. — Шул таҳлит ақли қосир девоналарни эл ўғли бирлан қўшиб ўқитмак мумкинмидур?

— Бегим! — салобат ила гап бошлади Бозор охунд. — Эл сўрамак сизнинг уҳдангиздур, илло сўз аҳлини тафтиш этмак учун сўзни фаҳм этмак даркор!

— Сиз ўзингизни фаҳми нуқтадон тарошлаб, бизни густоҳ билурсиз! — деб қаҳрланди бек. — Ўқунг!

Маймоқ сўфи итоаткор қул каби тавозеланиб, ўқимоққа тушди.

Оҳ уриб икки жаҳонни куйдирур,
Ишқ элининг зийнати — сармойаси.
Икки оламни кўзимга илмадим,
Менки, ул дийдорининг ҳайронаси.

— Бас! Шарҳ айлангиз, олими замон!

— Астағфируллоҳ! — бекнинг бундай мулоқотидан кўтарила борди Бозор охунд. Домланинг бу ҳолатини кўрган Маймоқ сўфи масрур, Бобораҳим эса икки ўт орасида ёнмоқда эди.

— Шарҳ этарга тилингиз бормайдур! — деб керилди бек. — Оғзидин она сутининг ҳиди кетмаган бул гўдак ожиза қиз ҳусни учун ул дунёю бул дунёингизни бир пул қилмакда-ку, сиз беҳабарсиз! Ўқунг!

Бекдаги бу «ашъорфаҳмлик» Бобораҳимнинг аллақачон энсасини қотириб улгурган бўлса, Бозор охунд ҳам ижирғана бошлаган эди. Деворни миҳ билан тешмоқ мумкин-дир, аммо бу «Фаҳму фаросат соҳиби»га сўз илмидаги муболаға аталмиш илоҳий парвозни қайси тил билан шарҳ этсин!

Бек ҳукми билан тўшалиб олган Маймоқ сўфи беихтиёр берилиб ўқий бошлади.

Оқ юзингда холу хат кўз кўрмағайди, кошки,
Кўнглума юз доғи ғамни қўймағайди, кошки.

Сўз фаҳмидин ҳар қанча узоқ бўлмасин, гайирлик оташида ёнаётган бек бу қироатдан баттар туюқди.

— Ялтоғланмасдин ўқунг!

— Хўп бўладур! — эгилди Маймоқ сўфи ва ўқишда давом этди.

Ишқ бир оҳ айлагач, кетти футур дин уйидин,
Бодани беғаш кўрибон ичмағайди, кошки.

— Шарҳ айлангиз, охуним! — деди бек.

— ...кетти футур дин уйидин... — чайналмоққа ўтди Бозор охунд. «Ё тавба!» — ўртанмоқда эди у. — Анинг ҳар қадамидан бохабар мен деб, қай замонки, гафлатда қолибмен!» Ҳар ерда ўз фаҳмига ишонган Бозор охунд ҳам сўз динга бориб тақалгач, шошди, ҳолатни умум дея адашиди ва беихтиёр бек қазиган чоҳга тушиб қолганини сезмади. — «Дин аҳлида иқтидор қолмади», демакчимисиз, бўтам? — деб Бобораҳимга юзланди.

— Боракалло, ҳазратим! — ғолиб бек жилмайди. — Андин ҳам баттари! «Шаҳри Намангондин адолат қуши учиб кетти» демакдадур! Бул ғазални ёзмакдин муддаоинг не?! — деб Бобораҳимга ўдағайлади.

— Ул ишқий ғазалдур. Анда сиз айтганчалик маъно битилгон эрмас!

— Тонасен! — ғазабга минди бек. Унга Бобораҳимнинг рад бадалидан ҳам кўра қўрқиб тиз чўкмоқ ўрнига мағрур ва беларво сўзлаши ботмаётган эди. — Бир тўда авбошни йиғиб, Намангон улуғларини ҳақорат айлаб, куфрона ашъор ўқиб юргангиндин ҳам тонарсен, ит ўғли!

— Бас, етар! — деб гувранди Бобораҳим. — Отам руҳини ҳақорат этманг!

— Ит ўғли, ит бўлур! Олингиз!

Икки даванг навкар Бобораҳимни кўтаргудек қилиб сургай бошладилар. Бозор охунд бекка яқин бориб, таъзим этди.

— Бегим! Бу шаштингиздан тушинг! Ул қайсарни менинг измимга қайтаринг! Мадрасадин муваққатан маҳрум қилиб, хонақоҳда занжирбанд этай!

— Йўқ! — деб депсинди бек ва навкарларга «чиқаринг» ишорасини қилди. — Ани шаҳри Намангондин бадарға этмоқ даркор!

Бобораҳим навкарларни силтаб, Бозор охундга кўзларини тикди.

— Ортимдин мўралоғичлар қўйиб, тергамоқнинг ҳосили бул эркан-да, ҳазратим?!

— «Тавба» денг, бўтам! — кўзларини олиб қочди домла.

— Фақир пешонангиздин нур тилаб эрдим. Афсус! Сиз айғоқчилар сардори эркан-сиз!

— Бас! — деди ғазабга миниб бек. Навкарлар Бобораҳимни сургадилар.

— Бир қинга икки тиғ сиғмади, тақсирим! — бор гавдаси ила орқага ташланиб деди Бобораҳим. — Эмди жаҳолат маскани бўлмиш шаҳри Намангон сизга муборак бўлғай, бизга сафар қутлуг бўлғай!

— Ҳазратим! — Бобораҳимни олиб чиқишгач, бош тўлгаётган Бозор охундга юзланди бек. — Дарёи ислом сувини лойлатгувчи бул каби илонбачаларни ўз қўйнингизда асраб, гафлатда қолмангиз. Тоқим, захрини сочар бўлса, азиз жонингизни қутқара олмассиз. Омон бўлғайсиз!

Бозор охунд таъзимга бош чайқаб, эшик томон юрди, аммо ярим йўлда тўхтади.

— Бек, — деди изтиробла. — Тақя бўлмоқ ўрнига, жозиб бир ўғлонга жабр этарсизми? Юраги зада бир шоир қалбинда юрт ишқини ёқмоқ ўрнига, ани бездирмоқ, саргашта юрмоғига йўл очмоқ... Боракалло!.. — дедию қўл силтаб чиқди.

АЗМИ ҚОШҒАР

Ичкаридан чиқиб келган Биби Салима қўлида тугилган нонларни Сеторий хуржинига солар экан, Гулзебо ва Тоҳиржонлар даврасида қариндошлар билан ҳушлашаётган Бобораҳим томон юрди.

— Ота насиҳатини қулоқда тутмадинг! Худойим сен етимчани қайсар феъли қилиб яратмаса не бўлар эрди? Энди шу феълинг ила бошқа элга сиғармисен, болам! Ҳали ҳам сўзимни ол! Гадо ҳам ўз элинда азиз, ўғлим! Тағойларинг бекликка чиқсинлар, гуноҳингни тилаб олсинлар. Қошғар азиматидин қайт, болам, — кўзларига шашқатор ёш олиб, ўғли елкаларига бош қўйди Биби Салима.

— Эй менинг онаи зорим! — дея онасининг елкаларидан тутди Бобораҳим, — ўринсиз ваҳм этарсиз! Қошғар Намангон эрмас, овозаси оламини тутмиш шаҳри азимдур. Ул ерда гумроҳлар ўринида комиллар ўлтруп. Офоқ хўжам марҳаматларидан баҳраманд бўларман. Насиб этса, узоғи бирла икки-уч йил ичинда қайтурмен, онажон! Рози дил бирла оқ фотиҳа беринг!

Биби Салима қўлидаги нонлардан бирини Бобораҳимга тишлатиб олди ва Сеторий томон юрди. Нонни унинг оғзига тутар экан, илтижода деди.

— Ўғлим қаторинда ўғлимсиз, болам! Ул шаҳрда қариндошларингиз бор эрмиш. Биродарингизни ёлғизлатиб қўйманг! Бобораҳимнинг ҳар қадамидин огоҳ бўлинг, Тилидин тутиб, феълидин қайтармак сизнинг уҳдангизга тушар. Боламини сизга, сизни

эrsa Оллоҳга топширамен, ўғлим! — Биби Салима ерга чўк тушиб, қўлларини дуога очди.

— Эй, бор худо! Болаларимнинг йўлини ойдин қил! Етимчаларни бегона юртда ўз ҳимояннга ол, шафқатли эгам! Соғ-омон юз кўришайлук! Илоҳа омин, Оллоҳу акбар!

Ҳаммалари оқ йўл тиладилар. Синглиси ва онаси Бобораҳимга осилиб йиғлар эдилар:

— Акажон! Бадар кетманг биз муштипарларни ташлаб! Йўқлаб туринг!

— Хавотирларинг ноўрин, Гули Зебом! — Бобораҳим синглисининг сочларини силаб, Сеторийга ишора этди. — Биродарим Пирматжон ярим Қошғарийдур. Иншаолло, ерда қолмасмиз! Тоғойи! — Тоҳиржон қўлидан ушлади у. — Зиёуддин Исҳоқ биродаримизга бизнинг дуойи саломимини етқарурсиз. Қишлоқдин қайтмади, хўшлаша олмай кетмакдамиз.

Она ва сингил таъқибидан зўрга узилиб, Тоҳиржон ва ўзга қариндошлар билан кучоқ олиб хайрлашар экан, Бобораҳим эшакка минди. Барваста қомат Тоҳиржонга таъя этган икки муниса юраклари тўлиб турарди. Бу ҳолатдан мутаассир бўлиб, кўзларига жиққа ёш келган Бобораҳим ўзини тетикликка олди.

— Онажонимдин кўнглим тўк кетаётурмен, Гулзеб! Тоғойим сизларни ёлғиз ташлаб қўймас! Иншаолло, Сеторий иккимиз қўлларимизда соз бирлан тўйларинга эниб-етиб келурмиз!

Бобораҳимнинг бу сўзлари бир башорат каби бўлиб, гувва қизарган Гулзебо Тоҳиржондан узилди, синиқ жимайган Биби Салима эса унинг елкаларига бош қўйди. Шу пайт мулло Вали Хўжандий ҳамроҳлигида Бобораҳимга сабоқдош икки-уч толиби илмни эргаштирган Бозор охунд кела бошлади. Йигитларни улов устида кўрган охунд Хўжандийга юзланди.

— Фишт қолипдин кўчган кўринур!

Устоз ҳурматиға Сеторий эшакдан тушмоққа ҳаракат қилган эди, аммо Бобораҳим ишораси ила тек қолди.

— Ассалому алайкум! — юзини ним тўсиб, охундга мулозимат этди Биби Салима. Бозор охунд саломга бош ирғаб алик олди. — Ҳазратим, Бобораҳимни раҳматлик атоси қўлидин қанотингизга олиб, «фарзандим» деб эрдингиз! Энди... — йиғлаб юборган Биби Салима давом эта олмади.

— Сиз қуйинманг! — деб тасалли беришга туши Бозор охунд. — Эр йигит ўр келадур. Ажаб эрмаским, шаштидин тушса! — Бу сўзларни айтган охунд Бобораҳим томон юзланди. — Бўтам, бери келинг!

— Кетар кишига йўл яхши, тақсирим! — тикрайди Бобораҳим. Унинг бу жавобини эшитган қариндошлар бош эгиб қолдилар. Бозор охунд Бобораҳимга яқин юрди.

— Мен барча сўзларингизни кечирдим. Сабоқдошларингиз ҳам кетмагингизни тиламайдурлар. Она юртни тарк этманг, Машрабхон ўғлим! — илтижола деди охунд.

— Ҳазрат устозим! — деб жилмайди Бобораҳим. — «Девонанинг ватани бўлмағай!» — Бобораҳим Бозор охунднинг тариқат дарсларида кўп такрор этган сўзини айтмоқда эди. Бу сўз билан Бозор охунд инграниб кетди.

— Сиз истилоҳоти сўфияни қўйинг, йигит! Олисадаги аркони шавкат овозасинга учманг! Тоғ кўзга яқин кўринса ҳам, илло кўп узоқ эрур!

— Ҳар бурчинда хуфя жонлар изгигувчи махфий ўнгурдин асрасин, ҳазратим! Тоғ узоқ эrsa ҳам, ҳар тугул, тоғ-да!

Бозор охунд бекорга умидланиб келганини, бу қайсар айтмиш сўзидан қайтмаслигини иллаган сари, боши эгилиб бормоқда эди.

— Оллоҳ сизга Намангон шуҳрати бўлгулик иқтидор берибдур, — деб қайта тикилди охунд. — Саргашта юрмак балким дил ўтингизни тез этар, илло фароғат кўрмағайсиз! Сариқ илон кўп юввош кўринур. Ани ёдингиздин фаромуш этманг, ўғлим!

Бу сўзларни айтган Бозор охунд юзларига фотиҳа тортган каби ҳаракат этиб, орқага бурилди.

— Иним Машрабхон! — Энди мулло Вали ялинганнамо сўз бошлади. — Еткурган сабоқларим ҳурмати устоз сўзларига қулоқ тутинг! Қошғар азмиятидин қайтинг! Беклик олдинда омонлик уддангизни биз зиммалайлук!

— Сиз қай кундин эътиборан ул таҳлит савоб ишлар қилиб юрасиз, устоз! — деб кесатди Бобораҳим.

Умидлари баттар узилган Биби Салима кетаётган Бозор охундга илтижо этди.

— Ул қайсар сўзларини ел олсин, сиз озорланманг!

— Сиз қуйинманг, синглим, — деди Бозор охунд ноилож, — Қайсар банданинг қусри улким, гапни олмас, илло ҳар қадаминда қоқилур, ҳам ўзига, ҳам ўзгага бисёр озор етказғай!

Бу Бозор охунднинг башорати эдими, тилаги эдими, шу ерга етганда, Бобораҳим ваҳимдан бир гебранди.

— Ҳазратим! Ноҳақ қарғиш эгасинга теккай!

Ўглининг бу сўзларидан Биби Салима ҳам жунбушга келди. Хайр-хўшни нася этиб йўлга тушган Бозор охунд ҳам ўгирилиб тўхтади.

— Сангпўшнинг ҳам тошдан ҳимояти бордур! Сиз эрса тоату тақво остинда эзилмиш танимни баттар қафасга тортмоқ бўлурсиз! Сиз илм йўлинда зоҳидсифатлик бирла девона эрсангиз, фақир онадин туғма девонамен!

Гулзебо билан Тоҳиржон ора кўчада тўлғанаётган Биби Салима томон юрди. Қизи кўксига юзларини босган Биби Салима унсиз силкина бошлади. Гулзебо онасининг сочларини силар эди. Бобораҳим давом этарди:

— Не қилайким, бул девона кўнглум кимсага эргашмоқни тиламас! Азиз устоз, эркимга оёқ кўйсалар, куфрим, ортадур, маъзур! Бермиш сабоқларингиз ҳаққи, Оллоҳ шоҳид, бурчлимен!

Бозор охунд «эй!» деган каби қўл силкиб, йўлида давом этди. Уловдагилар ҳам йўлга тушдилар. Орқада — оғир сукунат қаърида мунг тўла термилган кўзлар ва у кўзлардан отилаётган айрилиқ изтироби тўла аччиқ унсиз фарёд қолар эди. Бобораҳим бурилиб қарашга юраги бетламай, кекса чоллар каби мункайиб борар, унинг тўлиб турган юрагидан «Алвидо!» оҳанглари отилиб чиқмоққа келар, аммо шусиз ҳам ўртанган дилларни баттар ёқмаслик учун, тишини-тишига кўйиб борар эди.

Икки дўст шаҳар ташқарисига чиқиб бордилар. Андижон йўлидаги манзиллардан бирида катта қарвон жўнамоққа шай бўлиб турар эди. Юк ортилган туялар сафар олдидан янтоқ қавшар, отлар тумшугига кийдирилган халтачадан қусурлатиб арпа чайнамоқда эди. Туякашлардан бири туялар оралаб юк тасмаларининг яхши тортилганми-йўқлигини текшириб юрарди. Биродарлар эшакларини боғладилар-да, хуржин ва созларини холироқ жойга олиб кўйдилар. Туякашнинг ишораси билан ёлғиз дарахт остидаги кишилар томон юрдилар. Гулхан атрофида беш-олти чоғли одам хушчақчақ суҳбат билан чой ичишиб турар эдилар.

— Ассалому алайкум!

Ҳаммалари ўгирилиб қарадилар.

— Ва алайкум ассалом! — деб алик олди ёши элликлардан ошган баланд қомат, яғриндор киши. — Хўш, мулло йигитлар, баҳай?

Бобораҳим «сўзла» деган каби Сеторийга қаради, чунки Биби Салиманинг қайта-қайта таъкидлашича, «маҳмадана» Бобораҳим ҳар киши билан мулоқатда бошлаб сўз очмаслиги ва биродарига қулоқ тутмоғи лозим эди.

— Чодак азизлари фатвоси бирла Қошғарда таълим олмакка бораётирмиз. Карвонингизга олсангиз!

— Эшон пирим Бозор охунд талабалари, шундоқму?

— Шундоқ тақсирим! — тасдиқлади Сеторий.

— Илкингизда соз, хуржинлар лиқ тўлибдур. Ҳойнаҳой, китоб бўлса керакдур-а? — жилмайиб деди киши. Бобораҳим ҳарчанд тафаккур этмасин, аввал кўрмаган бу одамнинг қай юрт кишиси эканлигини иқрор қила олмади. Унинг адл қомати, башанг либоси, салобатли назари қарвонбоши эканлигини англагар эди.

Йигитларни ўтирмаққа мулозимат этдилар. Хўппа семиз бақалоқ киши қарвонбошига чой узатар экан, ҳазил билан кўз қисиб деди.

— Балки хуржинлар тўла зардур!

— Кесатмангиз, тақсирим! — силтаб деди Бобораҳим. — Ҳақ тўламоққа қурбимиз етадур!

Суҳбат узилиб, нохуш бир сукунат чўкди. Қарвонбоши синчков назари билан йигитларни кузатмоқда эди. У Бобораҳимга кўзларини тикди.

— Беклик бадарга буюрмиш йигит сиз эрурсиз, валлоҳи аълам! — мулойим гап бошлади у ва Бобораҳимнинг жавобини ҳам кутмай давом эди. — Тавба! Қай юртдаки шоир кўрдим, ипакдек юмшоқ кўриб эрдим!

— Маъзур тутинг, тақсирим! — деб бош эгди Бобораҳим.

— Алалхусус, сизлардин ҳақ олмасмиз. Йўл ҳақини созу сўз ила тўларсиз! — жилмайиб деди қарвонбоши.

— Йигит! Шаҳри Намангон таҳсили боп тушмабдурму? — илмоқ билан гап бошлади ҳазилга рад бадал олган киши.

— Фақир Намангоннинг давлатдорларинда шафқату эшони валиларинда адолат кўрмадим.

— Қошғар тупроғи адолат гуллари бирла сарафроз деб ўйлагайсизми?

— Камина жаҳолат маскани бўлмиш Намангондин ўзга юрт тупроғини босган эрмасмен. Уйлайменки, беш қўл баробар эрмасдур!

— Эй ғофил бандалар-ей, эй ғофил бандалар-ей, — деб бош чайқади киши.

— Шоир! — пиёлани қайтарар экан, Бобораҳимга тикланди қарвонбоши. — Қулогингизда бўлсун! Уз юртини қадрлай билмаган кимса ўзга юртда қадр топмас!

— Ахир, саёҳат ҳам лозимдур-ку! — Не деярини билмай дўстининг ёнини олди Сеторий.

— Эҳ ёшлар, ёшлар! — деди чуваккина кекса чол. — Юртни соғиниш, ватандин айрилиқ аталмиш аччиқ изтироблар ҳали йигит қалбингизга ларза солмаган кўринадур!

Майдонда уловлар кўпайган бўлиб, туякаш хуржин ва созларни олиб келмоқда эди. Сеторий унга пешвоз юриб, қўлидан созларни олди.

— Қани, тақсирларим! — деб жилмайди карвонбоши. — Ҳақ тўламоқ фурсати етди. Созлар ерда қолмасин.

Карвонбошининг бу сўзи билан Сеторий Бобораҳимга қаради. Бобораҳим қўлидан танбуруни олгач, унинг ёнига чўкди. Бобораҳимга чолнинг яниши ўтиришмаган эди. У Сеторийга имо қилди. Бу ишора маъносини тушунган Сеторий соз пардасини нола мақомига тортди. Хўшлашув оқшомида битилиб, соз ва сўзи келтирилган айрилиқ кўшигини бошладилар.

Хуш қолинг, мен эмди кетдим, эй ёронлар, алвидо,
Тушуб шони ғариблик дилда армонлар, алвидо!

Кўнғироқдек налакор овоз забтида давра сергакланди. Ҳофизларнинг борган сари очилаётган нафасидан таъсир олган аланга бошларини ҳар ён тўлғар, ялинганнамо тилларини чўзиб, ҳар кишига бир-бир уриниб қайтар эди.

Ғазал тугаб, икки биродарни олқишларга кўмдилар: тасанно, офарин.

— Фаҳми ожизимча, лақабингиз «Машраб». Исмнингиз-чи, шоир? — деди қария.

— Бобораҳиммен.

— Кўп яшанг, ўғлим Бобораҳим! Тўғри айтибсиз. Бул умри бевафода айрилиқдин оғир дард йўқдур! — деди карвонбоши.

Иккинчи бўлим

ҚОШҒАР

ДИЙДОР

Қошғар карвонсаройида илк ёз тонгини қаршилаган икки биродар Офоқ хўжа қароргоҳи томон шошар эди. Эшон ҳазратлари ҳар жума куни эрта тонг билан мадраса саҳнида кўриниш берар, ихлосманд бандалар ўзга бир фурсатда дийдорга етмоқлари душвор эди. Бобораҳим учар қуш каби илдам борар, довруғи оламни тутган пир васлига тезроқ етмоқ истаги унинг дилини тобора орзиқтирмоқда эди.

Қошғар Намангондан ўн чандон гавжумроқ шаҳар эди. Қурама тилда сўзлашгувчи турфа оломон шаҳар кўчаларини тўлдириб ўтиб тураркан, Бобораҳим улар суҳбатига қулоқ тутиб бормоқда эди. Унинг дилига қирғизларнинг эҳтиросли сўзлари ёқиб тушса, олис Хоразм элининг юмшоқ лаҳжаси қулоқларига бегонадай туйилар, тунд ва баджаҳл қиёфали қалмоқлар лафзидан эса, ҳеч нарса англаб ололмас эди. Бобораҳимга ерли халқнинг чучук Қошғар шеvasи яқин ва қадрдонроқ эди.

Танобий майдонли мадраса саҳнида одам гавжум. Ҳар ким бир дард билан юринади. Кишилар ҳалқа қилиб ўраб борган кичик кўшкнинг баланд супасида бошдан-оёқ оппоқ кийинган олтмиш ёшлар атрофидаги шайх курсида виқор билан ўтирарди. Атрофида содиқ муридлари қўл боғлаб турган бу бузрукнинг Офоқ хўжа эшон эканлигини дарҳол англаган Бобораҳим ва Сеторийлар ҳаяжон ичра шу томон юрдилар. Офоқ хўжа соч ва соқол жангида ҳали кексаликка ҳақ бермаган, ўрта бўйли, тўла оқиш юзли, салобатли киши эди. У асли насаби билан Насафнинг Косон мавзеидан чиқмиш қорамағиз саййидлар авлодидан бўлса ҳам, томиридаги оқсуяк хўжалар қони уни хушрўй кишига айлантирган эди. Унинг малаксурат кийими, айниқса, симобий ихчам салласи ўзига жуда ярашган, ўткир кўзларидаги беқарор изланиш эътиборга олинмаса, юзлари нур сочиб турмоқда эди.

Икки биродар кишилар ҳалқасига суқилиб кирдилар, аммо олдинга ёриб ўтмоққа юраклари бетламади. Эшоннинг Соқий охунд аталмиш баланд қомат хос муриди давра айланиб юрар, ихлосмандлар эҳтиёжларини сўрар ва хўжасига бориб арз этмоқ билан, кимгадир эшон пойига чиқмоққа рухсат берар эди. Эшонга яқин борган охунд «ҳазратим» дея даврага чиқиб борган чуваккина уйғур чолга ишора этиб гап бошлаган ҳам эди, кўзларини дарвозага тиккан Офоқ хўжа жойидан туриб кетди ва қўли билан «тўхтаг» ишорасини берди. Ҳаммани таажжубда қолдирган икки отлиқ дарвозадан мадрасанинг тош ётқизилган саҳнига кириб тўхтади. Баланд қомат, гоёйда башанг кийинган, ёши қирқларни қоралаб борган, важоҳати тошни ёрувчи уйғур йигити от жиливини ҳамроҳига тутиб, шу томон бурилди. У беихтиёр йўл очган оломон орасидан зардали қадамлар билан юриб ўтди-да, «ассалому алайкум», дея эгила бориб, пир этагига қўл чўзди. Арзга чиқувчи даврадаги чол келгувчини кўрган ҳамано йиртқичдан қочган қуён каби кифтини қисиб, бир четга чекинган эди.

— Нозимхўжа! Туринг! Тез келинг! — Эшон хирқаси этагини силтаб тортиб, курсига ўтирар экан, дарвозага томон ишора берди.

— Нечук, ҳазратим? — деди йигит қўли муаллақ қолганидан хижолатга тушиб.

— Қошғар ичра бадавлатсиз, илло бул даргоҳга тавба истаб ҳам келганингиз йўқ!

— Тавба истаб гуноҳкорлар келур, ҳазратим! — деди у.

— Гуноҳингиз ҳаддин зиёд, Нозимхўжа! Сиз бадхулқсиз ҳам такаббур. Бул — катта гуноҳ.

— Ҳазратим! — деб Нозимхўжа бир одим олдинга юриб эди, эшон қўлини пахса этиб, уни тўхтатди.

— «Гар ул эшон сўзларимга қулоқ тутмаса, қудратига тан бермасман!» дея мақтаниб, узангига оёқ кўйгансиз...

Эшоннинг бу каромати билан эл гувранди. Нозимхўжа ҳайрат ичра бир одим чекиниб, тарашадай қотди.

— Сониян, сиз билмоғингиз керак эрдиким, — дарвоза томон ишора этиб давом қилди эшон, — бул даргоҳда отлар бирла эшаклар эрмас, инсон ўгли таълим олар. Қутлуг бул даргоҳ!

Ҳамма жим қолди. Эшон кўзларига тик қарай олмай қолган Нозимхўжа бўшашиб туша келди ва саросима бир ҳаракат ила олдинга юрди.

— Улуғ хожам, мен...

— Сўзламангиз! — деб уни кесди Офоқ хўжа. — Сизга бунда сўз айтмоққа рухсат йўқдур!

— Йўқ, йўқ! Хожам! — юкуниб борди Нозимхўжа, аммо хирқа этагига қўл чўза олмади. — Сўзлаюрмен, берурсиз рухсат! Ахир, Хожам, шариатга ҳомий ўзингиз. — Сўнг кўлларини даврадаги чолга бигиз этди у. — Шариатни поймол этган бу сассиқ чол сизни паноҳ тутиб турганда...

Эшон бош эгиб қолди. Соқий охунд ишораси билан икки сўфи Нозимхўжани давра четига суриб кетди. Чол дағ-дағ титрамоққа бошлади. Бир неча дақиқадан сўнг бошини кўтариб, эшон ўрнидан туриб келди ва чолнинг елкасига қўлини қўйиб, хўжага деди.

— Ҳай-ҳай, Осафо! Оғзингиздин не чиққанин қулоғингиз эшитмайдур. Валлоҳи аялам, дилингнинг гўбори бисёр. Ожизларни тепкиламак мартаба эрмас, мартаба бечоралар бошин силамақдадур.

Эшитгувчилар гувраниб, ҳайрат нидолари янграр ва бу билан авом эшонни қўллаб турарди. Буткул вужуди кўз ва қулоққа айланган икки биродар эса, ўзлигини унутган эди. Сеҳрли эртақ оламида юргандек жилмаяётган Бобораҳим кўзларига эса, ҳатто севинч ёшлари қалқимоқда эди.

— Сўзланг, биродар! — деб чолга ўгирилди Офоқ хўжа. — Не галва бул?

— Улуғ пирим! — Тўлиб турган чол ўзини эшон оёғига ташлаб, унинг этакларини кўзига суртганча силкиниб-силкиниб йиғлаб юборди. Офоқ хўжа уни қўлларидан олиб тургазди. Белбоғига кўз ёшларини артар экан, чол дерди. — Осмон йироқ, ер тош эркан, бандаси ожиз! Қарздормен Хўжабекдин. Гуноҳим ўшал.

— Ҳаҳ, нобакор! — деб силтанди Нозимхўжа. — Оқ юзингга фотиҳа тортиб, қарз эвазига берган қизингни қочирдинг-ку, гуноҳмасму бул?!

— Қизим қочди? Қайга қочар? Қани ўзи? Қани, қизим? Айтинг, Хўжабек! — талвасада бориб, Нозимхўжа қўлларини ўпа бошлади чол.

— Тонасен-а, маккор шайтон! — яна силтаб ташлади Нозимхўжа.

— Нозимхўжа! Қаҳримизга тушмангиз илло! Бўза ичиб келибдурсиз! Чолни қўйинг! Арзингизни бизга сўзланг!

— Улуғ Хожам! — Нозимхўжа икки сўфи қуршовида олдинга юрди. — Фотиҳани бузган ул қиз сизнинг содиқ қулингиз Чўпон ила қочиб келибдур. Чорланг, текширинг!

Офоқ хўжа тафаккурда қолиб, жойига бориб ўтирди.

— Ё касиро! Алар қайдадур?

— Чорлаюрлар! — Соқий охунд сўзи билан сўфилардан бири таъзим эта чиқди. Офоқ хўжа тасбеҳ ўгира жим қолди.

— Фотиҳадур Оллоҳ ҳукми, Нозимхўжабек! Ани бузмак гуноҳи азим, — бошларини кўтариб, Нозимхўжага тикилди Офоқ хўжа. Шу пайт баланд қомат девкор уйғур йигитини бошлаб кирдилар. Паранжили аёл одамлар орасида қолган эди. Сўфидан таъминот олган Соқий охунд эшон қулоқларига сўзланди. Эшон бош кўтариб қараши билан чолга салом бера унинг олдида қўл боғлаб турган йигит илдам юриб бориб юкинди.

— Ассалому алайкум, Хожам!

— Бўтам, нечун биздин берухсат даргоҳимизга ожиза етаклаб келтирдингиз? Ўзга бир кас никоҳида бўлган муниса бирла икки кунким хонанишин яшар эрмишсиз?

— Қиблагоҳим, гуноҳқормен афу этингиз! Сиздин дуо олмакка ҳам фурсат етмади. Ул қаро қуш чангалидин тўтиёимни ўшал фурсат қутқармасам, бахтсиз бўлардим. Қандай кечди фотиҳа, никоҳ? Ана сўранг, сўйлагил, Наргиз!

Қизи исмини эшитган ҳамоно чол талвасага тушди. Ота-бола бир-бирига талпиндилар.

— Отажон!

— Қизгинам! — деб унинг бошини силади чол. — Не иш қилдинг? Не иш қилиб қўйдинг, болам?! — сўнг қўлларини осмонга кўтарди. — Худовандим, ўзинг кечир! — деб эшон оёғига бош урди. — Улуғ пирим!

— Нарӣ туринг, — Офоқ хўжа қўли билан «четга ўтинг» ишорасини берди. — Фарзандларнинг бад ташлаган ҳар бир қадами оталарни гўр лабига судрагай, ҳайҳот!

Офоқ хўжа қизга юзланаркан, у юкиниб келиб эшон этагини кўзларига суртди.

— Азиз пирим, соябоним! Мен ёшлиқдин Чўпонингиз бирла ҳамсоя, аммо ул бойга зарра қадар ихтиёрим йўқ.

— Ато рози — худо рози. Асли удум шул.

— Қиблагоҳим рози эрмас эдилар. Билдурдилар ул улуг зот кўнглим майлини, аммо... аммо... бечора отам... — дея ўқиб йиғлаб юборди қиз.

— Ҳаҳ, беибо! — деб хезланди Нозимхўжа. — Ҳазратим, бул иккала ҳаром жуфтнинг ихтиёрини менга топширинг, қамчин бирла кўрсатай шариат кучин.

— Шошилмангиз, Нозимхўжа! — деб давра ўртасига қараб юрди эшон. — Шариат яқсар қамчин чатмаклик эрмас. Никоҳ эрур қўш қанотли шаърий тарозу. Тарозуга, албат, тенг тош қўйилмоғи шарт. — Йигит ва қизни имлади у. Улар эшон пойида тиз чўқдилар. — Оллоҳ ҳукми бирла бўлгуси ҳар иш. Бўталарим! — йигит ва қиз пешонасига қўлларини қўйди. — Сиз икки ёш қўшилган он дилда ихтиёр, тенг тушибдур тарозунинг икки палласи. Қодир эгам пешонангиз силаб ул фурсат, пинҳон-пинҳон никоҳингиз ўқий бошлабдур. Пешонангиз нурли бўлғай, имонингиз пок! Ҳалол ишлаб, тинч ва тотув ҳаёт кургайсиз!

Офоқ хўжа ишораси ила Чўпон йигит қарахт турган Наргиз қизнинг қўлларидан етаклаб даврандан чиқди. Беҳуш чол тош қотиб турарди.

— Офоқ хоҷам! — деб Нозимхўжа қўлларини тўлғади. — Бул ҳукмингиз шариатга зид. Мен кетурмен, қилмишингиз айлаб шикоят, шоҳ олдиға борадурмен. Ул ожиз ҳаром бўлган эрса, ҳалол тиллойимни ундурурмен. — Ва кета бошлади.

— Нозимхўжа, тўхтангиз! — икки сўфи йўлини тўсғач, Нозимхўжа ноилож тўхтади. — Исмоил подшоҳ Оллоҳдин ҳам устивор эрурму? Биз Оллоҳнинг ҳукми бирла айладик фатво, ул фатвони Қошғар шоҳи этабилмас рад! — Соқий охунд эшон имоси билан ҳамён тутди. — Ана олинг, Нозимхўжабек! Чол бобони халос этинг қарз балосидин.

Сўфиларни силтаб ташлаган Нозимхўжа шитоб юриб кетди. Қўллари муаллақ қолган Соқий охунд не қиларга ҳайрон турар эди.

— Нозимхўжа, тўхтангиз! Куфр бирла останадин ўтган эрдингиз, куфр бирла кетмагайсиз! Истиғфор айланг! — деди Хўжа.

Аммо Нозимхўжа тўхтамади. Шунда:

— Аё раббим! — деб қўлларини кўкка чўзди Офоқ хўжа. — Ўзинг кечир осий бандангни! Ани чалма, қасофатга айлама дучор! — ҳорғин бориб курсига ўтирди. Шу паллада чол Офоқ хўжамга юкиниб келди:

— Улуғ пирим! Тангрим сиздек соябон ато этганига минг бора шукрлар қиламен! — Сўнг унинг ишораси билан ёш бир йигит одамлар орасидан чиқиб келди ва «ассалому алайкум» дея пирга юкиниб борди, — Пирим энди бул фарзандимизни ҳам тарбиятингизга олиб, илми илоҳиятдин хабардор этсангиз...

— Отахондин худо йўлига бир қўй ҳадя бўлди, — деб таъминот берди Соқий охунд. Офоқ хўжа «маъқул» ишорасини бергач, яна эълон қилди. — Ҳазратим, Даҳбедий инингиз тавсияси ила шаҳри Намангондин таҳсил умидинда икки жўвон келибдур, иликларинда соз.

Ва шу баробар даврага чиқиб борган икки биродар таъзим этдилар.

— Ассалому алайкум!

— Ва алайкум ассалом! Боракалло! — дея мийиғида жилмайди Офоқ хўжа. — Охундим, илм толибларини ичкарига олсунлар, — деди у ва чолга ўгирилди. — Биродари азиз, сизга руҳсат! Фарзандлардин осуда бўлинг. Хабар етса, тўй кунига албат келурсиз!

* * *

Пешин намозидан сўнг йигитларни танобий хоналардан бирига чорлаб келдилар. Катта масжиддаги улкан жамоа, узлуксиз намозхонлар издиҳоми, Офоқ хўжа томонидан минбарда ўқилган амри маъруф Бобораҳимда худди тушда кўрган каби эди. Эшоннинг қалмоқ тилида ваъз айтиб, Ила вилоятдан келган ўнлаб жўнғорларни муслим бўлмоққа даъват этиши, дунёда дини исломдин пок эътиқод, Оллоҳдин қудратли зот, сулуки Иштиёқдин ёрқин йўл йўқлигини улар кўнглига сингдирмоққа қилган

жаҳду жади унинг наздида эшонни улуғ даражага кўтариб қўйган эди. Шаҳарнинг Ёгаду мавзесини тўлдириб малла жомали кишилар юрар, Бобораҳим ўзининг ёш идроки ила бу якраглик Офоқ хўжага тобелик белгиси эканлигини аллақачон илғаб олган эди.

Йигитларни олиб кирганларида, Офоқ хўжа атрофида ўн чоғли хос кишилари туришарди. Йигитлар таъзим ила тўхтадилар.

— Тақсиларим! — деди Соқий охунд жилмайиб. — Улуғ пиримнинг табаррук этакларини ўпиб, тавоф этмак мусулмон бандаларининг кучига-куч қўшаду!

Улар баробар юкиниб бордилар. Офоқ хўжа сарғиш симобий саллада, малларанг мударрис хирқасида виқор тўкиб ўтирар, унинг нигоҳлари осуда, бутун борлигидан ёқимли бир атир ҳиди анқиб турмоқда эди. Ўрнидан туриб келган эшон йигитлар боши узра қўлларини серлаб қўйди.

— Зоҳир кўзларингизни юмиб, ботин кўзларингизни очинг, бўталарим! — деди у. Сўфилардан бир-икки биродар салласини ва уйғур йигитнинг қалпоғини олди. Навбат билан улар пешонасини силаб ўтган хўжа пичирлаб дуо ўқиди. Кимнинг бошида қўлини тўлғаса, танаси эшон қўллари баробар тебранарди. Орқага тисарилган Офоқ хўжа бир хил таъсир юборарди. Аммо уч йигит уч хил ҳаракатда: ўртада Сеторий бор гавдаси ила силкинса, Бобораҳим эса ҳали худлик билан бехудлик орасида безовта бўлиб турмоқда эди. У ўзини кўкда учиб юрган каби ҳис этар, кўзларини очмоққа уринар, аммо қовоқлари тортилиб, ихтиёри ўзига бўйсунмас эди. Сархуш йигитлар ҳаракатда жадалладилар. Энди уларнинг нафас олмақлари ҳам илкисланиб, очилган кўзлари олалиб тушмоқда эди.

Хонада шитир овоз эшитилар даражада оғир жимлик чўккан. Бу хил ҳолатларни кўра-кўра кўзлари қотган Соқий охунд эшон яқинида осуда кузатиб турар, муридлардан қай бирлари яширинмоқчи бўлган каби ўзларини четга тортган эди. Сеторий Офоқ хўжанинг қўллари баробар олдинга эгилди. Эшоннинг бўлиқ панжалари пешонасига тегар даражада тўхтаган эди, у бор вужуди ила титрамоққа тушди. Эшон қўлларини тушира борди. Эгила борган йигит у панжаларини мушт қилиши билан, гуп этиб оёқлари остига йиқилди. Бу ҳаракат уйғур йигитига кўчган чоғда, таъсирдан четлашган Бобораҳим кўзларини ним очиб, даҳшат ичра кузатмоқда эди.

Икки йигит тўлғаниб ётар, эшон Бобораҳимга тикланиб келмоқда эди. Кўзларини юмган Бобораҳим қаттиқ бир сесканиб кўзларини очди ва сачраб турганича эшондан четлашиб, нигоҳларини қочирди. Эшон ўнг қўли кафтини юқори кўтармоқ билан уни ўзига қаратди, аммо юк оғирлик қилди чоғи, қўлларини туширди ва оғир-оғир юриб бориб жойига ўтирди.

— Қудратингизга тан бердик, улуғ пирим! — муридлар саросимада унинг пойига ўзларини ташлаб, юкина кетдилар. Бу олқишларга беилтифот Офоқ хўжа эса оппоқ ҳарир қийиқчаси билан пешона терларини артиб, елпина бошлади. Соқий охунд мўъжаз кумуш офтобачадан кафти билан сув сепиб, оғзидан кўпиклари кела ҳаллос уриб ётган икки йигитни тинчлантирмоқда эди. Инграниб кўз ечган йигитларни қўлларидан тортиб турғиздилар-да, юз-қўлларини ювдирдилар. Улар оғир дард чеккан каби букчайиб туришар эди.

Бобораҳим эшоннинг бу сеҳрини ҳазм қила олмай, қайсарлиги тутмоқда эди. Имтиҳон этмоқ ўрнига ёш наваларни бу таҳлит қийнаш унга ҳақоратдек туюлар, аммо у истиқболга умид илинжида «балки сулуки Ишқие анжуманига қабул имтиҳонидур бул» деган иқрога келиб тўхтаган эди.

— Биёрид! — деб буюрди Офоқ хўжа. Икки сўфи Бобораҳимни унинг пойига тиз чўқдирдилар.

— Дилингда гўбор бор, йигит! — энгашган кўйи Бобораҳим кўзларига тикилиб деди у. — Ул гўбордин исён уруғи унар. Саркаш одатинг итоат занжирини узур. Бирини танлагайсен. Ё ихлосу итоат, ё ўзга бир даргоҳ йўлини тутмак. Мурид ва муршид аро ўзга тариқат йўқдур!

— Биз икки биродарни остона тортиб келмиш, ҳазратим. — Таъзим этди Бобораҳим. — Довруғи оламингиз ихлос ипи бирла судрамиш.

— Боракалло! — деб жилмайди Офоқ хўжа. Йигитларни ғусулхонага эргаштириб чиқдилар. Таҳорат олишгач, Боқий охунд қабулида суликка кирмоқ машқини ўтадилар.

— Бизнинг роҳимиз эрмасдур, — деб бошлади Соқий охунд. — Илм талабгорларининг пирга ихлослари бир йил мобайнида синаб кўрилу. Бул фурсат ичинда алар қутлуғ даргоҳ юмушлари ила машғул бўлғайлар. Ул синовдан ўтмиш иқтидорли шоғирд-пешалар илми илоҳиёт, илми фақиҳ ва илми шариа илмлари дур-гавҳарларидин файзиёб бўлғайлар! Сулуки ишқие ошиғи саналиб, қай бир илмдаки иқтидор кўргизур, элга манзур этилғай!

¹ Келтиринг!

— Ушбундоқ машаққатлар била ҳам бүрөйи эътиқодга ўлтиурмисиз? — деди Офоқ хўжа.

— Алҳамдулиллоҳ! — деб таъзим этдилар йигитлар.

— Биёид!¹

Бобораҳим туриб келди. Унинг эгнига жомаи малла кийдирдилар, бошига хирқага таносиб дастор ўрадилар. У боқий охунд ишораси ила силлиқ қамиш бўйра устига тиз чўкди. Боқий охунд қўлидаги варақлардан бирини унга тутди. Бу варақ қасами эътиқод ёрлиғи эди.

— Бўтам! — дея Бобораҳим кўзларига тикилиб гап бошлади Офоқ хўжа. — Сулуки Ишқие бүрөсиндасен. Ҳар не тилингга келур, дилингдин чиққай, токим ёлгон ўти бирла бүрө ёнмасун!

— Уқдум, ҳазратим! — қўли кўксида таъзим этди Бобораҳим. Унинг бир қўли бўйрани киши билмас пайпаслаб кўрмоққа бошлади, буни сезган эшон эса, айёрона жилмайиб турар эди. Унинг табассумидан куч олган Бобораҳим қасам ёрлиғини ўқимоққа бошлади.

«Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Менким, Бобораҳим Валибобо бўзчи ўғли. Намангонийдурмен. Падарим ўтмишлар. Волидам ва муниса сингил йўлимда қолмиш. Бозор охунд вали қўлинда таҳсил топмишмен.

Фақир толиби сулуки Ишқие бўлмакка, ҳақ васлин тилаб, мақомати куллия саҳросинда бетоқат ошиқи сарсари юрмакка, Ҳидоятулло Офоқ хўжамга мурид тушмакка муқаддас остонага бош уриб қасам дохил этамен! Жомаи малла киймак ила қутлуг даргоҳ сўфиси бўлибмен. Бул хирқа сари роҳимда алам бўлғай, пирим этагинга ихлосу итоат ипи бирла боғланғаймен!

Мадраса ва масжидлар мулки вақфияларин кўзим гавҳари каби асраб, ҳар қадамим да анинг қўриқчиси бўла чиқамен. Тариқат йўлинда жиҳод қила юриб, мункир аҳли Исоқия қоратоғлиларга қарши боргаймен ва Ишқие ошиқлари шаънин ҳимоя этгаймен. Ҳар қаерда бўлсам, роҳи муслимия тутмай йўл етирмиш элларни туғи ислом остинга чорламак бирла қавмимга қавм келтиргаймен. Оллоҳ ато этмиш ҳар неки иқтидорим бор, хунар кўрсатиб, шаҳри Қошғар овозасинга овоза қўшурмен!

Қасамту бисмиллоҳи!»²

Бобораҳим ёрлиқни ўпиб, кўзларига суртди ва икки қўллаб Офоқ хўжага узатди. Ёрлиқни ўқиб кўрган эшон мамнун жилмайди.

— Қилқалам эркансен, саводинг ҳам дуруст!

— Қуллуқ, пирим! — деб тавозеланди Бобораҳим. Боқий охунд ёрлиққа Бобораҳим бармоғини бостирди.

— Ошиқи Ишқие хониш этур, — деди Офоқ хўжа. — Хўжа Ҳофиздин билурмисен?

Онҳо, ки ҳокро ба назар кимё кунанд,

Оё бувад, ки гўшаи чашм ба мо кунанд, — деб ўқиди Бобораҳим.

— Шуд, бўтам, шуд!³ — деб уни тўхтатди Офоқ хўжа ва бўйрага навбатдаги йигитни чақирди.

Йигитлар шу таҳлит янги ҳаёт оқимига тушдилар. Бобораҳим ва Сеторийга мадрасадан ҳужра ажратилди. Жума намозидан бу уч биродар имом Офоқ хўжанинг ўнг қўлида алоҳида жойнамозда ўтириб тиловат қилмоқ билан шаҳри Қошғарга янги муридлар сифатида эълон этилдилар.

ГУЛБОҒ

Шаҳарнинг Гулбоғ мавзеида улкан боғ бўлиб, бу ер ёзги қароргоҳ эди. Боғ тўрида қад кўтарган ичкарили ҳовлида Офоқ хўжанинг кенжа хотини Хоним пошшо измидаги қизлар туришарди. Ундан кичик дарича орқали чиқиб, гулзор оралаб келувчи ёлғизоёқ йўл боғ ўртасидаги атрофи супали ҳовуз бўйига элтар, гуллар орасидаги бу сокин маскан Офоқ хўжа салқинлайдиган оромгоҳ эди. Супанинг бир тарафи офтобга қараган баланд кўшкли нақшинкор иморат, иморатга келган тошётма арава йўли дарвозага олиб борарди.

Дарвозадан кирган Бобораҳим қоровул томнинг қия очиқ эшигидан мўралади. Қаҳқаҳ ота давра қуриб ўтирган кишилар орасида у тусаб келган Ҳирқатий кўринмасди. Дарвозабондан сўрайин деса, эл оғзида «Билол жоҳил» лақаби билан юрувчи бу хўпна семиз бақалоқ одамни иқи севмас эди.

Боғ мутасаддиси Муҳаммад Эмин Ғўжамқул эллик ёшларни қоралаб борган киши

¹ Бери кел!

² Оллоҳ номи ила қасам ичдим.

³ Бўлди бўтам, бўлди!

бўлиб, Офоқ хўжа хешларидан эди. У — девон тузиб уйғурга танилган шоир. Ҳазалиётда «Гумном» тахаллус этади. Хонақоҳ базмида сардори ишриқия, яъни Ишқийё сулугининг аҳли хирқа пешвоси бўлгани сабаб, «Хирқатий» аталиб, «Муҳаббатнома» достони эл оғзига тушган. Бобораҳим уни йўқлаб тез-тез бу даргоҳга келиб турар, ҳар гал ҳовуз бўйидан топар эди. Дарвозанинг сўл қанотида алоҳида даричадан кириб борувчи шоирнинг истиқоматгоҳи бўлса ҳам, Бобораҳим унинг хонадониди бўлмаган эди.

Жаннат боғларидан нишона бўлган бу сўлим гўша сокинлигини дарахтдан-дарахтга учаётган қушлар чуғуригина бузар, Бобораҳим боққа беизн киргани учун тараддул-даниб, қушлар ўйинини томоша қилмоқда эди. Шу маҳал қулоқларига элас-элас келиб етган қиз боланинг майин хониши унинг эътиборини тортди ва беихтиёр шу томонга юрди.

Айвон саҳнини йиғиштираётган Тўтинисо кўрпачаларни қоқиб тахлар ва супураб эди. Қиз ўз ҳолича гоят нозик товуш ила хиргойи қилар, чўнтагидан кўзгуча олиб, ғазал оҳангига мос ҳаракатлар билан ороланар, унинг ҳар жилвасида икки ўрим сочи тўлганар эди.

Девона, бу жонингни фидо қил они учун,
Кокиллариким белина чўлғона келибду.

Бобораҳим ҳадик ва ҳаяжон ичра кўшкка яқинлашди. У авваллари қизни бу ҳолатда кўрмаган эди: юраги тўла сурур, тилида унинг ғазали... Ҳеч нарсадан беҳабар қиз кўзгучани боши устида озод кўтариб, ўз гўзаллигидан ўзи маст айланар эди. Кутилмаганда унинг кўзлари ўт бўла ёниб турган кўзларга дуч келиб қолди. «Вуй» дея шох ташлаб қочган қиз бўсағага етганда тўхтаб, орқага ўгринча бир қаради.

Қошғар ақобирларидан Исоҳўжа охунд аталмиш сўфининг қизи бўлган Тўтинисо ёшлигида Офоқ хўжага назира этилган эди. Бўйчанг ва хипча бел хушсурат олма юзли бу қизнинг қошу кўзлари барча уйғур қизларида бўлгани каби жон олар бир даражада келишган эди. Унинг қулоқларида одмигина балдоқ, гайир сочлари пешонасига дол қўйилган дуррачага бўй бермай, ҳаяжондан кўтарилган дуркун кўкраклариди қизил духоба нимчанинг аҳволи танг эди. Офоқхўжа уни алоҳида эътиборда сақлар эди. Бу илтифот оқила бир қиз, саънаткор ва ашъорфаҳим отинча бўлгани учун унинг истиқболи қайғуси эдими, ёки ҳусну малоҳати таъмаси — ҳозирча қоронғудир.

Ичкаридан чиқиб келган Наргиз Тўтинисонинг ҳуркак назаридан ажабланиб, ташқарига мўралади.

— Машраб оғой-ғу! — деб қизни сургаб, ташқарига юрди у. — Ассалому алайкум! — рўмол учи билан юзларини ним тўсиб, таъзим этди Наргиз. — Келинг, шоир оғой!

— Мен... ҳалиги... Гумном ҳазратларини... — юраги қафасга тушган қушчадек типирчилаётган Бобораҳим дудуқлиб, ер чизди.

— Муна ҳозир Хоним ойим чиқурлар, сўраурсиз! — Тўтинисога «ҳолини кўр» дегандай жилмайиб қаради Наргиз.

— Йўқ, йўқ! Мен бораё, — деб бурилди Бобораҳим.

— Шошмангиз! — Наргиз, айвон четига курси қўйди-да, йигитга мулозимат этди. Бобораҳим ип боғлаб судраган каби кўшкка чиқиб борди. Наргиз унинг қўлига Тўтинисо ичкаридан олиб чиққан танбурни тутди. — Хушхол хониш этиюр эрмишсиз. Бизга-да ўйнанг!

Бобораҳим парда тортар экан, ҳаяжонда боғ томон бурилиб қаради.

— Пошшо ойим келиб...

— Не бўлибду! — уни гапиртирмади Тўтинисога кўз қисиб нозланган Наргиз.

Рўпарасида турган икки офатижон қиздан гоҳ-гоҳ нигоҳларини қочирмоққа мажбур бўлаётган Бобораҳим аввал журъатсиз, бора-бора эркин ва равон куйлай бошлади. Унинг жарангдор овози сокин боғда дарахтлар оралаб олис-олислардан акс садо бериб қайтарди.

Кўрдим юзингни — девона бўлдум,
Ақлу ҳушимдин-ай бегона бўлдим.

Бир гуруҳ қизлар қуршовида кўринган Хоним Пошшо ҳаракатида ошиқиш бор эди. Улар оёқ учида юриб келдилар-да, супа яқинида тўхтадилар. Хоним Пошшо айвон қизларига «қимирламанглар» ишорасини берди. Навдалар каби тебранишиб, кўшиқни эшитдилар. Қўшиқ туғаши билан лов ёнган Тўтинисо қочиб бориб қизлар орасига суқилди. Наргиз қиз эса, Хоним Пошшога таъминот берар эди.

— Ассалому алайкум! — айвонда бир ўзи қолиб қизарган Бобораҳим Хоним Пошшога бурилиб таъзим этди.

— Ваалайкум ассалом! Кўп яшанг! Бек хушхол эттингиз, йигит! — дея айвонга

чиқиб келди Хоним Пошшо. — Шеър иқтидорингиз овозасини эшитур эрдик. Ҳофиз-
лигингиз нур устина нур бўла тушибдур!

— Куллуқ, ойим!

— Илло сиздин бир ўтинчимиз бордур?

— Эшитаман!

— Шеър ўйини дағалликни кўтармағай. Анинг нозик торларина завол етур. Зинҳор
масжидни оёқ остина олиб айтмағайсиз!

Бобораҳимнинг жавобсиз тараддудда туриши Хоним Пошшони безовта этди.

— Уқдингизму, шоир?!

— Уқдум! — тафаккур ичра бош кўтарди Бобораҳим.

— Баракалло! — деб жилмайди Хоним Пошшо. — Ҳазратимдин тилаюрмен, рухса-
ти олий этсалар, сизни ичкарининг мусиқа базминга бот-бот чорлаюрмиз!

— Куллуқ!

— Қизларимиз орасинда ҳам фитрат ўти бирла куймишлари бор, — деб айёрона
ишора этди у. — Омон бўлғайсиз! — ичкарига юрган Хоним Пошшо сўнг бурилиб
деди. — Ҳайтовур, Хирқатий жаноблари кечқурун қайтурлар.

Лов ёнган Тўтинисо қизларни паналаб турарди. Юраги бўшанган Бобораҳим бир-
бир босиб айвондан тушди, капалаклардай тарқалишаётган қизларга бир дам қараб
олди-да, истамайгина дарвоза томон юрди.

ҚУТБИ ОЛАМ

— Биз Оллоҳ васлина тафаккур ичра ета билмадик! — талабаларига бир-бир қараб
олди Офоқ хўжа. — Сабабиким, ақлимиз қосирлик ила руҳимизга хиёнат этди. Ожиз
танзимиз ўтрусинга мажоз жилвасин кўйиб, қулоқларимизга «дунё — фоний, умр —
ғанимат» созини чалди. Васли ваҳдатга етмак йўли биттадир, кўнгил йўлидур. Кўнгул
мирьотул азимдулки, хислатингизда ҳар неки бор, анда тажалли топур. Кимнингким
дили чашма янглиғ пок эрса, анинг тили равон, йўли ёруғ бўлғай!

— Устоз! — дея қўл кўтариб ўрнидан турди Шавкат Бухорий. У шоҳ саройига
нуфузли бир амалдорни орқа қилиб кирган шоир йигит бўлиб, расман сулукни қабул
этмаган бўлса ҳам, Офоқ хўжа рухсати ила калом дарсларида ва хонақо базмларида
қатнашиб юрарди. — Ул тўрт недур?

— Ул тўрт қутби оламдурум, хўжангизнинг исмим бирла ростдур. — деб, «ўтир»
ишорасини берди Офоқ хўжа. — Шимолдин шариат, жанубдин тариқатдур. Мағриб
ила машиққин маърифат бирла ҳақиқат зоҳир этур. Шариат Оллоҳ зикри бирла
турмак, тариқат сулук ичра юрмак, маърифат ҳақ жамолини изламак, ҳақиқат эрса
васлидин дарак топмак манзилларидур. Шариат зоҳири калом, тариқат маҳсули йўл,
маърифат изҳори ишқ, ҳақиқат эрса камоли ҳолдур. Ҳаққа етишмиш банда «Инсон
комил» аталиб, ул илми ҳол эгаси бўлур. Ҳақ васлингга бул таҳлит эҳтиёж Қул Аҳмад
исми бирла овоза топмишким, тариқи зикри жаҳриядур. Биз ул роҳни аҳли дил йўли
танлаб, сулукимиз арқонига қўшдик. Ошиқони сулуки Ишқие ўзлигини жаҳр овози
бирла эълон этур.

Ўн саккиз минг оламда ҳайрон бўлгон ошиқлар,
Топмай маъшук сурогин сарсон бўлгон ошиқлар.

— Илло Султон жаҳридин айру, — давом этди Офоқ хўжа, — бизнинг базмимизда
ишқ йўлида ҳайронлар эрмас, васл боғинда шодонлар жаҳр этурлар.

Янгра бугун най ила чирмандамиз,
Янгра баланд базмимиз-байрамимиз!

Устознинг сўнги сўзлари билан Машрабнинг дили ёришиб кетди.

У излаган нарсасини топгандай бўлди. Зеро Бозор охунддек ўз соясидан қўрқадиган
маҳдуд назарли эшон унинг овозини чеклаб, эркига кишан урган чоқлар, учиб юрувчи
озода қушлар каби масрур-масрур куйламоқни орзу қилмаганмиди?

— Улуғ устоз! — дея қўлларини кўксига қўйди Машраб. — Кўзларимга оламни
мунаввар этдингиз! То ақлимни танибменки, оёқларимга кишан уриб, қулоқларимга
гўру қиёмат сурасин ўқурлар! Бозор охунддек мударрис бир зот қаламимни чекламак
бирла қаноат топмай, қироатимни ҳам тайин этмак даражасинга борди. Ҳаллож номи-
ни зикр этмак, Насимий каломин тилга келтурмак ул зот наздинда дўзах оташинда
ёнмак бирла баробар кўринди.

— Боракалло! — деб жилмайди Офоқ хўжа. — Бозор охунди вали илмда устивордур,
илло тобедурлар. Иқтидорлари муфрад мақомга етмиш. Ул сифат зоҳиридин андиша

бирла қадам босурлар. Қай сўзни айтиб, қай каломни қироат этмак ҳар банданинг ихтиёридур, илло мезон улдирки, қай ўринда демак ва қай ишора бирла демакни билсин.

— Тилга келганни дил буюрур, дил буюрганини демаслик козиблик эрмасми, ҳазратим?

— Шошилманг, бўтам! Амсоли ақидани эсланг: олдида турганни емак — ҳайвоннинг иши, оғзига келганини демак — нодоннинг иши. Нисбат ул ердаки, дил қай мақомдадур ва ул нени буюрур? — деб, бунга ҳам «ўтир» ишорасини берди Офоқ хўжа.

— Устоз! — деб писибгина ўрндан турган Пирмат Сеторий сўради, — Мақоматда... ул етти недур?..

— Ўтиринг, йигит! — силтов оҳангги билан деди Офоқ хўжа. — Эр киши чайналма-гай! Қадингизни тик тутинг! Ҳар ёнга андиша бирла эгилманг! Иқтидо лозим эрса Оллоҳга, така лозим эрса пири муршидингизга юкунинг! — деб ўзига ишора берди у. Сеторий ерга кириб кетган каби бош эгди. — Мақомат илми қутби олам пояларидур. — Салмоқ билан гап бошлади Офоқ хўжа. — Илми ишқияда мақомат пешрав ташланмиш қадамдур. Мақоматда ул етти етти афлок мазҳари, анинг мажозинда эрса арзи замин узра етти иқлим қиёсидур. Шайх Атор истилоҳи ила қавл этсак, Оллоҳ васли риёзатинда етти водийдуким, талабдин ишқ, маърифатдин истиғно, тавҳиддин ҳайрат, фано ичра бақо мақоматлари ила юксалур. Васл тавҳиддадур. Набиюллоҳ қаломинда мақомат тайин этилмабдур. Форсийда айтилиб, туркий андин кўчирмиш. Ўтмиш машойихлар орасинда киборлари ул маънида ё хомуш кетибдурлар, ёки парда ичра сўзламишлар, токим тилинда тугилмагайлар!

— Устоз! — дея ўрндан сачраб турди Машраб. — Нечун туркийни...

— Ўтиринг, бўтам! — деб унинг оғзидан сўзларини олиб, кўзларига қаттиқ тикилди Офоқ хўжа. Машраб доврираб кетиб, жойида ўтириб қолди. — Сабру тахаммулни одат этинг! — Ва эшик томон юрди у. Ўринларидан гурра кўзгалган талабалар устозни таъзим-да кузатдилар. Сеторий «кетдик» деган каби сархуш Машрабнинг қўлларидан тортди.

МАШШОҚ

— Танбурни созлар ичра мисоли эр атамишлар, — деб сўз бошлади мезбон. — Анинг торларига нохун қўяр бўлсанг, зарб билан овоз берадур. Ривоят қилурларки, ул йигит яккаш қадамлар ила хиром этган чоғ, маъшуқа қиз дугор майда одимлаб эргашур эрмиш.

Кибор ошиқ не чоғлик узиб ташлаб виқор этса, бечора қиз шу қадар юмшаб эзилиб борур эрмиш. Ошиқ нолаши маъшуқа дилини ўртар эрмишу маъшуқа оҳи ошиқ қулоқларинга гўё етмаётган каби эрмиш.

Танбуруни дўсти содиқ каби эъозлаб, парда тортаётган ўрта бўй, тўладан келган бу одам эллик ёшлар атрофидаги Муҳаммад Сиддиқ Андигоний бўлиб, эл орасида «Танбурий» лақаби билан танилган эди. Соз илмида нозик таъб ва дилкаш бу инсон икки ёшни оҳанграбодай ўзига тортар, Сеторийга эргашиб илк бора унинг остонасига қадам кўйган Бобораҳим бу хонадонга серқатнов бўлиб қолган эди. Танбурий Исмоилшоҳ саройининг хос ҳофизи бўлиб, аркака яқин маҳалалардан бирида истиқомат этар, жузби жозиба қудрати билан эл оғзига тушган машшоқ фақир бўлмаса-да, камтарона бир тарзда умргузорлик қилар эди. Биродарлар уни «устоз» деб атамоқдан қанча бахтиёр бўлсалар, ўз умрини соз ва сўз илми йўлида бахшида этмоққа тайёр бу икки мусофир мулоқотидан устоз ҳам масрур эди. Очлар парча нон куйида сарсон, тўқлар сийму зар баҳсида овора бир замонда бу янглиғ яккам-дуккам учрагувчи «девоналар»нинг қорин тўйдирмас бир ҳунар учун тортмиш жадду жадали Танбурий наздида ўзи сурурли эди.

Хонадон соҳибининг таомдан сўнг дастурхон ва идиш-оёқларни йиғиштириб чиққан икки ўғлони тавозе билан пойгаҳда тиз чўкди. Соз тингири билан ташқаридан мўралаётган қиз-жувонлар дераза қапталини олдилар. Танбурий уйғур халқ байтлари йўлида басталанган шўх куйни ижро эта бошлади. Унинг созни қўлга олиб, такаллуф-сиз черта бошлаши қимтиниб турган меҳмонларни очмоқ учун эди. Соз машшоқ кўлида эркаланиб ўйнар, таралаётган ажиб наволар ёшлар дилини қитиқламоқда эди.

Танбурий йиғитлар ундан фақат соз тингламоқ учун келмаганликларини яхши билар, шунинг учун ҳам куйни тугатар экан, даврага таъзим этган каби қизиқ қилди-да, кулиб деди.

— Ана, энди навбат сизларга, тақсирларим!

Икки биродар ялт этиб бир-бирларига қарадилар. Ота ишораси билан кўзгалган ўғиллар деворда суялган созларни олди. Биродарлар Қошғар келишгач, созларининг тўнини ўзгартириб, қалин матоҳли қизил духобадан қопчиқ тиктирган эдилар, Сеторий созини ғилофдан чиқарар экан, Танбурий унга қўл чўзди.

— Сетор менинг учун сирру синоат тўла декчадур, зеро бул созга ошно бўла билмадим, — деб хона тўрига ишора этди мезбон. — Сеторни созлар хуфяси демишлар.

Танбурий ишораси билан йигитлар нигоҳи меҳробий тоқчаларга кўчди. Тоқчаларнинг юқори қаватларида турфа хил бежирим китоблар дид билан терилган, созлар бир-бирлари билан жим суҳбат кураётган пастки ошиёналарда эса, неча бир хил танбур, дутор, гижжак, доира, найи нафас ва ҳатто, созлар эркаси бўлмиш қошғар рубоби кўринар эди-ю, аммо бу анжуман аро сетор йўқ эди.

Сеторий не бир андишада сўзга оғиз жуфтлаган эди, Бобораҳим ундан олдин гапни илиб кетди.

— Устоз! Сиздек созанда бир зот нечук китобни создин устун кўймишсиз?

Хаёллари чалғиган Танбурий Бобораҳимнинг жилмайган кўзларига норозиланиб қаради, аммо бу кўзларда ҳайратдан ўзга бир ишора топмади, шекилли, унинг ҳам лабларига табассум инди.

— Одамзот яратмиш мўъжизаларнинг ул бири соз бўлса, аввали китобдур, йигит! Фақир дунёни китобсиз тасаввур этсам, даҳшатга тушамен! Китоб муқаддасдур, ул учунким, асрлар элчисидур ва илмлар хазинаси.

Танбурий бир дақиқа бош эгиб хаёл оғушида жим қолди ва сўнг ўзига келган каби хушёр тортди-да, Бобораҳимга юзланди.

— Яна улдурким, — энди ошқора жилмайди у, «созанда бир зот» кунига неча бор китоблар оша созга қўл чўза, гуноҳга ботур!

Бобораҳим ўринсиз саволидан мулзам бўлиб, жим қолди. Танбурий эса унга зимдан нигоҳ ташлаб, хаёлидан шундай сўзлар кечмоқда эди: «Ёшларга аввал зоҳир кўринур. Алар бир нимарсага жаҳд этсалар, ўзга бир нимарсани нутурлар».

— Тоғойи! — ниҳоят юрак ютиб сўради Сеторий. — Нечук созни «хуфя» демишсиз?

Танбурий жавоб ўрнига сеторда ўйнай бошлади. Унинг «сеторга бегона»лиги сезилмас, уста созанда қўлида бу соз ҳам сирли наволар таратмоқда эди. Сеторий маъхазини англаб турган бу куйнинг сеҳри шунда эдики, у Бобораҳим қулоқларига қадрдон сўзлар пайрави бўлиб қуйилмоқда ва юрагини ҳаприқтирмоқда эди. Куй узоққа бормай тўхтади.

— Бу сознинг хуфялиги шундаки, билдирмай оромингни олур.

Бобораҳимнинг ҳолатини англаб турган Танбурий ҳозир бу ёш йигитнинг ҳофизасига ва улкан истеъдодига тан бермоқда эди.

— Пирмуҳаммад, отангни эслай олурмисен? — созни узатиб сўради Танбурий.

— Эслаймен! Ушоқлигимда фавт ўлмиш эрканлар.

— Кўп йиллар бурун Қошғар келиб эрдилар. Ул пайтлар Хўжам Парда навқирон йигит эрди. Устоз ва шоғирд аҳли Қошғарни санъати бирла қойил этиб эрдилар. Поччам ҳазратлари хонишда олдиларига ҳар бир ҳофиз туша билмас даражада улкан устод эрдилар.

Танбурийни хаёл олиб қочди. У ҳали отаси ҳаёт бўлган йилларни эслаб кетди. Юртига қайтаётган қариндошлар Андижон йўлига чиққанларида, аммаси ақайи зорининг буйинларига осилиб йиғлаганлари ҳали-ҳали унинг кўз олдида турибди. Тақдир экан, раҳматилар ўзга юз кўриша олмадилар.

— Ул замонлар ҳали сен гўдак бола эрдинг, жиян, — деб бош кўтарди Танбурий. — Ота йўлини тутибсен, шодмен! Хўжам Парда ҳазратлари ҳам сени тарбия этмак бирла устоз руҳи олдинда қиёмат қарзидин узилибдурлар.

Устоздаги маясият йигитларга ҳам ўтиб, мезбон болалар безовта бўла бошладилар. Ака-укалар гоҳ деразага, гоҳ эшикка қараб, кўз ишораси билан бир-бирларига нелардир англамоқда эдилар.

— Зерикдингму, машшоқ? — деб катта жиянининг кифтига қоқди Сеторий.

— Соз илинжи бирла тўхтабдур, — кулди Танбурий, — йўқса арқон била боғлаб ҳам тутта билмас эрдинг.

Болалар ота сўзи билан қизариб бошларини эгдилар. Гоҳ устоз танбурига, гоҳ ўз созига қараб олаётган Бобораҳимда ҳали ҳам безовталиқ бор эди. Буни сезган Танбурий жилмайиб деди.

— Қани, шоир! Ижодингиз гулшанинда қай бир янги гул юз очмиш, биз гафлатда қолмайлик!

Танбурий назмни зукко тушунар, тоқчасидаги аксарият китоблари девонлару шеърий баёзлардан иборат эди. У Бобораҳимдаги талант муҳиби бўлиб, унинг қаламидан тўкилмиш янги инжурларни сабрсизлик билан кўтар ва устоз сўрови ила Сеторий ҳар шеъридан нусха етказиб турмоқ вазифасини ўз гарданига олган эди. Бу эътибор ёш шоир Бобораҳимни ҳам энтиктирар, ҳам илҳомига илҳом кўшар эди. Танбурий шеъриятга шунча қизиқиш билан сўзни создан айру тингламоқни истамас, қаландарларнинг урҳо байтларию тақлидчи сўфилар маснавийхонлиги унинг энсасини қотиргувчи эди. У ўзининг бу «инжиқлиги»ни яшириб ўтирмай, бир кўп шеърий анжуманларга бормоқни

очиқдан-очиқ рад этар эди. Устоздаги бу одатни яхши билган икки биродар таралдуд билан келган эдилар.

Танбур ва сетор мисоли қўл ушлашиб чопишаётган ошиқ-маъшуклар каби равон йўрғалаб кетди, шўх ва ўйноқи кўшиқ бошланди.

Сетор деманг, ҳоли дилим сўргучи танбур,
Кўнглим гиреҳин ғамларини ёзгучи танбур.

Ёшлар дилида ўт тез эди, шу сабаб кўшиқ шитоб билан манзилига етиб келди. Танбурий бу рафторни тушунар ва яна у ўз тажрибасидан шуни билар эдики, оташ тез ёнар бўлса, тафти тез кетур. Устоз илтифотсиз турар, кўнгил учун бўлса ҳам бирон ишора бермоқни тиламас эди.

— Сўз сизники, — деди Танбурий, — ул қайноқ қонингиздин жозиб гўдак мисоли туғилмишдур. Илло, созингизда қусур, йигит. Сиз калом бандасисиз, мен ани англаб етайин. Ул сабаб бирла ҳам сўзингиз бориб, созингиз ғарибона эргашур. Финода эрса ўзга тартиб: соз бормоғи керак, сўз анинг жон пардасинга жўр бўлмоғи фарздур.

Бу танбеҳ билан Бобораҳимни тузлаган машшоқ унинг жавобини ҳам кутмай, танбурини қўлга олди. Ота ишораси билан баробар қўзғалган ўғиллар тоқчага томон юрдилар. Кичик ўғил акасидан илдам бориб, дуторни қўлга олди.

— Сеники ҳали хом, ўғлим, — деб «аканга бер» ишорасини қилди Танбурий. — Оғаларинг эшитса, куладурлар.

Ота ва ўғил бақамти ўтириб, парда тортидилар. Танбурунинг якка чертма хиромию дутор бошлаган шигама нола Бобораҳим қалбига тикка бориб қадалган, сетор баён этолмаган сирни очиб, сўзга ҳам ҳожат қолдирмаган эди. Сеторий ўн ёшли жиянининг созни на қадар жиплашиб чертишига дилида таҳсин ўқиётган бўлса, катта-катта очилган Бобораҳим кўзлари ҳеч нарсани кўрмас, буткул вужуди гўё хаёлий кўкларда парвоз этмоқда эди. Устознинг сокин, аммо дил ўртагучи овози деразаларни ларзага келтириб тўхтади.

Машрабни тамом ақлин олиб ул бути хунрез,
Жонимни ёқиё сийнахарош этгучи танбур.

Бу шоир билан бастакорнинг илк ижодий мулоқоти эди. Ботин кўзлари жиққа ёшга тўлган Бобораҳим томоқларига бир нима келиб тикилди. Урндан туриб, култ ютиндида, таъзим этди ва бориб устоз қўлини ўпди. Ҳа, ҳа, ҳеч бир расмий тариқатларида кўрсатилмаган ҳолда кўз ёшию дил амри билан ўпди. Не тонгим, қозондек қайнаб ётган бу юрак соҳиби аҳли замондан илк бора илтифот кўраётган эди!

БЕҚАРОР ЖИЛҒА

Бобораҳим ҳар қанча қистамоқ билан ҳам на Пирмат Сеторийни ва на Шавкат Бухорийни бу масканга келмоққа кўндирар олди. Шу сабабли созу ҳамроҳсиз ёлғиз ўзи келиб, шоирни ҳовуз бўйидан топди. Соя-салқин улкан боғ, кўшк саҳнидаги муздай оқшом ҳавоси кун бўйи иссиқ лоҳас этган танларга хуш ёқар эди. Бола-чақа ғовуридан қочган Гумно ижод асносида бу ерга чекинар эди. Зеро, аҳли дил учун хилватдан ўзга паноҳ йўқдир.

Хонтахта устида ёзувли ва ёзувсиз қоғозлар, довот ва қалам, бир неча шеърый баёзлар. Қоғозлардаги қайта-қайта ўчириб ёзилган машқларни кўрган Бобораҳим шоирнинг тақия қалпоқ остидан чиқиб турган оқара бошлаган сочларига тикилиб қолди. Бу заҳматкаш шоир учун ижод машаққатли меҳнат эканлиги шундоққина кўриниб турар эди. Бобораҳим кўнглидагини сезган каби, қоғозларни тахлаб олаётган Гумно мийиғида кулимсиб, машҳур байтни ўқиди.

Соқол оқи ўлимга пешравдур,
Тириклик сабзаси узра қировдур.

— Мени маъзур тутинг, устоз! Нечук бул қироат?

— Навоий ҳазратлари топиб айтмиш, шоир. Умрнинг йигитлик чоғлари ўтди, — деди бошларини тўлғаб.

— Йўқ, мен ёшингизга эрмас, ижодингиз таваллудига эътибор этиб эдим, — деди Бобораҳим қоғозларга ишора қилиб. — Қаламингиз саркаш кўринур. Шоир сочига оқ толалар қайсар қалам машаққатлари туфайлидин ҳам бемавруд тушса ажаб эрмас!

— Тўғри айтасиз, йигит!

Бобораҳим шоирнинг илк шеърий манзумаларини кўз олдига келтирди. Унинг кўз олдига мисралар ипида товланган дилбар бир жилва намоён бўлди.

— Қаламнинг гоҳ-гоҳ саркашлик этиб, оёқ тираб олмоғи одатдур. Мир Алишер ҳазратлари ҳам «Лисонут тайр» достонининг бошламоқ машаққати ҳақида демишлар-ку!

Лек сўз душвор эди, мен нотовон,
Бормас эрди хомага илким равон.

— Боракалло! — юзи ёришиб жилмайди Гумном. — Сизда ҳам ушмундоқ ҳолат бўлурму?

— Ҳалича йўқ! — гурурланганнамо деди Бобораҳим. — Менинг кўнглум девонавордур. Қалам кетидин қувмоққа фурсатим етмай, соз ила бўла кетурмен. Қалам ортимдан қувлаб юрадур.

— Тавба!

Гумномнинг Бобораҳимга жовдираб қараган кўзларида ҳайрат маънолари яшири-на олмай турар эди. Бу нигоҳдан гурур туйган Бобораҳим кўтарила келди.

— Оллоҳнинг ўзи каломи ғайбидан бермаса, бандасининг жон чека ўчириб-ёзмоқлиги бирла нега эришиб булур, ҳазратим!

Ёш шоир оғзидан чиққан бу сўзлардан Гумном негадир хижил тортиб бош эгди. Жавоб кутган Бобораҳим ундан бир пас кўзларини олмай турди-да, юмшаб тушди.

— Ҳар тугул Қошғар эли ичра машҳурлик даражасини олмишсиз! Илло, мен тахаллус танламоғингиздин хижилмен!

— Нечук?

— Сиздек аҳли сўз учун Гумном ўтмоқ яхшими, тақсирим!

— Биз аввало роҳи тасаввуфда муридлармиз, — деди мулойимлик ила шоир. — Манзили фақру фано ани тақазо этадур!

— Фақру фано тупроқ бўла нукул ерда ётмоқ эрмас-да, ахир!

— Қул Аҳмад не дейдур? — деб жилмайди Гумном.

— Яссавийни қўйинг, шоир! — кўтарила тушди Бобораҳим. — Сиз бирла мен учун маъшуқ ёлғиз илоҳ эрмас, инсони айн ҳамдур!

— Иним Машрабхон! — Гумном илтижола деди. — Такрор айтай! Сиз бирла биз ҳақ йўлида солиҳлармиз. Тариқатимизда ҳар не бўлса, Офоқ хўжа пиримдин келур!

Бу билан Бобораҳим ўзининг ногоҳ қизишиб кетганини англаб қолиб, бош эгди. Бу тушишдан маъюсият англаган Гумном эса жилмайди.

— Ҳар нечук фақирни юзма-юз тергаб, ўзга бир маслакка ўткармак ниятинда келган эрмасмусиз?

— Шаҳри Намангонда оҳимга етгулик бир аҳли дил топа олмай, Қошғар келиб эрдим. Сизни ўзимга устоз билганим учун дил ёриб сўзлаймен, — деди Бобораҳим Гумном кўзларига нигоҳини қадаб. — «Гумном» дея, «Хирқатий» аталиб, фитрат отига тушов урманг, ҳазрат Эмин тўра! Зоҳидлик йўлини тарк этиб, овозингизни эркин қўя куйлаб кўринг. Ажойиб бир ҳалқ сизникидур, ажаб бир тарих сиздадур!

Орага оғир сукунат тушди.

— Бас, — деди бироз тундлашиб Гумном ва Бобораҳимнинг кўзларида ранжида ҳолат кўриб, муросали жилмайди. — Ашъорингиздан ўқинг, шоир! Дилнинг чигали ёзилсин!

Бобораҳим шоир қулоғига етмаган бир шеърини ўқимоқ лозимми-йўқлигини ўйлай бошлади. Унинг шоир Гумном даргоҳига тез-тез келиб турмоғининг бир сабаби ҳам баҳсу мунозаралар чақмоғида дил ўтини тезламоқ бўлса, иккинчи ёқдан улкан даргоҳда нуфузли пешво билан яқинлик истар эди. Мол-дунё тамасидан йироқ бўлган Бобораҳим назм майдонида ўзига дилхоҳ қидирар ва меҳрибон бир ҳимоя тилар эди. Зеро, гоҳ-гоҳ сайрамас эрса, булбул ноласини ким эшитур?

— Устоз! Девонаваш дардим ноласинда ғазал айтиб, сизга қилмиш таъналарни мисралар ипига тизмишмен. Умид қилурменки, муборак дилингиз озор топмағай!

Бобораҳим ўқий бошлаган ғазални Гумном унинг ёниб турган нигоҳларидан кўз узмай, ҳайрат ва исён ичра тингламоққа бошлади. Бир қарашда содда кўринган мисралардаги оташли дард Гумном юрагининг нозик торларини титратмоқда эди.

Тоғиб Машраб йўлин, тарк айла зоҳидлик йўлин, Гумном.

Эмасман моҳ талъат, май ичиб мастона Машрабман.

Сўнг мисралардаги нишон шоир қалбига аччиқ пайкон каби қадалди. Унинг зарбидан дард еган каби эгилиб, тафаккур ичра қолди. Сўнг ўзини оқлаган каби деди.

— Фақир рўзғор аталмиш юк бирла бир ерга михланган бандамен. Қарор билмай саросар юрмак манишатимга ҳам, ёшимга ҳам ярашмағай! Сиз — учар қушсиз. Худо тақдир этса ҳали кўрмамен, иним Машрабхон! Оила ташвиши елкангизга хуржин каби тушиб, бўйингизга занги тош мисоли осилар бўлсин, қай таҳлит мастона юрийсиз экан!

Бу ширин башорат дил торларини қитиқлаб ўтган Бобораҳим тотли бир энтикиши ичра ер чизди. Бир пасда барча жангу жадаллар ёдидан кўтарилган каби, Гумномга миннатдор жилмайиб қаради. Унинг нозик жойидан тутиб эганига амин бўлган шоир яна ҳужумга ўтди.

— Пайти келди, шоир, мен ҳам сизга бир-икки калима таъна тошларимни отай! — Бобораҳим «эшитаман» деган каби маънос бош эгди. — Ҳазратим икки жиҳат бирла сиздин ризосизланур. Аввали, эл ичра мулоқотда илтифотсиз турмоғингиз ул азизни хижил этса, сониян, шул кунлар ичинда улус оғзидин эшитмиш баётингиз туфайлидин озорланурлар. «Ул сенинг сўзингга унайду» деб, фақирга дил ёриб айттиларким, «Масжидга кирмай, мастона бўлдум» дея эл оғзига эълон бермишсиз. Пирим ул таҳлит бепарда сўзлар сулуки Ишқидё ошиқларидин чиқмоғини тиламайдулар.

— Устоз! — у кинояли илжайди. — Менда не иложки, қалам ани айтиб турса!

— Қалам қўлингиздаду! Чизмоқ бирла юмшатиң!

— Ҳусни дилни бузмоқни қаламим тиламайду. Жилга йўлингга оёқ кўйган каби бўлурмен!

— Беқарор жилга тоғдин келур, шоир! Бул жойларнинг суви сокин оқмоғи керак!

— Сокин оққан сув ер қаърига сингиб йўқолур. Мен ани тиламасмен, устоз!

Бу сўз билан Гумномдек оғир карвон бир киши ҳам тўлганди.

— Қайсарлик бошга нима келтирур, йигит? Билмасмисиз?

Бобораҳим тафаккур ичра қолди. Пешвойи аҳли хирқа аталмиш шоир Гумном кўлида кўп ихтиёр бордир. У барча аҳли дил анжуманларини, хусусан, хонақоҳ базмини бошқариб борар, кимни эл кўзида эълон этмоқ аксари унинг ҳуми билан бўлар. Бобораҳим учун ҳар қаерда шинаванда сомёлар топилса-да, аммо хонақоҳ базми минбарига кўтарилмоқ усиз бўлмас. Бу минбарга чиқмоқ учун ишроқ аҳлидан мажзубона оташ ичра ёнмоқ талаб этилар, у бахтга етганлар довруғи эса етти иқлимга кетгуси эди. Шоир, ниҳоят эгилиб тушди.

— Кўндим, устоз!..

— Боракалло!

— Эртан чаҳоршанба, — дея жилмайди Бобораҳим, — хонақоҳ саҳнинда ваъдани унутмасиз?

— Албатта!

ИЗҲОРИ ДИЛ

Ичкарининг базми анча маҳалга қадар давом этди. Лоларух қизлар Сеторий ва Машрабни қайта-қайта ўлан айтмоққа қистар, улар савти навосига майдон аро чарх уриб ўйинга тушмоқдан эса, бир олам завқ олар эдилар. Неча бор бу даврага хизмат адосида бўлиб келаётган йигитлар ҳаракатида довдираш йўқолиб, ўрнини зоҳирий осойиш эгаллаган, қизлар ҳам энди ҳуркиниб қочмас эдилар. Санъат деб аталмиш бир мўъжиза шинаванда ёш қалбларни бир-бирларига эҳтиёж иплари ила боғлаб келмоқда эди.

Қизлар бу хил даврани тез-тез қумсар эдилар. Сув йўли очилса равон оққани каби, Хоним Пошшонинг созу сўзга ошуфта қалби уларга эркин яйрамоққа изн берар, Машраб назмидаги ўйноқи наво, нозик қочирмалар ва ҳаммасидан ҳам бурун, оташин ишқ иқрори миттигина юраклари сирлар сандиқчаси бўлган гулгуналар дилининг тўрт-тўрларига қадар кириб борар эди. Қизлар гоҳо-гоҳо бу сандиқчадан сеҳрли қалмоқчалар отиб, йигитлар кўнглини овлар ва уларни шу атрофда бот-бот айланмоққа мажбур этар эдилар.

Танбурини биродари кўлига тутган Машраб унинг имосига «хўп» ишорасини берди.

— Боз қай куни келиурсиз? — Хоним Пошшо топшириғи билан йигитларни кузатиб чиққан Нарғиз рўмол учи билан юзини ним тўсиб, тўқраниб қолган Машрабга деди, аммо шоирнинг ноз билан чекиниб турган Тўтинисодан кўзларини ола олмай, хаёл оғушида турганини кўриб, лабларини тишлади. Саволи жавобсиз қолганидан ўсал бўлган қиз Тўтинисонинг биқинидан киши билмас ўйиб олди-да, «мен ҳозир» дея ичкарига юрди. Қимтинган қиз «вуй» деб юборди ва баттар оловдай ёниб, қочмоқ учун юзланди.

— Тўтинисо! — дея илтижо этди ўзига келган Машраб.

Йигит сўзи билан тўхталган қиз йўлак томонга хавотир ичра қараб олди. Машрабнинг эса ҳаяжондан юраги қафасдаги қушчадек типирчилар ва не деб сўз топмоққа қийналар эди.

— Нега қочмоқ бўлурсиз? — деди ниҳоят юрак ютиб.

— Чўкун ўлгурни кўринг!

Қиз ҳаракатидаги жилва йигитни баттар шоширди. Жилмайиб турган бу гўзал малакка боққан сайин у калаванинг учини йўқотиб борар эди.

— Бир пас суҳбат қилайлик!

— Кўялинг! — лов ёнди Тўтинисо. — Бир чина чой ичали фурсат ўтмай, буна ҳазратим келиюрлар. Ҳам уятдин, ҳам гуноҳдин ўлурмен!

— Бул кўнгул кўпдин суҳбатингиз тилайдур! — йўлак томон қараб олиб деди Машраб. Даричага суяниб турган қиз баттар қизариниб, бошларини эгди. — Сиз... — кучланди у, — сўзларимни эшитмоқни ҳам тиламассиз.

Тўтинисо «йўқ» маъносида бош чайқади. Бу ишорадан дадилланган йигитнинг кўзлари чақнади:

— Анда нечук кўзларингизни қочирасиз?

— Кўзларингиз... — деб ҳаё билан истиғноланди қиз, — уят билмаюр!

Думбул қизнинг бу очик иқрори Машраб дилини қитиқлаб ўтди. У одатига кўра ошкора қаҳ-қаҳ отиб кулмоққа шайланган эди, аммо шунингсиз ҳам ҳуркак қуш каби омонат турган қизни қочириб қўймоқдан кўрқиб, лабларини тишлади. Бир кўплар билан мулоқатда ўз муносабатини тарозуга солиб ўрганмаган Машраб, сўзнинг дангалини кўяр ва шу сабаб билан ҳам эл ичра «демона» лақабини олиб, бу унвон билан масрур ҳам юргувчи эди. Унинг боши илк бора қиз бола билан мулоқот тошига, тош бўлганда ҳам нафис бир нашъали тошга тегмоқда эди. «Шоҳмен элга вале сенга қулдурмен», — беихтир Бобуршоҳ сўзларин эслаб, Тўтинисога ўгринча қараб олди у.

— Мени маъзур тутинг, Тўтинисо! Бундин сўнг зинҳор одобли бўлурмен!

Тўтинисо пиқ этиб кулди. Энди алвондай қизармоқ навбати Машрабга ўтган эди.

— Даврада дил ёриб бўлмағай, — деди шошиб. — Кўпдин бери ёлғиз хаёлингиз бирла мен.

— Мен ҳам... — деб хаёланди Тўтинисо ҳам, — кўпдин сўрамоқни тилаюр эрдим.

— Сўранг!

— Шоир оғой! Назми қай таҳлит айтиюрсиз?

Қиздан дил дардини кутган Машраб, бўшашиб тушди.

— Ўтрума кўзгу қуюб, анда сизни кўрурмен! Назмим изҳори дил эрур!

— Кўялинг! Сиз бирла тек сўзлашиб бўлмаюр! — қизаринди ва Тўтинисо ичкарига қараб юраверди.

— Кетманг! — илтижо этди Машраб.

— Эшиқда Хоним ойим кутарлар. Омон бўлингиз!

Оловдай ёнган қиз ортидан мафтун қараб қолган Машраб қадамини қаерга ташлаётганидан беҳабар, ғолиб учаётган қуш каби, дарахт остида безовта кутиб турган Сеторий томон юрди.

Давоми келаси сонда

Абдумажид Азим

ҚОРИШДИ
КЎКСИМДА
РАНГЛАР
ОВОЗИ

* * *

Кўзинг ўтрисида излабон некбахт,
Оромим унутиб, этдим жидду жаҳт.

Дуч келди йўлимда Дашти Карбало,
Сағийру, кабиру муфлис, мубтало.

Учради касларнинг баланди, пасти,
Оқилу нодони ҳам худпарасти.

Қоришди кўксимда ранглар овози,
Гуллар тўлғаниши, қушлар парвози.

Савту сурудларнинг дилбар товуши,
Қалбим торларига кетди қовушиб.

Бир-бирга вобаста ришталар гўё,
Руҳимда уйғонди ажиб бир дунё.

* * *

Баҳорлар қўйнимга санамдек кирса,
Чирмашиб бўйнимга, мўлтираб турса
Ва мен-ла зарофат базмлар қурса,
Ҳаётнинг бағридан кетгим келмайди!

Умр омонатдир, забундир фано,
Билмам, қисматда не мойи савдо.
Гумбази давворда оввораман то,
Ҳаётнинг бағридан кетгим келмайди!

Йўлларга кўз тикиб, дўстни кутарман,
Кўнгулни гуссадан фориғ этарман,
Бир илинж кўида пайваст кетарман,
Ҳаётнинг бағридан кетгим келмайди!

Қадар ул қазони муаллақ демиш,
Кун келиб, мўрларга бўлармиш емиш,
Аммоки тириклик бир ҳикмат эмиш,
Ҳаётнинг бағридан кетгим келмайди!

Қайдадир сўлмоқда умидлар боғи,
Қайда зухур бўлар кавсар булоғи,
Кўнгулда хувайдо орзулар токи,
Ҳаётнинг бағридан кетгим келмайди!

* * *

Фано амлокига кўнгул берганлар,
Дайр уммонидан маржон терганлар,
Аршнинг устунини суяб турганлар,
Қайга кетаридан бўлингиз огоҳ!

Дунёга тўймаслар завқини тотиб,
Қорундай зотларни ер кетди ютиб,
Гирду бод ичинда гуноҳга ботиб,
Йитиб битаридан бўлингиз огоҳ!

Тилингни очганинг кесади тилинг,
Дилингни очганинг эзади дилинг,
Дўстим деб, нокаслар боғлайди қўлинг,
Уқбо хатаридан бўлингиз огоҳ!

Байт ул-ҳазан ичра кўтариб бода,
Жаҳон сарватида гўё шаҳзода,

Кимлар ўтиб борар кезиб дунёда,
Умр тугаридан бўлингиз огоҳ!

Одам Ато эрди одамнинг асли,
Залолатга ботди одамнинг насли,
Тиирамоқда сарғариб баҳор фасли,
Аёз етаридан бўлингиз огоҳ!

Жаҳон бир кечалик омонат айвон,
Бу айвон ичинда аҳли халқ ҳайрон,
Шошил, руҳ жунубин ювмоққа, эй жон,
Ҳақнинг хабаридан бўлингиз огоҳ!

Аввал эрдинг арзимаган мушти хок,
Зувалангни қормиш Эгам, Ҳаққи пок,
Мункар сўроғига жавоб айла, боқ,
Азоб кутаридан бўлингиз огоҳ!

* * *

Майсалар сочи пахмоқ,
Ўйинқароқ, шўх бола.
Яшинлар чақар чақмоқ,
Нурга тўлади дала.

Келаётир яшил хут,
Вайсақи қизилиштон.
Ариқларда лим-лим кут,
Кўк осмон, кўк осмон.

Базм этар навбахор
Юраклар ўлкасида.
Ташлаб қирмизи оҳор
Оғочлар елкасига.

Қирлар беланчагида,
Шамол учади ғир-ғир.
Булутлар эмчагида
Оқ ёмғир, оқ ёмғир.

Гуллар бўйидан сармаст
Булбул ёқасин йиртар.
Манзилига ошиқиб
Ариқлар илдам йўртар.

Қикирлайди самбит гул
Чечаклар барги аро.
Куйлаб берар кўхна йўл
Рухафзо, рухафзо.

* * * *Бир озғун дийёрнинг*

Бу ерга аслида не учун келдим,
Не учун югурдим, не учун елдим?!
Оқимга муттасил тескари сузиб,
Яшашнинг азобин англадим, билдим...

Бировлар оҳ урса, мен фарёд қилдим,
Элу юрт коридан кўнглум шод қилдим,
Водариг, чархнинг кажрафторлигин
Умримнинг нақ ярми ўтганда билдим...

Қанча йиғладим мен ва қанча кулдим,
Ғаму шодликларни тенг ича билдим.
Ўлсам армоним йўқ энди, шубҳасиз,
Озод бир дийёрнинг фарзанди бўлдим.

Илҳом Аҳбор

ҲАР ОН
ЮРАТИМГА
БИР КИМ
ОРТАДИ

* * *

Ҳар сафар келасан — тилингда тиг бор,
Кўксимга қадамоқ бўласан уни.
Ахир, қандай қилиб бермай эътибор,
Кўзимда порласа ҳаёт учкуни?!

Қалб қандай манозил, шуми мароҳил,
Ўз ризқим эмасми чайнаган ноним?
Ҳар сафар келасан — юзларим заҳил,
Ҳар сафар беркинар — безимом жоним...

* * *

Жомадонга жойлаб «орзу»ни,
Чиққан эдим она қишлоқдан.
Онам сувга тўла кўзани
Тутиб кутар: «Ўғлим келар шу ёқдан».

Мен-чи, саҳродаман ташналаб,
Қалбга ёқар кумнинг иссиғи.
Сувсиз юраоляпман йиллаб,
Кўзларимда қисмат ёзиғи.

Ортга қайтгим келмайди сира,
Қақраб борса ҳамки бу танам.
Аммо сувга тўла кўзани
Кўтаролмай қолмоқда онам?!

* * *

Мендан йироғ тутишар ўзин,
Ўз боғимни кезолмай қолдим.
Эл аро кун кечира туриб,
Кўпнинг орасида йўқолдим.

Ичимда ҳам шу тахлит фано,
Ажин униб чиқар жонимдан.
Юрак мени шу кўйга солди,
Кун кўрса-да ичиб қонимдан...

* * *

Дард ато этибди сендай ювошга,
Асирсан, йўлингни кўрмас қуёшга.
Хиссиз девор тўсса сени оламдан,
Кўзни хор айлабсан кўтариб бошга...

* * *

Сўзингки, маъноли — руҳинг беғубор,
Кўнглунгни ҳар он дил олгани юбор.
Азиз эртақлардан келган хулоса —
Тупроқнинг анҳордай авлиёси бор.

* * *

Кўнглунг мулки эмас аслида оҳинг.
Ўзганинг юпанчи бўлмас паноҳинг.
Ўзингдан қиёс қил, доим ўзингдан,
Фақат ўз жонингда турмас гуноҳинг...

* * *

Миннат қилмоқликни билмайди гуллар,
Таъмага-ку яқин йўламас улар.
Насихат ҳам қилмас — бу қандай устоз
Ажаб, қандай толиб асаларилар?!

* * *

Биз бир кемадамиз, билсанг —
биламан,
Ўргатсанг ёшингни ҳурмат қиламан.
Бошга чиқиб олиб ўйинга тушма,
Ибрат бўлолмасанг ўрнак бўламан...

* * *

Одам, омад келса кўкрак керарсан,
Азобга тобинг йўқ — фарёд урарсан.
Ерга ташланганда ҳолинг намоён,
Уруғ ҳам эмассан, ажаб, кўкарсанг...

* * *

Аввал уйғотолмай бечора бўлдим,
Оғир ухлар экан — дилпора бўлдим.
Ғафлатни қоралаб ваъз ўқиди, сўнг,
Ажаб, тўхтатолмай бечора бўлдим...

* * *

Ҳар он юрагимга бир ҳис ортади,
Яшаш завқи ўраб боради жонни.
Шавқимча бўлмаса ҳамки гулимни
Қабул эт, дилбарим, сабаби аён,
Қўлга олиб бўлмас дард, ҳаяжонни.

ТАФАККУР ГУЛШАНИДАН

* * *

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган,
муаллимларнинг диққатларига суялган муқаддас бир вазифадур.

Абдулла АВЛОНИЙ

* * *

Тараққиётнинг умумий кўламида ҳар бир халқнинг ўрни ўша халқ ўқийётган
китобларнинг сони билан белгиланади.

Э. ЛАБУЛЕ

Тоҳир Малик

МУРДАЛАР ГАПИРМАЙДИЛАР

Қисса¹

Фитна

Омонулло Берлин деворлари қисмати ҳақида пичинг сўзлар айтаётган, дўстлари эса, беш юз кунга мўлжалланган иқтисодий режани инкор қилиб ўтиришган кундан анча илгари, тунда, қамоқ лагерида бир фитнага тайёргарлик бошланган эди.

¹ Давоми. Бошланиши утган сонларда.

Нуриддин уша кун ийдан мактуб олиб, аввал қувонди, кейин кўнгли чўкди. Мактубда дилга огир ботувчи сатрлар йўқ эди. Қишлоқдаги ҳамманинг сиҳат-саломатлиги ҳақида ёзилиб, охирида «ўртогинг Шердор уйланыпти», деган хушxabар айтилганди, холос. Нуриддиннинг назарида шу хушxabар ботинида онасининг армонлари яширингандай бўлди. Ҳарбийга кетаётган пайтидаги онасининг маъюс узори яна кўз олдида гавдаланди. Нуриддинни саккизинчи синфдан сўнг ўқитишга қўллари калталиқ қилди. Ҳарбийдан олиб қолишга эса, ундан-да калталиқ қилди. Шунда ҳам ношукр бўлмай, умид билан кузатган эди. «Бирортасини хушлаб қолган бўлсанг айтиб кет, унаштириб қўяй, келишинг билан, Худо хоҳласа, тўй қиламиз», — деб эди. Нуриддиннинг хушлагани бор бўлса-да, онасига айтишга қани журъат? Ўртоқлари бирин-сирин уйланыпти. Ҳар бирининг тўйида онасининг яраси янгиланади. Нуриддин онасининг бу ҳолатини кўз олдига келтириб, эзилди. Барча уйқуга кетганида ҳам у мижджа қоқмай ётди. Тун яримлагадда мизгигандай бўлди. Туш кўрди шекилли... Бироқ, бу тушми эди ё рўёми, фарқлай олмади. Назарида кўзлари очиқ эди. Дарбадар тўсатдан пайдо бўлмади, йўқ, барак эшигини очиб кирди-да, тахталарни гижирлатиб юриб келиб, унинг рўпарасида тўхтади. Ҳа, тахталарнинг гижирлаганини аниқ эшитди.

— Ҳа, той бола, уйқу келмаяптими?

Нуриддин ажабланди: уни кичиклигида «той бола», деб эркалашганини Дарбадар қайдан билди экан?

— Сен бунда бедорсан, юртда эса, барча гафлат уйқусидадир. Озодлик истовчи қалблар муҳрлангандир. Қалбларнинг қулликка мойил эканини билурмисан, бўтам? Уйғониш фурсати келганини-чи, англаюрмисан? Юрак қонлари ила Ватан богин обод қилмоқни-чи, фаҳм этмасмисан?

Дарбадар саволлар берарди-ю, нечундир жавоб кутмасди. Балки Нуриддиннинг бу саволларга жавоб қайтармоғига ақли қосир эканини биладимикан? У тахталарни гижирлатиб юриб келган эди, турган ерида тутунга айландию шифтга кўтарилиб кўздан йўқолди. Нуриддин бу сир-синаотни тушунолмади гаранг бўлиб ётганида маҳбуслардан бири унга яқинлашиб, елкасидан аста туртди-да, «ташқарига чиқ, кутишяпти», деб тезгина изига қайтди. Нуриддин бу ерда «ким чақиряпти, нима учун?» деган савол берилмаслигини билгани сабабли индамади. Бу ерларда чақирилдингми, бас, чиқишга мажбурсан. Яхшилиқ билан чақирилган бўлсанг, яхшилиқ билан қайтасан, тонгни ўз ўрнингда қаршилайсан. Ёмонлик қасдида чорланган бўлсанг, тўшагинг етим қолади.

Нуриддин бир неча дақиқа ҳаракатсиз ётгач, қаддини кўтарди. Барақдан сал нарида, майдон чеккасидаги дарахтга суяниб сигарет тутатаётган Тенгизни таниб, хавотирсиз равишда ўша томон юрди.

— Ҳа, Ҳамзат, — деди Тенгиз унинг саломига алик олиб, — уйқунгни ҳаром қилдимми?

— Йўқ, уйқум келмай ётувдим, — деди Нуриддин.

— Одамнинг кўнгли сезгир бўлади, ёмонликни тез пайқайди.

— Ёмонликни? Қанақа ёмонлик?

— Бу ёққа юр, — Тенгиз шундай деб уни баракнинг чироқ нури тушмайди-ган қоронғу томонига бошлади. — Бир фитна тайёрланыпти. Ёмонликни бизнинг қўлимиз билан амалга оширишмоқчи.

— Бировни ўлдириш керакми?

— Бировни ўлдириш учун бош қотириб фитна яшаш шарт эмас. Бир жанжалнинг уясини кавлаб беришимиз керак.

— «Биз» деганинг ким?

— Сен, мен, менинг атрофимдагилар, яна беш-олтита аҳмақ. Бир-икки кун ичида Янис амакингга ўхшаб Болтиқ бўйларидан келганлар ёппасига дўппосланиши керак. Улар ҳам калтак ейишлари керак, ҳам жанжал бошлаган, деган айбни бўйинларига олишлари керак. Балки биз томондан одамлар яралар, балки ўлар. Менга аниқ айтишмаган бўлса ҳам кўнглим шуни сезиб турибди. Агар кўнглим алдамаса, одам ўлдирилса, энг аввалида Янис амакинг кетади.

Тенгиз «Янис амакинг» деб айтаётган одам билан Нуриддин кўпинча бирга ишларди. Турсуналидан безиб, узоқлашган пайтда унга шу мулоим одам

билан шерик бўлиб ишлаш маъқул келиб қолган эди. Ёши олтмишдан ошиб, кучдан қолган, баъзан хасталик хуруж қилганда азоб чекувчи бу одам ўзини меҳнатдан олиб қочмасди. Имкони борича ўз вазифасини бажаришга интилади. Нуриддин кўмаклашмоқчи бўлганида «ҳар ким ўз аравасини ўз тортиши керак», деб унамасди. Ана шу беозор одам нима гуноҳ қилибдики, уни дўшпослашса, сўнг эса, «қотил» деган туҳмат билан айблаган...

— Гапимга тушунмадинг-а? — деди Тенгиз. — Сен жуда хомсан, бола. Ҳа, хомсан! Янис амакинг нима учун қамалган, биласанми?

— Ҳа, ишхонасида электр чойнақдан ўт чиққан экан...

— Бу бир баҳона, Ҳамзат. Янис амакинг аслида сиёсий маҳбус. Лекин бизнинг «эркин ва улуг Советлар мамлакатига» сиёсий қарашлар учун қамаш мумкин эмас. Унинг тажрибахонасига ўт қўйишиб, туҳмат билан қамашган. Аслида у зўр физик олим бўлган. Ватанини руслар босиб олганини очиқ айтган, халқини озодлик юришига даъват этган. Мана, сенинг ҳам, менинг ҳам юртимни руслар босиб олишган. Биз шуни очиқ айта оламизми? Йўқ. Майли, мен бир ўғриман, бунақа гапларга ақлим етмас. Сен ҳам гўрсан, ёшсан, илми йўқ бир қовоқ калласан. Сени ҳам айблаб бўлмайди. Лекин олимман, зўрман, деб керилиб юрганларимиз айтишадими? Ё халқига юзланиб, турларинг, озодлик учун курашларинг, дейдими? Шунинг учун ҳам Янис амакингни ҳурмат қиламан. Ҳозир Москвада Янисга ўхшаганлар рус ҳукумати билан теппа-тенг олишадиган бўлиб қолишган. Назаримда улар сиёсий маҳбусларини озод этишни талаб қилишяпти. Бу ҳукуматни чақаётган энг муҳим нарса — улар Совет Иттифоқидан ажралиб чиқай деб туришибди. Москва энди уларни ширин ёлгонлари билан ушлаб туролмайди. Фитнасиз иш битиши қийин. Шунинг учун ҳамма ерда ҳар турли фитналар кўтаришга буйруқ келганга ўхшайди. Бу ердаги фитна бизнинг қўлимиз билан бўлади.

— Кўнмасак-чи? Ур, деса ураверамизми? Ўғриларнинг ор-номусига тўғри келмайди-ку, бу? Сиз томондан хоинлик бўлмайдими?

— Бу гапларни қўй, Ҳамзат. Ўғрилар ҳеч қачон буларга хизмат қилмаган ва қилмайди ҳам. Гап янисларнинг тақдири устида кетяпти. Уларни урмасак бўлмайди.

— Нега? — Нуриддин ажабланганидан овозини бир парда кўтарганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Бақирма, — деди Тенгиз елкасига туртиб. — Ақлингни ишлат: биз урмасак, бошқалар ўладиган қилиб уради. Аввал менга топширишди бу ишни. Кейин Кошакни ҳам чақирдишди. Унга нима дейишгани номаълум. Агар йўқ, десак пайимизга тушишди. Мен-ку, бундан кўрқмайман, сендан хавотирданман. Эрта-индин муддати тугайдиган аҳмақлар билан Кошак ишга киришгудай бўлса, ёмон қилади. Шунинг учун сени чақириб айтишса, ҳақиқат талашма, жигига тегма. «Яхши бўлди, қўлим қичиб турувди», деб қўя қол. Уруш чиқса, сен Янис амакингни урасан. Унга тайинлаб қўй, у бошқаларга айтсин, олишиб-муштлашиб юришмасин, қўлларига ҳатто темир қошиқ ҳам олишмасин. Фақат ўзларини ҳимоя қилишсин, бошлари билан биқинларини эҳтиёт қилишсин. Ўзинг ҳам эҳтиёт бўл. Ола-таъсирда Кошакка ўхшаган бир аҳмақ сенгами ё менгами пичоқ тикволиши мумкин. Англадингми? Бор, энди ухла.

Шу гаплардан кейин одамнинг уйқуси келар эканми? Нуриддин бир тўп чақиртиканак устида ялангоч ётгандай қийналиб чиқди. Сиёсат бобида онги ҳаминқадар бўлган бу йигит қамоқдаги бир кеса одамнинг Москвадаги ҳукуматга қандай ёмонлик қилиши мумкинлигини билолмай гаранг эди. Ҳар қандай рақиб учун, айниқса, сиёсий муҳолиф учун одамнинг жисмигина эмас, балки фикри, руҳи ҳам хавфли эканини англаш мартабасига етмаган эди. Буни Дарбадар тушуниши мумкин эди. У йўқлик дунёсида, фикрлари эса муҳожирот тупроқларига сингганича қолди. Фарёдларини тоғу тошлар бағрига ололмади, кўзларидан оққан аламли ёшлардан замин сесканди.

Нуриддин Дарбадар билан Янис тақдирида ўхшашлик топмади. Зоҳиран шундай, у ҳақ эди. Бироқ қалблар яраси икковида бирдай эди. Дарбадар «Оҳ, Ватан!» деб жон берди. Янис ҳам шу қалб фарёди билан бу азобларга йўлиқди. Энди эса, яна бир дўзах азобига ҳукм қилиниб турибди.

Нуриддиннинг изидан қараб қолган Тенгиз баракка, ётар жойига кирмади.

Қамоқ лагерининг ҳамма учун мажбур бўлган қатъий қоидаларига амал қилмаслик унинг одатий ҳоли эди. Фақат ўзи эмас, балки унинг илтифотига сазовор бўлганлар ҳам бу қоидаларни бузишга ҳақли эдилар. Ана шунинг учун ҳам Нуриддин тунда баракдан, кундузи эса иш жойидан нари кетса, биров танбеҳ бермасди. Тенгизнинг ўзига-ку бу ер номигагина қамоқ эди. У «ўзига хон, ўзига бек» бўлса-да, босар-тусарини билмай қадам босмасди. Қамоқ лагери хожаларига бўйсунмагандай юрса-да, улар томондан тасодифий зарбани кутиб яшарди. Бу оқшом Янисларга уюштирилаётган фитна уни сергак торттирди. Қамоқ лагери бошлигининг муовини чайналиб, гапни айлангирди. «Юқоридан буйруқ келганини, бажаришга мажбур эканини» афсус билан айтди. Аслида «янисларга ҳеч бир даъвоси йўқлигини» билдириб қўйишни ҳам унутмади.

Тенгиз юқоридан буйруқ келгач, бу бечораларнинг бажаришга маҳкум эканликларини яхши биларди. Шунинг баробаринда «улуғ оғалар»нинг кичикроқ халқлар вакилларига зугум қилишдан лаззат олишлари ҳам маълум унга. Янисларга қарши фитнани улар афсус билан эмас, билак, роҳат билан, бажонидил бажарадилар. Агар бу буйруқ ўзлариникига нисбатан бўлсами, чиндан ҳам афсусда қолишлари муқаррар.

«Бугун — янислар, эртага кимлар? — деб ўйлади Тенгиз. — Балки мендирман, балки озарбайжонлар...»

«Тенгиз ўлимдан қўрқмайдиган мард ўғридир», демоқлик таърифнинг кўпигидир. Чунки одамга, ўғрими ё тўғрими, фарқи йўқ — жон ширин! Қамоқдами ё эркинликдами, йигитми ё чолми, фарқсиз ўлароқ, яшагиси келаверади. Қамоқ лагери раҳбариятининг илтимосини қабул қилиши, Нуриддин айтганидек, у учун иснод эди. Ҳаллолик ила мулоҳаза қилинса, Мурик билан унинг орасида фарқ чегараси сезилмас эди. Тенгиз буни билгани учун ҳам, бошқа чораси бўлмагани учун ҳам ўзича эзилди. Бу масалани «политбюро»га қўйган тақдирда ҳам «блаткомитет»нинг маъқуллаши аниқ эди. Улар буни «ҳукуматга хизмат қилиш» эмас, «ўғрилар оламини дахлсиз сақлаб қолиш» деб таърифлаган бўлишарди. Бу шундай галати оламки, уни бир қалъа тасаввур этилса, кираверишидаги арк пештоқига «Ҳарна қилсанг қилавер, ва ижозатимизсиз ҳеч нарса қилишинг мумкин эмас», деган шиор ёзиб қўйса ҳам бўларди. Бу олам арки жуда ҳашаматли, фусункор. Бокира қиз каби ўзига чорлайди. Қизнинг ҳуснидан баҳраманда бўламан, кираману чиқаман, деган хуштор одам эса янглишади. Чунки бу бокира кўринишидаги олам эшиги биттагина. Кирмоқ бор-у, ўз оёқлари билан юриб чиқмоқ йўқ. Ортга фақат тобут ичида қайтилади.

Тенгиз бу ҳақиқатни аввалдан биларди. Бу олам унинг кўзларига бокира бўлиб кўринмаган. У бор фасодларини, мавжуд ботқоғу балчиқларини билгани ҳолда қадам қўйган бу оламга. «Бир бошга — бир ўлим бўлгач, қаерда ва қандай ҳолатда жон беришнинг нима фарқи бор? Энг муҳими — дунёдан кўнглинг талаб қилган даражада лаззатланасан, дунёдан ўзинг истаганча қасос оласан. «Тенгиз кашф этган фалсафа магзи шу эди. Аммо бу «фалсафа»га зид ўлароқ, кўнгил ўтмиш ҳаётини қўмсаб турарди. Шунда у икки кемага икки оёғини қўйгандай ҳис этади ўзини. Бу ҳолатда узоқ суза олмаслигини, гарқ бўлажagini билади. Билса-да, ҳолатини ўзгартирмоқни истамайди.

Тенгиз кимсасиз майдон четида жунжиккандай кўнишиб турди-да, тўртинчи баракка бориб, Кошакни чақиртирди. Кошак майкачан чиқиб, Тенгизга яқинлашгач, оғзини баралла очиб эснади. Димоғидан урилган қўланса ҳиддан Тенгиз афтини буриштирди. «Хўжайин бўктириб ичирибди-да», деб ўйлаб гашланди.

— Нима дейсан, Княз? — деди Кошак жунжикиб.

— «Энзе»дан ол, уйқу қочди, — деди Тенгиз ҳам ҳомуза тортиб.

Кошак «менда йўқ», демоқчи бўлди-ю, Тенгизнинг ўтқир нигоҳига қарши бора олмай, ичкарига қайтди-да, уч кесим колбаса билан ярми ичилган ароқ шишани кўтариб чиқди. Тенгиз чиндан ҳам ичгиси келаётган одам каби шишани унинг қўлидан тортиб олиб кўтарди. Кошак узатган колбасани олмай «куф» дегач, лабини кафти билан артиб қўйди.

— Кошак, кўнгил Сочини, Ялтани қўмсаепти. Денгиз... Соҳил... Жононлар... ресторанлар... — Тенгиз шундай деб яна икки қултум ичди.

Шу турганича ароқни аста-секин ичиб бўшатиш асносида гапни чувалади. Кошак чақирилган заҳотиёқ «Княз хўжайинларнинг гапини сўрайди», деб гумон қилган эди. Бироқ унинг кутгани бўлмади: Тенгиз чақирув сабабини сўрамади. Ароқ кўнгил тафтини босгандай бўлгач, хайрлашиб ўзи ётадиган баракка қараб кетди.

У Нуриддин каби ухлай олмай қийналмади. Ароқнинг қуввати аллалагандай бўлиб, киприкларига уйқу қўна қолди.

Нуриддин эртаси куни чекиш баҳонасида дам олаётган Янисни кутилажак офатдан хабардор этди. Янис Нуриддин кутганидек сапчиб тушмади, газабланмади ҳам. Шимолликларга хос совуққонлик билан ўзгаришсиз ўтираверди. Нуриддин бу фитнада ўзининг иштирок этиши мумкинлигини айтмади. Аксинча:

— Сиз хафа бўлманг, биз сизни ҳимоя қиламиз, — деб унинг кўнглига далда бергиси келди. Бу шунчаки манзират эмас, йигит қалбининг аҳди эди. Уйқусиз кечган тун уни шу қарор билан тонгга етказган эди. Тенгизнинг огоҳдантиришига қарамай, шу мақсадда тўхтади.

— Йўқ, Нуриддин, керакмас, — деди Янис, қамоқда ҳар бир одам ўзини ўзи ҳимоя қилиши керак.

— Одам одамга бўри бўлиб яшаши керак, демоқчимисиз?

— Бўрими?.. — Янис шундай деб кулимсиради. Унинг бу ним кулгиси қувонч ели билан эмас, афсус шамоли билан уйғонган эди. — Бўриларни камситма, Нуриддин, агар одамларда бўри туйғуси бўлсайди, олам бошқача яшнарди.

Нуриддин Яниснинг бу гапларини фаҳм этмади, тушунмаганини яширмай сўради:

— Одамлар бўрига ўхшаса дейсизми?

— Ҳа, бўрига ўхшаса... Бўрилар одамлар каби бир-бирларини гажимайдилар. Улар аҳил яшайдилар. Улар озодликларини ҳеч нимага алишмайдилар. Бундай аҳиллик, бундай мағрурлик бошқа ҳеч бир жонзотда йўқ. Сен циркда бўрини ўйнатганларини ҳеч кўрганмисан? Ҳа, кўрмагансан. Филдан тортиб илонгача бир луқма овқат учун инсонларга масхара бўлади. Фақатгина бўри бўйсунмайди. Сен туркийлардансан. Аждодларнинг эътиқод қилган рамз нима бўлган, биласанми?

Нуриддин айбдор одам каби нигоҳини олиб қочиб, елка қисиб қўя қолди.

— Турк, яъни бўри. Туркийлар байроғида бўри тасвири бўлган, деб эшитганман. Туркийлар қадимда шундай эрксевар бўлган эканлар. Э, у замонлар утиб кетди. — Янис шундай деб хўрсинди. — Биз ҳам озодлик севувчи халқмиз. Мен бу қамоқни назарда тутаётганим йўқ. Менинг-да, сенинг-да ватанинг улкан бир қамоққа айлантирилган. Бизларнинг юртдошларимиз эса тутқунлар. Менинг халқим тутқунликка кўникиб яшайдиган тоифадан эмас. Сен ҳозир «Янис амакимга янгилик айтдим», деб ўйлаяпсанми? Мен шундай бўлишини кутардим. Бугун бўлмаса, эртага албатта қилишарди шу ишни. Сени бўлмаса, бошқаларни ёлларди. Нафсга қул бўлганлар озми бу дунёда?

— Мен ёлланганим йўқ, — Нуриддин шундай деди-ю, аммо унга тик қарай олмади.

— Мен шунчаки мисол тариқасида айтяпман. Сен билан биз икки томонлама маҳқуммиз. Бундан қутулармиз, бироқ Ватан тутқунлиги-чи? Сен «буларни нима учун қийнашаркин?» деб гаранг бўлаётгандирсан? Билиб қўй: биз учун дунёда энг ширин сўз — озодлик! Улар шу сўзни айтувчи тилларни кесадилар. Эркин нурга ташна кўзларни ўйиб оладилар. Бунга ажабланмаслик керак. Ахир сен мол сўйган қассобга қараб ажабланмайсан-ку? Нуриддин, сен ҳали ёшсан, кўп нарсаларга тушунмайсан. Тутқунликда тугилганинг учун кўзларингни оча олмайсан. Мен эсам ватанимнинг қандай тутқун бўлишини ўз кўзларим билан кўрдим. Бир тасаввур қилгин-а, қассоб ўз онангни кўз олдинда бўгизласа... Мен ана шундай одамман. Ўлганимдан сўнг юрагимни тилиб, очишса, қон ўрнида зардоб кўришади. Сизлар бунга тақдир дейсизлар. Биз эса бунга мураса қила олмаймиз. Мен, агар билсанг, шу азобларга дуч келганимдан хурсандман. Уйда қорин гамида ётган туйғусиз одам қаторига тушиб қолмаганимдан қувонаман. Ўлиб кетсам ҳам ранжимайман, ахир руҳим озод тарзда қолади-ку?

Агар менинг ўлимим ватаним озодлик онларини бир дақиқага ҳам яқинлаштира олса, минг-миллион мартабалаб қайта-қайта ўлиб беришга розиман. Агар билсанг, ер юзидаги ҳамма жонзотлар ўз уясини қадрлайди, ҳимоя қилади. Биз эса... шуларчаллик ҳам эмасмиз! Менинг армоним шу холос. Овқат ейишни биламиз, кийинишни биламиз, маишатни биламиз, чиройли сўзлашга устамиз, аммо Ватан қадрини билмаймиз. Уйимизга ўтри тушса, дод соламиз, Ватанни таласалар индамаймиз. Сен буларни тушунгин, Нуриддин. Бу ердан чиқиб борганингдан кейин сен ҳам қорин гамига тушиб қолмагин. Улар бизларни худди трамвай каби ўз изларидан юрмоғимизни, улар истаган ерда тўхтаб ўтмоғимизни хоҳлайдилар. Биз трамвай эмас, унутма, бизлар эркин қушлармиз. Қани эди, бургут бўла олсак...

Нуриддин бу гапларни эшитиб, ажабланди. Бугунми ё эрта-индинми бошига кулфат ёғилай деб турган одам ўз қайғусини ўйламай, шу гапларни айтиб ўтирсан. Кулфатни тик туриб қарши олиш — мутеликми ё мардликми? Алҳол Нуриддин бу саволга жавоб топа олмади. Шундан сўнг қўли ишда, хаёли эса Янисда бўлди. Ўзи истамаса-да, беихтиёр равишда унга тез-тез қарайверди. Нуриддиннинг ҳолатини англаган Янис сир бой бермай, совуққонлик одатига хилоф қилмаган тарзда иши билан машғул бўлаверди. Яна бир чекиш баҳонасида ҳордиқ чиқаришаётганда:

— Шарқликларнинг жуда зўр ҳикояси бор, айтайми, эшитасанми? — деб қолди. Нуриддин Яниснинг индамай ишлаётганидан сиқила бошлаган, ҳозир ҳикоя айтадими ё бошқа бир балоними, унга фарқсиз, шериги гапирса бас эди. Шу боис «айтинг», деб дарров кўна қолди.

— Тақдир деган бир одамнинг фаҳм-фаросатда тенги йўқ, оқила ва гўзал қизи бор экан. Тақдир қизига қараб: «Ақл, Давлат ва Умид деган уч одамдан совчи келяпти, қайси бирига рози бўласан?» деб сўрабди. Шунда қиз: «Дада, ақл — инсондаги энг улуг фазилатдир, Ақлга суяниб туриб дўстни душмандан, ҳушёрни девонадан фарқлаш мумкин. Лекин ақлнинг бир айби бор: кишини чалгитиб, хатарли йўлларга солиб қўйиши мумкин. Давлат эса ҳам ишбилармон, ҳам ҳукмдордир. Лекин Давлат ҳеч қачон, ҳеч кимга вафо қилмайди. Мен Умидни ихтиёр қиламан. Чунки Умид ҳеч қачон Инсонга хиёнат қилмайди, ундан ажралмайди. Бутун жаҳон ундан манфаатдордир», деган экан. Биз ҳам ўша Тақдирнинг доно қизига ўхшаб, Умидни танласак, адашмаймиз.

Яниснинг бу гаплари Нуриддинга қизиқарли, айна дамда сирли туюлди. Шу сабабли яна қайтаришни илтимос қилди. Янис энсаси қотмасдан, бу сафар соддароқ қилиб тушунтирди. Гарчи у Тақдирнинг доно қизи каби Умидни танладим, деган бўлса-да, аслида ўзи бирданига икки эрни ихтиёр қилган қиз каби эди. У Умиддан аввал Ақлни танлаган эди. Ақл уни шу ҳолатга солди, энди эса «кўз очиб кўрганим — Умид», деб ўтирибди.

Оила

Эшик қўнғирогининг асабий жиринглашидан уйғонган Омонullo дарров соатига қаради. Телефон ишламай қолган кезлари ҳамкасблари ярим кечами ё эрта тонгми, чақириб келаверишарди. У ўзи ишлайдиган соҳада вақтида ҳордиқ чиқариш ёки байрамларда дам олиш йўқлигига аллақачон кўникиб кетган. Қаторасига икки кун ухламай, энди кўзи илинганда чорлашса ҳам индамай туриб кетишга одатланган. Ҳозир ҳам тезда кийиниб, эшикни очди-ю, Сафарни кўриб, ажабланди.

— Ҳа, сўфи таҳорат қилмай келибсан? — деди норози оҳангда.

— «Кўмирхона»дан энди турдик. Уйин жа-а қизиб кетди. Уйга бормай, тўтри сеникига келавердим, — Сафар шундай деб, таклифни кутмаёқ остона ҳатлаб ичкари кирди. — Сен ҳам эркакларга ўхшаб «гап»нинг охиригача ўтирсанг, биргаллашиб келардик.

— Агар «гап»да ўтиришларинг ҳисобга олинмаса, сенларнинг эркак эканликларингни билиб ҳам бўлмайди, — Омонullo шундай деб ювиниш мақсадида ён томон ўтди.

— Менга қара, ҳов эркак, — деди Сафар, — ма, калитни ол, хоҳласанг мен уйингда ёта қоламан, районингга ўзинг бориб кел.

— Бирга борамиз, — деди Омонullo. — Мени ҳимоя қиласан. Мабодо сени ҳам ўлдириб қўйишса, баҳонада битта медалли бўлиб кетасан бу дунёдан.

— Сен учун ўлиш биз учун шараф, оқаси, — деди Сафар, кинояга киноя билан. — Аммо бир ухлаб олмасам бўлмайди. Мен машинада ётаман, уйготма. Қоғоз халтага у-бу солиб беришган. Хоҳласанг е-ич.

Омонullo ювиниб, енгил тамадди қилиб олгач, кучага чиқди. Орқа ўриндиқда икки букланиб ётган Сафарнинг хуррагини ташқаридан ҳам бемалол эшитиш мумкин эди. Машина ўрнидан силжигач, у бир силкиниб, кўзларини ярим очиб, қараб қўйди-ю, уйқуни келган еридан давом эттираверди.

Сафарнинг бу қадар барвақт келиши, орқа ўриндиқда ухлаб ётиши Омонullo учун маъқул келди. У энг яқин дусти бўлса-да, баъзида меёрдан ташқари сафсаталари билан меъдасига тегиб кетарди. У касалхонага ўтиб, тутинган отасини уйқусизлиқдан киртайиб, қизарган кўзларидан опасининг аҳволи унча яхши эмаслигини тушунди. Кечки пайт яна хабар олишини айтиб, Матлуба Тўхтаева билан учрашиш ниятида чўлга қараб йўл солди.

Кучада ҳаракат сийрак бўлгани учун машина елдек учарди. У Матлуба билан бўлажак учрашувни, беражак саволларини хаёлидан ўтказаркан, кечаги учрашувни эслади. Омонullo Адолатни кузатиб қўйгач, дектилоскопист билан суҳбатлашиб, айрим нарсаларни аниқлаб олди-да, Самандар Очиловнинг биринчи хотини билан учрашишга отланди. Мэлс Хўжаев ёзиб берган манзилга бориб, кўнгироқ тугмасини босди. Эшикни қорачадан келган, юзлари лўппи, кўзлари кулиб турувчи истарали аёл очди. Пастга тушишга ҳаракат қилаётган жингалак сочли ширингина ўғилчасини багрига босганича кутилмаган меҳмонга «Келинг?» деб савол назари билан қаради. Омонullo ўзини танитгач, «Адамиз уйда йўқ эдилар», деди узрли оҳангда. Омонullo уйга кирмоққа ижозат йўқлигини англаб, остонада гаплашиб қўя қолди. Самандарнинг биринчи хотини табиатан камгапмиди, ё савол-жавобларга ҳуши бўлмадими — Омонullo билолмади. Аёдан ишга асқотадиган бирорта гап ҳам ололмади. Ажралишганларидан сўнг бир йил ўтгач, турмуш қурган аёл биринчи эрини ўшандан бери кўрмаган, уйланмаганини эшитмаган ҳам эди. Ажралиши сабабини эса, бир оз қийналиброқ айтди. «Фарзандсизликдан...» — деб ерга қаради. Омонullo «Очилов фарзанд кўролмайдиган эркак эканми?» деб ўйлади. Бу ўйни ўқигандек аёл унга изоҳ берди: «Фарзанд кўришдан кўрқардилар... Уруш бўлиб қолса, болалар азобланади, деб чўчирдилар. Хаёлларида эртами-индинми уруш бошланиб, ҳамма ёқни атом бомба босадигандек эди. Биринчи ҳомиламни олдириб ташлатгирмоқчи бўлдилар. Мен унамадим. Тугилганида хурсанд бўлдилар барибир. Лекин... хавотирлари кутарилмади... Боламизнинг умри қисқа экан, атом бомбасиз ҳам бизни ташлаб кетди... Кейин шу масалада барибир чиқиша олмадик. Ўзлари жуда яхши одамлар, чивинга ҳам озор бермайдилар... Лекин хаёллари галати...»

Омонullo хайрлашиб қайтар маҳалида ҳам бу гапларни кўп ўйлади. Бунақа тоифани учратмагани учун Самандарнинг қилигига сира тушунмади.

Ҳозир чўлга Матлуба билан учрашгани ошиқаётган дамда ҳам кечаги суҳбатини эслаб, тушунишга уриңди — урдасидан чиқолмади...

Сафар то манзилга қадар, тўғрироғи, машина қишлоқнинг нотекис кўчаларига кириб, чайқала бошлагунга қадар уйғонмади. Омонullo аввалги сафар депара вакили билан келгани учун Матлубанинг уйини қийналмай топиб борди.

Мактабга отланган болаларини кузатиб чиққан Матлуба ёнгинасида тўхтаган машинага хавотир ила қаради. Кейинги ойлар ичи унинг юраги қуш ҳадиги билан урадиган бўлиб қолган эди. Ҳовлидаги мусичалар бехос патиллаб, уришиб кетса ҳам, томдаги мушуклар миёвлаб, тунукаларни тарақлатиб югуриб қолишса ҳам, қўшнининг эшаги ҳанграб юборса ҳам бир титраб оларди. Бемаҳалда кўчадан машина овози келса «илойим, тўхтамасин», деб юрак ютиб ўтирарди. Машина тўхтагудай бўлса, юраги ҳам уришдан тўхтагандай бўларди. Бу тун кўчаларидан икки марта машина ўтиб уйқулари ўчиб кетган эди. Ўша ваҳмдан қутулмай туриб, ёнгинасида шаҳарнинг машинаси тўхтади-ю, росманасига чўчитиб юборди.

Омонулло эшик огзида турган Матлубага ўзини танитишга улгурмай, Сафар ҳам машинадан тушиб, унга яқинлашди. Думалоқдан келган, жингалак сочли, бўйнига ҳам, ўнг билагига ҳам тилла занжир осиб олган Сафарга Матлуба хавотир билан қаради. Сафар унинг хавотирни англамай, томдан тараша тушган каби:

— Опа, ҳожатхона қаерда? — деб сўради.

Омонулло дўстининг бефаросатлигидан ранжиб, унга норози қараб қўйди-да, Матлубага узрли оҳангда:

— Бу менинг оғайним, узоқ йўлда ҳамроҳ бўлиб келди, — деди.

Матлуба «милисанинг ўртоғи шунақа бўладими?» дегандай Сафарга яна бир қараб олиб, ҳовлиси томон чекинди-да, этак томонни имлаб кўрсатди.

— Аввалги куни ҳам келган эдим, йўқ экансиз? — деди Омонулло.

— Ҳа, ҳа, эшитдим келиб-кетганингизни. Мен... шаҳарда эдим. Дадамнинг маросимлари бор эди.

Омонулло Адолатнинг сўзларини эслаб «Ростми?» дегандай қараб тураверди.

— Келинг, ичкари кириш, — Матлуба шундай деб, айвон сари йўл бошлади.

Омонулло лиқиллаб турган, аммо битта одамни кўтаришга ярайдиган стулга омонат ўтирди. Иккинчи стулни Матлуба эгаллаб, қайнонаси олдида мулзам бўлган келин каби бошини қуйи эгиб, бармоқларига тикилиб қолди. Омонулло эса, атрофга шошқич разм солиб, «директорнинг уйи ободроқ бўларди, мулкни мусодара қилишганми ё беркитиб улгуришганми?» деб уйлаб қўйди.

— Акамдан хат-хабар борми, тинчмилар? — Омонулло ўзининг нима мақсадда келганини билдириб қўйиш учун гапни шундай бошлади. Матлуба эса, «милиция бекорга суриштирмайди», деган хавотир билан титроқ овозда:

— Кимни сўраяпсиз? — деди.

— Хўжайинингизни, — деди Омонулло янада самимий оҳангда.

— Хўжайинимнинг яна чала ишлари қолган эканми? — Матлуба шундай деб, унга ўгринча қараб олди. — Қамасаларинг ҳам тинч қўймас экансизлар-да?

Омонулло Адолатнинг гапларини эслаб:

— Мендан олдин ҳам сўраб келишувдимми? Қачон, ким? — деб сўради.

Матлуба унга ялт этиб «Ростдан билмайсизми?» деган каби қаради. Матлуба сўнги тингтуда «юрагим ёрилиб, ўлиб қолсам керак», деб ўйлаган эди. Дастлаб кўринганда нафратини қўзгатган Хурсанали ўшанда жонига ора кирса денг...

...Ўшанда болалари эндигина уйқуга ётишган эди. Кўчада, нақ дарвозалари ёнида машина тўхтади, аммо мотори ўчмай гириллаб тураверди. Жингироқ ишламас эди, машинадан тушган одам дарвозани қаттиқ-қаттиқ тақиллатди. Матлуба ўрнидан туриб ташқарига чиқишни ҳам, чиқмасликни ҳам билмай турганда «Матлуба!» — деган овоз келди. У овоз эгасини танидию ташқарида совуқ-изғирин эканини ҳам унутиб, эгнига палтосини илмай ҳовлига чиқди. Бесабр Сарвар эса, яна дарвозани тақиллатиб, бу сафар «опа!» деб қақирарди. У камдан-кам ҳоллардагина «опа» дерди. Матлуба бунинг сабабини дарвоза очилгач билди: Сарварнинг ёнида Хурсанали турарди. Бегонанинг ҳузурида «опа» дейишга мажбур бўлганини Матлуба тушунди.

— Вой, тинчликми? — деди у бир қадам ортга чекиниб.

— Тинчлик, — деди Сарвар ичкарига қадам босиб. — Болаларингни кийинтир. Фақат ҳовлиқма, лекин тез бўл. Нима гаплигини кейин айтаман.

Сарвар Хурсанали билан ичкари кирди-да, айвон зинасига етганда опасидан «Подвалнинг чирोगи борми?» деб сўради. «Ҳа», деган жавобни олгач, «Ёқ!» деб буюрди.

Айвон зинасининг ён томонидаги пастқам эшикни очиб, Сарвар, кетидан Хурсанали ертўлага тушишди. Айвон энсиз бўлгани учун тўсинларнинг белига тиргак қўйилмаган эди. Бироз эгилган ҳолда уй ертўласига ўтдилар: Хурсанали олинган хабарда баён қилингандек еттита устун санади-да, ўртадагисига яқинлашиб, энгашди:

— Шу ерда бўлиши керак, — деди батартиб терилган гиштлар устига кафтини қўйиб. — Теша олиб тушинг, опангизни ҳам қақиринг, тушунтириб қўй.

Сарвар «хўп», деганича шошилиб чиқди-ю, дам ўтмай катта сопли эски тешани кўтариб қайтди. Хавотирданми ё совуқданми титраётган Матлуба унга эргашиб келди.

— Опахон, хўжайинингиз у ёқда гуллаб қўйибдилар: шу устун тагида хазина бормиш.

Матлубанинг хаёли ёришиб, «шу ерга кўмилган эканми, айтиб ҳам кетмабди-я, у галамис. Энди буларга ем бўладими?» деган фикр ўтди. Тилида эса:

— Хазинасини ер ютсин, — деди.

— Хазина бўлса, ер ютмасин, опа. Хазина бўлса, одамларнинг кунига яраши керак, — Хурсанали шундай деб гапирганича устунни дам юқорисига, дам настига уриб-уриб силкитди-да, сўнг гишталарни аста кўчирди. Кейин икки қаричча қалинликдаги тупроқни тешада таталаб чиқарди. Тешанинг учи тахтага теккач, тупроқни кафтлари билан сидирди. Ҳали чиришга улгурмаган тахта қопқоқ тутқичидан ушлаб кўтарди. Кейин яна бир қарич қалинликдаги тупроқни олди. Иккинчи ёғоч қопқоғини ҳам кўтаргач, бир жомадон бемалол сигадиган ўра кўринди. Номи хазина бўлган бу ўра бўмбўш эди.

— Окахонга беш кетдим: алдабди, — деди Хурсанали қаддини кўтариб. — Бир-иккита ҳариф хазинанинг исини олиб, поччамизнинг кекирдақларига чанг солган экан, шу ерда, деб «гуллаб»ди у аҳмоқ. Аҳмоқ деганимга хафа бўлманг, опохон, бугун-эрта хазина бор бу ерда, деб лақиллаб келиб қолишади.

— Ким?

— Кимлигини Худо билади. Лекин келишлари аниқ. Агар бу ерда ҳеч нарса топилмаса, аввал сизларга қийин бўлади. Акахон эса, чиққан жойларига кириб кетаверадилар.

— Қурибгина кетсин, бойлигим! Ўлар бўлсам ўлиб бўлдим! — деди Матлуба йиглаб.

— Тўхтанг, опохон, ўлмай туринг. Аввал бу ишларни бир ёқлик қилиб олайлик. Ҳозир ҳаммамиз кетамиз. Болаларингизни укангизникига ташлаб, эрталаб қайтиб келасиз. Сарвар ҳам бир-икки кун сиз билан шу ерда туради. Биз ҳам шу атрофда бўламиз. Ишни бехит қилиш керак. Мабодо ишқал чиқса, ўзимиз тинчитамиз. Опахон, мана бу суратга қараб, яхшилаб таниб олинг бу тавияни, — Хурсанали ички ён чўнтагидан сурат чиқариб кўрсатди. — Чап оёғи калтароқ бу одамнинг. Сўрашса, энг аввало чўлоқлигини айтасиз. Чап кулоғининг ярми йўқ, бурни пачоқ. Гапирганда пишиллайди. Нима деганини уриси ҳам, чулчити ҳам тушунмайди. Панжалари катта-катта, меникига иккита келади. Хуллас, бир куни кечқурун шу чўлоқ бадбашара бостириб кирган. Ёнида бир малла хотин ҳам бўлган. Пичоқ чиқариб, дўқ урган. Сизни болаларингиз билан бирга уйга қамашган. Подвалда бир нималарнинг тақиллаганини эшитгансиз. Улар индамай кетишган. Сиз подвалга тушишга ўшандан буён қўрқасиз. Шуларни айтсангиз бас.

— Ким узи бу? — деди Матлуба титроқ овозда.

— Кўнглингиз айниса ҳам бу тавияга яхшилаб тўйиб олинг. Уч-тўртта суратга аралаштириб кўрсатишлари мумкин. Таниб олишингиз шарт. Адашманг. Бу одам хўжайинингиз билан зеквагон¹да бирга бўлган. Зонага борганда қочган. Бу томонларга келиб ишқал чиқарувди, ўзимиз тинчитиб қўя қолдик. Хитлар буни билишмайди, қидириб юришибди ҳали ҳам. Хазинани шу олган, десак сиз ҳам тинчсиз, у ёқда акахонга ҳам чивин қўнмайди. Биз сизни ҳимоя қиламиз, деб шартлашганмизми, демак, сизни биров чертишга ҳам ҳаққи йўқ, — Хурсанали чўнтагидан танга чиқариб, кафтига қўйди. Матлуба буни аввал беш тийинлик деб ўйлади. Синчиклаб қараган эди, Николай подшонинг тилла тангаси экан.

— Тоза тилла, — деди Хурсанали изоҳ бериб. — Сиз учун қурбон қиламиз.

Танга ўра остига терилган пишган гишт устига тушиб, жиринглади, хира чироқ нурида ожиз товланди. Сўнг устига бир сидра тупроқ ташланиб, қопқоқлар аввалгисидай қилиб беркитилди.

— Опахон, сиз чиқиб болаларингизни кийинтираверинг. — Хурсанали

¹ Маҳбусларни ташувчи қамоқ вағони.

шундай дегач тупроқни тортиб, оёқлари билан шиббалади, гиштларни батариб терди, устунни жойига ўрнатди.

Улар кутган меҳмонлар узоқ куттиришмади — эртасигаёқ келишди. Лагер телетайпининг тезлиги шу ўринда иш берди. Келганлар ўзларини «СССР прокуратурасиданмиз», деб таништиришди, ҳужжатларини ҳам кўрсатишди. Уйни тинтишди. Сўнг «ҳар эҳтимолга қарши ертўлани ҳам кўриб қўяйлик», деб пастга тушишди. Матлуба ўзини босишга қанча тиришмасин, уларнинг мақсадларини аввалдан билгани учун ҳам титрайверди. «Тинтувга рухсатномангиз қани? Иккита холис гувоҳ қани?» деган талаб эса, хаёлига ҳам келмади. У-ку, хотин киши, хавотирда ўзини йўқотади. Опасига далда бериши лозим бўлган Сарвар ҳам довираб қолди. Бир оздан сўнг уларни пастга чақиритишди. Ўртадаги устун атрофини, сочилган тупроқни кўздан кечираётган қиррабурун:

— Бу ерда нима бор? — деб сўради.

— Билмасам, — деди Матлуба. — Қўядиган нарсамиз кўпам йўқ, ҳадеб тушавермайман бу ерга.

— Бу ер кавланган. Нега кавланган? — деди қиррабурун қадини ростлаб.

— Билмадим... балки...

— Нима балки?..

— Айтаверайинми?

— Бизни чалғитишга уринманг, биз ҳаммасини биламиз.

— Билсангиз... айтмай қўя қолай?

— Билганларингизни гапиринг!

— Билганларим... Анча вақт ўтди-да... куз пайтида эди, кечаси бир эркак, бир аёл уйимизга бостириб киришди. Дарвоза қулф эди, ҳовлига қандай тушишганини билмайман. Эркакги чўлоқ экан. Виш-виш қилади, гапига тушунмайман... — Шу зайлда Хурсанали ўргатган гаплар айтилди. Улар ишониб-ишонмай бир-бирларига қараб қўйишди.

— Милицияга хабар қилдингизми? — деб сўради қиррабурун.

Бунақа савол Хурсаналининг режасида йўқ эди. Шу сабабли Матлуба довиради.

— Милицияга нима учун хабар бермадингиз? — деди бу сафар қиррабурун дағаллик билан.

— Милицияга айтсанг, ўлдирамиз дейишган, болаларни ҳам... — Матлубанинг тилига келган бу гапдан улар қониқишиб, бошқа нарса сўрашмади. Уларнинг буйруғи билан Сарвар устунни четга сурди, гиштларни кўчирди, тупроқни сурди, қопқоқларни очди. Очди-ю, «агар титишмаса танга қолади», деб умид қилди. Қиррабурун бўш ўрага бир оз қараб турди-да, сўнг энгашиб, бармоқлари билан тупроқни титиб, тилла тангани топди. Қадини кўтармай туриб тангани чироқ ёруғига тутди, тишлаб кўрди. Кейин яна тупроқ титди.

Сўнг кетишди. Эртасига қиррабуруннинг ўзи келди. Бешта одамнинг суратини кўрсатди. Матлуба Хурсанали кўрсатганини таниди. Таниди-ю:

— Фақат битта жойи ўхшамайди, — деди.

— Қаери? — деди қиррабурун унга қаттиқ тикилиб.

— Қулоғининг ярми йўқ эди. Ё бу эски расммикин?

Қиррабурун суратларни чўнтагига солиб, «хайр» ҳам демай изига қайтди...

Ҳозир Омонуллонинг ўзи ҳам, қачон эди, нимага келди? деган саволи ўша воқеани чақмоқ умричалик лаҳзада эслашга мажбур этди. Эслади-ю, аммо сиртига чиқармади: Хурсаналининг амрини бажарди.

Омонулло суҳбатини бошламай, Сафар келиб айвон панжарасига ўтириб олди. Матлуба унга қараб қўйиб, ўнғайсизланди.

— Сафар, калит машинада қолибди, — деди Омонулло маънодор оҳангда.

Сафар дўстининг мақсадини англаб, ўрнидан турди-да, кучага чиқиб кетди. Ранжиганини сездирмади, аммо ичида дўстини авра-астарини ағдариб, бўралаб сўкарди.

Омонулло арқонни узун ташлади. «Турсунали Тўхтаев билан қачон танишгансиз, қачон турмуш қургансиз, болалар...» каби саволлар учун олинажак жавоблар у учун муҳим эмасди. Шу сабабли «бу аёл тўғри гапиряптими ё йўқми?» деб таҳлил этмади. Матлуба тўғри жавоблардан чекиниб, ўзи исгаган гапларнигина айтмоқчи бўлаётгани билан қармоқдаги хўракка алданажанин

билмас эди. У Нафисанинг ўлиmidан хабар топгани билан ўзининг бу фожиага алоқадор деб гумон қилинаётганидан, Омонулло айнан шу иш туфайли келганидан беҳабар, «Эримни қамаб ҳам тинчимас экан», деган фикр уни чалғитиб қўйган эди.

— Саволимга жавоб бермадингиз, опа, мендан олдин ҳам биров келди-ми? — Омонулло аёлдаги саросимани сезгани учун саволини такрорлади.

Хурсанали бўлиб ўтган тингувнинг «исини чиқармаслик»ни тайинлагани сабабли Матлуба сир бой бермаслик учун нигоҳини олиб қочди.

— Адамизни ушлашганидан бери нечтаси келиб, нечтаси сўроқ қилди, нечтаси тинтди. Ҳисоби йўқ буларнинг. Ўлар бўлсам ўлиб бўлдим. Адамизнинг айблари бор экан, қамадилар. Бизнинг гуноҳимиз нима? Болаларимнинг гуноҳи нимада? Айбимиз бўлса, бизларни ҳам қаманглар, отинглар, — Матлуба шундай дегач, йиғлай бошлади.

Омонулло овутишни истамай, бир оз кутди. Матлуба ёноғига юмалаган кўз ёшларини кафти билан артиб, хўрсингач, сўроғини давом этди:

— Турсунали ака билан муносабатингиз яхши эдими?

— Бу нима деганингиз? — Матлуба ажабланган ҳолда унга тик қаради.

— Ораларингиздан ола мушук ўтмаганми?

— Ола мушук? У киши... болаларимнинг отаси... кўз очиб кўрганим. Ола мушук деганингиз ҳамманинг уйида бор. Эр-хотиннинг орасидан гап қочмай иложи йўқ. Саволларингизга қараганда одамлардан бир игво эшитганга ўхшайсиз. Индамасангиз одамлар нималар тўқимайди?

— Тўғри айтасиз, баъзан одамлар кўпиртириб юборишади. Лекин... шамол бўлмаса дарахтнинг учи ҳам қимирламайди.

— Мақсадингиз нима, очиқ айтаверинг?

— Турсунали ака... сизга хиёнат қилармидилар?

Бу саволдан сўнг Матлубанинг эгилган боши янада эгилди. Титроқ бармоқларига тикилиб жим қолди.

— Очиқ айтаверинг. Агар сир бўлса, орамизда қолади.

— Сиз... билмайман, одамлар игво қилаверишади. Болаларимнинг отаси, ахир...

Омонулло тушунди. Турсуналининг хиёнати фақат бу аёлга эмас, вояга етиб бораётган болаларга ҳам иснод келтиради. Айниқса, хонадондаги қизнинг бўйи етиб қолган бўлса, оғир, янада оғир. Эрта-индин совчи эшик қоқиб келсаю «отаси бузуқ экан», деб изига қайтса, нақадар фожиа... Хиёнатдан хабар топган аёл қанчалик қонсирамасин, фарзандлари тақдирини ўйлаб, дардини ичига ютади.

Омонулло изтироб чўғлари устида ўтирган қаршисидаги аёлни қийнамаслик учун мудоао ўқларини аниқ нишонга ола қолди:

— Нафиса Болтаевани танирмидингиз?

— Нафиса... — «Ер ютсин уни», деб ўйлади Матлуба, аммо тили бошқа гапни айтди: — эшитганман...

— Ўзини кўрмаганмисиз?

— Кўрганман. Лекин... яхши танимайман.

— Одамларнинг гапларига қараганда...

— Одамларнинг гапларини менга айтманг. Ўзингиз кўриб, қўл билан ушлаган бўлсангиз айтинг. Адамизга шунча азоб камми? Энди номларини ҳам булғашяптими?

— Бегоналар эмас, Болтаеванинг онаси ҳам айтяпти.

— Адолми? Жувонмарг бўлсин, у офат! Ўзининг қизлари ўтириб қолганига аламини ўғай қизидан олади. Нафисанинг бошида эри бор. Унинг бузуқлигини биров кўрмаган.

— Болтаеванинг эрини танирмидингиз?

— Сал-пал танийман. Адамизнинг ўртоқлари.

— Бу ерга кўп келармиди?

— Йўқ.

— Касби нима, биласизми?

— Олим шекилли?..

— Оилалари тинч эдими?

- Буни ўзларидан сўранг. Мен уларникига қадам босмаганман.
- Нега?
- Саволингиз галати-ку? Ҳозир яқин қариндошлар ҳам борди-келдига вақт тополмайдилар.
- Турсунали ака бориб турармидилар, ҳарҳолда ошна эканлар?
- Билмайман.
- Сиз ҳозир «қадам босмаганман», дедингиз. Икки ойми, уч ойми аввал, куз пайтларида боргансиз-ку?
- Ким айтди?
- Керак бўлса гувоҳ билан юзлаштирамиз. Унгача саволимга жавоб беринг: нима учун бордингиз? Сиз ўша куни қаттиқ газабда бўлгансиз. Нимадан норози эдингиз?
- Эсимда йўқ.
- Ҳатто «ўлдиртириб юбораман», дегансиз?
- Ёлгон!
- Мен шу ёлгонни айтиш учун келибманми? Бир нарсадан шубҳам бўлмаса гапирмайман.
- Шубҳа?.. Ҳали... уни мен ўлдирибманми?
- Кимни?
- Нафисани айтяпсизми?
- Ўлганини биласизми? — Омонулло шундай деб Матлубага ажабланаётган одам кўзи билан қаради.
- Мен кеча осмондан тушганим йўқ-ку? Эшитмайманми?
- Қандай ҳолатда ўлганини ҳам эшитдингизми?
- Эшитдим... биттаси билан... экан.
- Ишондингизми?
- Ишондим нима-ю, ишонмадим нима?
- Ким ўлдирган бўлиши мумкин?
- Билмайман.
- Ҳарҳолда... нима учун ўлдиргингиз келган эди?

Матлуба қафасга қамалган қуш ҳолига тушди. Нодонлиги туфайли қафасга тушди, энди яна нодонлик қилиб, ўзини қафасга уриб қанотларини яралашни истамади. Бир оз сукут қилгач, эридан олган ўша мактубдан гап бошлади.

Матлуба бир йиглаб, бир сукут қилиб, бир газаб жиловиди эзилиб гапирарди. Нафисанинг ўлимини эшитганида «баттар бўлсин!» деб қувонган эди. Бундай ўлимдан баттарроқ яна нима бўлиши мумкинлигини ўйлаб ҳам ўтирмай, бировнинг ўлиmidан қувонишнинг гуноҳ эканини фаҳмламай шундай деган, шундай хурсанд бўлган эди. «Худо менинг раҳимини ебди», деб ҳам фикр қилганди. Ҳозир ўтмиш кунларни эслай туриб, нечундир унга ачинди. Норасмий кундошининг ўлиmidан ўзига заррача наф йўқлигини энди англади. Унинг ўлимини истагани рост, қаррагани рост, ўлдириш ёки ўлдиртириш учун ҳаракат қилмагани ҳам рост. Аммо рост гапга бу одам ишонармикин? Матлуба шу армон, шу ўкинч билан Омонуллога қараб-қараб қўярди.

Омонулло унинг гапларини бўлмаё эшитди. «Шу аёл ўлдиргандир» деган гумон унга ҳукмини ўтказмаган бўлса-да, бу фикрдан узоқлашишга ҳаққи ҳам йўқ эди. То чин қотил топилмагунча шу маъсумадан шубҳаланишга ҳам ҳақли эди.

Омонулло Матлубанинг сўзларини эшитиш асносида беихтиёр Адолатни, Оқилахонни, Чаросойни кўз олдига келтирди. Ўшаларнинг биридан гумонсирганда ҳам тинч қўймас эди. Бу аёл... бошқачага ўхшайди. Эзилган руҳи, топталган умиди учун хун талаб қилса ҳам арзир. Аммо... болаларининг отаси бўлгани учун ҳам унинг номини ҳимоя қияпти, уни умид билан кутяпти. Ҳар қандай аёл эрини қизганади. Қалбини йиринг босган Матлубанинг ҳам қизганиши тайин. Аммо бу рашк, бу қизганиши қотилликка ундаши мумкинми? Омонулло учун бу мубҳам бўлиб қолаверди.

У Матлубадан эрининг мактубларини кўрсатишни илтимос қилди. Матлуба бир оз иккиланган ҳолда уйга кириб, тўрт-бешта мактуб олиб чиқди-да, солиқ

тулашга ундовчи хатни ажратиб берди. Омонullo сатрларга кўз югуртирган даёқ, лагер қамоқхонасидаги аҳволни англади.

— Болтаевадан шубҳаланганингиз ўринсиз. Эрингиз қамоқдаги катта балиқларга ем бўлган.

— Биласизми шунини? Билсангиз... нега йўл қўйиб берасиз?

— Буни ушаёқдагилардан сўраш керак. Бизнинг вазифамиз бошқа. Агар бирор киши пул талаб қилиб келган бўлса, айтинг. Улар билан шуғулланамиз.

Матлуба Хурсаналининг огоҳлантиришини эслаб: «Йўқ, йўқ, ҳали ҳеч ким келмади», деб қўйди.

Омонullo бунга ишонгандай бўлди-ю, яна учрашишга шама қилиб кўча томон юрди. Матлуба остонага қадар кузатиб бориб, Омонуллонинг ортидан эшикни ёпди.

Сафар орқа ўриндиқда кавшаниб ўтирарди. Омонullo машина эшигини очиши билан димогига ароқ, колбаса ҳиди урилди.

— Ҳа, очофат, дарров ютдингми? — деди Омонullo унга қовоқ уюб.

— Бошга қувват бўлади, сенам қиттаккина олвол.

Омонullo «нафсинг кўрсин», деди-да, машинани юргизди. У директор билан учрашиб, янги гап ололмагач, боғ қоровули билан гаплашишни ихтиёр қилди. Директор обкомдан вакил келаётганини айтиб, унга бир югурдагини қўшиб берди. Номин боғ қоровули, аслида хўжайиннинг ҳам маҳрами, ҳам ошпази бўлмиш уккикўз Карвон Тошболта билан қизини шу ерда кўрганини айтди. Аравакаш отасининг «карвон» лақабини мерос қилиб олган бу одам билганларини яширмади: «Директор бува Тошкентда эдилар. Хўжайин йўқликларига ишларимни қилволай деб район марказига тушувдим. Қайтиб келаётсам, Ошболта билан қизи чиқиб келишяпти. Ошболтанинг даъвоси катта — у ўзини менга устоз деб билади. «Ўчоқни ҳаром қилибсан, бузиб ташладим, эртаматан келиб янгисини қуриб бераман», дейди. «Нимаси ҳаром?» десам, «Ўчоқнинг ичида ит ётибди», дейди. Ит илгари ҳам ётарди, ҳаром-паром демасди, қачондан бери ҳаромни ҳалолдан ажратадиган бўлибдйкин, деб қолавурдим. Назаримда у қизини янги директорга қўшгани олиб келган-у, иши унмагач, аламдан ўчоқни бузиб ташлаган. Ўчоқни ўша куниеқ ўзим ўнглаб қўйдим. Хўжайин ярим кечада қайтиб, овқат қил, деб буюрсалар «Эрталаб Ошболта ўчоқ қуриб берсин, кейин овқат пиширай», дейманми?

Омонullo карвоннинг гапларида бир илмоқни сезди-ю, бўлиб ўтган воқеани ойдинлаштиришга ожизлик қилди. Саволларни қалаштиргани билан керакли жавобларни ололмади. Нафисанинг қишлоққа келиши, боққа бориши, ўчоқнинг бузилиши... Қулоқларига тилла зирақлар, бармоқларига тилла узуклар тақиб қайтиши... да бир сир яширин эди. Бу сирдан воқиф одамнинг бири тупроқ остида, иккинчиси тилдан қолган...

...Ўша кеч Матлубанинг ногаҳоний ташрифидан сўнг Самандар «ишим бор», деб хонасига кириб кетди. Ота-бола телевизорда зерикарли бир томошани ярмига қадар тоқат қилиб кўришгач, Тошболта қизидан:

— Турсуналининг бойлиги кўп эди, милиса тополмади. Хотини билмаса... қайга беркитди экан? — деб сўради.

Нафисанинг кўзлари телеэкранда бўлса-да, хаёлида шу савол ҳукмрон эди. Отасига қараб «билмайман» деб елка қисиб қўйди-ю... кейин сўнгги кечалардан бирида юз берган воқеани эслади. Аслида ўша воқеани унутмаган, лекин қама-қома бошланиб, боққа боришга қўрқиб юрган эди. Телевизорни яна бир оз томоша қилган бўлиб, сўнг ўша воқеани отасига баён қилди...

...Турсуналининг кайфияти хуш эди. Маишатни бошлашдан аввал Нафисанинг қулоқларига тилла зирақ, бармоқларига тилла узуклар тақди. Сўнг нафс қонгач, тонгга яқин ечиб олди. Авваллари бунақа одати йўқ эди — совгаларини қайтиб олмасди. «Замон нозик бўлиб турибди. Тақиб юрсанг, одамлар гап қилади, эринг ҳам шубҳаланади. Шу ерда тура турсин», деди-да, ташқарига чиқди. Нафиса ўрнидан туриб елкасига чойшаб ташлаганича, деразага яқинлашиб, ташқарига ўгринча қаради. Турсуналининг ўчоқбоши томон қайрилганини кўрди. «Карвон шу ерда бўлса бу аҳволда дуч келмай», деб ташқарига чиқишга қўрқди. Турсунали ўчоқбошидами ё этакдаги қўйхонадами, Нафиса

аниқ билолмади, анча қолиб кетди. Меҳмонхонага киришдан олдин қўлларини ювди. Ичкари кириб ётди-ю, кун ёйилгунича ухлади...

Бу воқеадан аввалроқ бохабар қилмагани учун Тошболта қизини газаблади. Эртасига тонгдаёқ ота-бола йўлга отландилар.

Ўчоқ остидан топилган зираклар, узукларни Нафиса жони узилганига қадар тақиб юрди. Адолат бу тақинчоқларни янги ўйнашнинг ҳадяси деб ўйлади. Самандар эса дастлабки кунлари хотинида янги тақинчоқлар пайдо бўлганини ҳатто пайқамади ҳам. Нафиса «эрим сўраса, дадам олиб бердилар», деган жавобни нақд қилиб қўйган эди. Синчковлик, хотинларга эътибор деган тушунчалар бегона Самандар тақинчоқларни кўрганда ҳам индамади. «Маошини ййгиб олгандир», деб қўя қолди.

Тақинчоқлар тарихидан беҳабар Омонулло иссиқ кунда ароқнинг кучи билан янада қизиби олган Сафарнинг эзмалигидан ҳориган ҳолда уйига қайтди.

Мағлубият ва ғалаба

Турсунали зеквагонда ёнма-ён келган бадбашара одамнинг лақаби «Удав»¹ эканини Тенгиздан эшитди. Эшитди-ю, булар билан ҳазиллашиб бўлмаслигига яна бир карра ишонди. Бахтини қарангки, у ўша «Удав» билан вагонда бирга бўлибди, бу нодон «Удав» қочибди, унинг хазинани ўтирганига Гобеляннинг одамлари ишонибди. Ишонишмаганда нима бўларди, қочмаганида нима бўларди, вагонда бошқа ўтри билан келганида нима бўларди? Хаёлида шу саволлар ўйғонганида Турсуналининг юраги орқасига тортиб кетаверди, кўз олдига болалари, Матлубасининг маъюс чеҳралари гавдаланиб, эзилаверди. Нечундир ўз жони ҳам арзимасдай туюла бошлади. Нечундир Нафисадан олган мактуби дардига малҳам бўла олмади. Кунлар, ҳафталар шу зайлда ўтаверди. Учакишгандек Нуриддин ҳам тескарлигича қолаверди. Ўчакишгандек, ошхонада бошланган ола-тўполонда дўппосланиб, ўлар ҳолга келди. Жанжал нимадан бошланганини англашга улгурмади ҳам. Назоратчилар нима сабабдан муштлашувни бостиришга уринишмаётганидан ажабланди. Қамоқ шифохонасида кўзлари тиниб, боши айланиб ётганда бу ҳақда кўп ўйлади. Чала ўлик, чала тирик ҳолда азоб денгизига бир гарқ бўлиб, бир юзага қалқиб чиқиб ётганида ўзини «прокуратураданман», деб таништирган одам бешта сурат кўрсатиб, «қайси бири билан зеквагонда келгансан?» деб сўради. Турсунали Тенгизнинг огоҳлантиришини эслаб, «Удав»нинг суратини адашмай кўрсатди. «Прокуратураданман» деган одам нечундир бошқа нарсани сўрамади.

Ошхонада жанжал бошланганида, айниқса, жағига биринчи мушт тушганида Нуриддинни излади. Кейинроқ эслади: Нуриддин ўша куни эрталабдан кўринмаган эди. Йўқ, ҳатто тунда ҳам жойида ётмаган эди. «Қаёққа йўқолди? Ё қочиб кетдимиз у нодон?» деб ўйлади Турсунали. Нуриддиннинг қамоқ ҳибсхонасида эканини билгач «омадди бола экан», деб қўйди. Бу масалада у ҳақ эди. Бир неча кунлик ҳибс Нуриддин ҳаётини омон сақлаб қолди, дейиш ҳам мумкин.

Тайёрланмиш фитнадан огоҳ бўлган куннинг эртасига оқшомда Нуриддин ҳовлида бошлиқ муовинига дуч келди. Салом бериб ўтиб, икки қадам ҳам босмаган эдики, майор «тўхта!» деб буюрди. Нуриддин тўхтагач, бўралаб сўкиб, «нега салом бермадинг?» деб бақирди. «Салом бердим-ку?» деб ажабланган Нуриддинни майор «ҳали гап ҳам қайтарасанми?» деб уриб қолди. Нуриддин жавоб қайтариш у ёқда турсин, ҳимояга чоғланса ҳам баттар бўлишини билгани учун тобе ҳолда туриб берди. Майор уриб, сўкиб бўлгач, Нуриддинни ҳибсхонага бошлаб бориб, «салом бермагани, гап қайтаргани ва лагер ички интизомини қўпол бузгани учун» қамади. Ботқоққа ташланган одам «нечун бунда лой кўп?» деб ажабланмагани каби Нуриддин «бу қадар ноҳақлик бўларми, ахир?!» деб ҳайратланмади ҳам, газабланмади ҳам. Бу тарздаги ҳибсхонада ўтиришлар уйга юборажак ва олинажак муждалар сонини камайтиришини, оқибат озод бўлиб чиқиш онларига салбий таъсир этажagini билгани учун афсусланди, холос.

¹ «Бўғма илон» демақдир.

Ҳибсдан қутулиб чиқиши билан уни Тенгиз чорлатди. Ёмгирдан сунг адал қомат оқ қайинлар нозикбадан келинчақлардай кўзни қувонтирарди. Тенгиз дарахтнинг силлиқ баданига кафтини қўйиб атрофга суқланиб боқарди. Унинг овулида, арчалар орасида, унда-бунда шундай оқбадан қайинлар кўзга ташланарди. Уларни биров атайин олиб келиб экканми ё қадимдан бормиди — Тенгиз билмайди. Тоғ арчалари орасида бегонасирамай ўсаётган бу дарахтларга қараб завқланарди. Бу ерда, ўз юртида оқ қайинлар ўзгача жилва қиларди.

Нуриддинни бошлаб келган Пачоқбурун сал берида тўхтаб «Княз, келди», деб овоз берди. Тенгиз орқасига ўтирилгач, ўзи нари кетди. Нуриддин эса, у томон юрди.

— Ҳа, Ҳамзат, кел, мана буни қара: агар дунёда покизалик истасанг, дарахтлару кўкатлардан изла. Одамлардан қидирма — овора бўласан. Кафтингни қўй бу ерга, сунг табиатнинг шивирига қулоқ тут.

Нуриддин Тенгизнинг айтганини қилди. Аммо ҳеч нарсани сезмади, тушунмади. Тенгиз эса худди ўзига ўзи гапиргандай шеър ўқий бошлади:

Англадим: номуснинг қотили — қуллик,
Кўрдим: тожли бошлар таъзимга келди.
Булбулларим ўлди Чаманзорларда
Булбуллик мақоми чўғзимга келди.
Ҳақоратлар едим. Таҳқир, ҳақорат —
Тирногимдан тортиб бўғзимга келди...¹

Русчалаб айтилган сатрларни Нуриддин яхши тушунмади. Яхшики, Тенгиз «Англадингми, Ҳамзат?» демади. Сўраганида унинг довдираши аниқ эди.

Бу сатрлар Тенгизнинг хаста юрагидан потраб чиқиб, беихтиёр тилга кўчган, Нуриддинга айтиш учун мўлжалланмаган эди. Тенгиз ҳам, бошқа шериклари ҳам ўзларини «озод инсон» ҳисобласалар-да, аслан ўзлари барпо этган зиндонга маҳбус эдилар. Дастлаб ҳашаматли қаср бўлиб кўринган бу зиндондан ҳеч ким осонликча, аниқроқ айтилса, тириклигича қутулган эмас. Кўпчилик қутулиш чораларини ўйламайди ҳам, изламайди ҳам. Тенгиз эса, бу қаср остонасига қадам босгунича бўлган чин озодлигини қўмсайди. Юраги баъзан қаноти синган қуш сингари учмоқ истайди. Қайси замонда, қай маконда қанотлари синган қуш эркин осмонга парвоз қилибдики, Тенгизнинг қалби бунга етишса...

— Бу дарахт бечоралар бизлар туфайли тутқунда, бизларни деб булар ҳам тиконли қамоқ симтўрлари билан ўралган... — Тенгиз бу гапни ҳам Нуриддин учун эмас, ўзи учун паст овозда айтди.

Улар турган макон покиза ҳисларга банди бўлиб туришга кўпам имкон бермайди. Бунда қалблар бир неча лаҳзагина аслига қайтиши мумкин. Сунг... яна бузуқлик, ёвузлик, нафрат чодирларига ўралади. Ўраганда ҳам чирмаб ўрайди, эзади, сиқади. Озгина фурсат яйраган ҳислар эса, нола чекади, инграйди, оқибат — овози ўчади.

Тенгиз шундай ҳолатда эди.

Зулмат чодир қалбни ўради — кафтини дарахт баданидан олди.

— Мазза қилиб чиқдингми? — деб Нуриддиннинг елкасига енгил муштлади. — Эшитгандирсан, ўша фитна худди мен айтгандай амалга ошди. Янис оғир ётибди. Бутун-эрта сен бера ҳам эҳтимол. Бир муъжиза билан тирик қолса ҳам отувга ҳўкм этилади. Ўлдирилган уч маҳбуснинг хуни унинг бўйнига илинди. Яна учта шериги ҳам кетади. Сен билан биз эсак, маишатларимизни қилиб юраверамиз. — Тенгиз кейинги гапни аччиқ киноя билан айтди-да, дарахтини тепди. — Улар юртларига озодлик уруги сепган эдилар. Бу ерга келиб ўлим мевасини ундириб едилар. Айб бизда эмас, Ҳамзат, сен ҳали бундай тамошаларнинг кўпини кўрасан.

— Мени нимага қамашди?

Нуриддин аслида «сиз қаматтирдигизми?» деб сўрамоқчи эди. Тенгиз саволнинг мағзини ўқиб, бош чайқади:

¹ Шоира Қутлибеканинг ажиб шеърларидан олинди.

— Билмайман, Ҳамзат, кўзига хунук кўриниб қолгандирсан, — Тенгиз шундай деб кўзларини лўқ қилганича унга тикилди. Айрим одамлар ёлгонни сездирмаслик учун нигоҳини олиб қочади, Тенгиз эса, аксинча, тик қарайди.

Нуриддиннинг гумонида жон бор эди: у Тенгиз истаги билан қамалганди. Тенгиз кечаси Кошакнинг арогини ичгач, кўп ўйлади. Эртасига Кошакни чорлаб, гапни айлантириб сўради. Кошак аниқ жавобдан бўйин товласа ҳам Нуриддиннинг ўлимга ҳукм қилинганини ишора билан маълум қилиб қўйди. «Шогирдинг ҳам синаладиган бўлиб турибди», дейишиданоқ Тенгиз унинг шумлигини пайқайди. Англади-ю, майорни ишга солди. Майорнинг осонлик билан кўнганидан билдики, Нуриддиннинг нишонга айланиши қамоқ лагери бошлиқларининг фикри эмас, Кошакнинг шахсий ташаббуси. Шу боис ҳам Нуриддин, қутулиб чиқиши билан уни чақиртирди.

— Ҳамзат, сенинг боғча болалик давринг ўтди. Энди мактабдаги ўқишни бошлашинг керак. Ўжарликни йиғиштир, сен учун энг тўғри йўл — бизнинг йўлимиз. Биринчидан, жонингни асрайсан, бу ердан тирик ҳолда, икки оёғингда юриб қайтасан уйингга. Иккинчидан, билиб қўй: уйингга қайтганингда биров сени одам ўрнида кўрмайди. Ҳатто энг яқин қариндошларинг учун ҳам сен «қамалиб чиққан одам»сан. Бировникига меҳмонга борсанг ҳам сендан хавфсираб туришади. Игна йўқолса ҳам сендан кўришади. Улар орасида энди ҳалол яшай олмайсан. Ҳамонки сендан шубҳаланишяптими, яхшиси чинакам ўғри бўлиб яшайверганинг маъқул. Сен бизнинг касбимиздан нафратланма, аввал ҳам айтганман, яна айтаман: биз ҳалол одамлармиз. Биз биров бир ишчининг ёки мактаб муаллимининг уйига бостириб кирадиган аҳмақ эмасмиз. Хўп, кирдик ҳам дейлик, нима оламиз бу уйдан? Ювилавериб ёқалари титилиб кетган кўйлақларними? Мен сентябр ойида овга чиқишни яхши кўрардим, Ҳамзат. Нимагалигини биласанми? — Тенгиз шундай деб ҳузурланиб жилмайди. — Ҳа, айтмоқчи, Ҳамзат, сен нима учун институтда ўқимадинг? Истамадингми?

Нуриддин Тенгизнинг мақсадини тушунмади. Шунинг учун аввалига «Нима эди, нима учун қизиқиб қолдингиз?» деб сўрамоқчи бўлди. «Қутулиб чиққанымдан сўнг ўқишга жойлаштирамоқчимиз?» деб ҳам ўйлаб, тўғрисиини айтиб қўя қолди:

— Саккизинчини битириб, ундан у ёғига ўқий олмаганман.

— Нимага ўқимагансан, Ҳамзат, билиминг каммиди ё ақлинг каммиди?

Кейинги савол Нуриддиннинг ҳамиятига тегиб, тўнглик билан жавоб берди:

— Пулим кам эди.

Бу жавоб Тенгизга маъқул келиб, кулди:

— Шунақалигини билардим, — деди у Нуриддиннинг елкасига яна енгилгина мушт уриб. — Сендақалар кўп бу мамлакатда. Ўзинчини тугатганингда ҳам барибир институтга киролмас эдинг. Ёздаги кириш имтиҳонларида ўқитувчилар денгизга тўр ташлаган балиқчиларга ўхшаб, нодонларнинг пулларини йиғиб оладилар. Мен эсам, тўримни уларнинг устига ташлайман. Қани айт-чи, ким кўпроқ гуноҳдор? Уларми ё менми? Биз ҳалол ўғримиз, Ҳамзат, энди сен ҳам бизнинг оиламизга қўшилсан.

— Мен...

— Жим бўл! Гапингни эшитишни ҳам истамайман. Қарорим қатъий — шикоятга ўрин йўқ! Сен бугундан бошлаб, Қўтоснинг шогирдсан. Менга қара, ўжар, сен унинг ҳунарини астойдил ўрганавер, озодликка чиққанингдан кейин нима қилишни ўзинг биласан. Ҳа, айтмоқчи, чап қўлда овқат ейишни биласанми? — Тенгиз шундай деб мугамбирларча жилмайди-да, саволига жавоб бўлмагач, гапини давом эттирди: — Қадамда энг зўр ўғрилар Бағдодда бўлар экан. Сенга ўхшаган бир аҳмақ ўғриликни ўрганаман деб Бағдодга келиб, арзини айтибди. Зўр ўғри «бўпти, шогирдликка олдим сени», деб уни меҳмон қилибди. Аммо «овқатни чап қўлда ейсан», деб шарт қўйибди. Аҳмақ шогирд қанча уринмасин, овқатни чап қўлда еёлмай «шу шартми?» деб норозилик билдирибди. «Шарт, — дебди устоз, — ўғриликнинг энг асосий шarti — чап қўлда овқат ейиш. Чунки ўғри эртами-кечми панд еб, ҳибсага олинади. Панд едимиз, тамом, шариат ҳукмига биноан ўнг қўли кесилади. Сенинг қисматинг ҳам шундай бўлади. Овқатни чап қўлда ейишни ҳозирдан ўргансанг, кейин қийналмайсан».

Бу гапни эшитиб, ҳалиги аҳмақ орқасига қочворган экан. Лекин сен хавотир олма, бизнинг ҳукумат одил, қўлни кесмайди. Тўрт йилми, беш йилми боқади, дам беради. Кейин қўйиб юборади, — Тенгиз шундай деб кулди.

Нуриддин унинг бу кулгиси замирида хушчақчақлик, қувонч нурини эмас, алам ва изтироб заҳрини сезди.

Нуриддин уша куниеқ Қўтоснинг қўлига «тантанали суратда» топширилди. Қўтос дастлабки кунлари унинг «ғоя»сини бойитиш билан шугулланди. Ўғрилар оламига хос тартиб-қоидалар билан таништирди. У ҳар бир тартиб ёки қойданинг аҳамиятини эринмай тушунтирар, худди ривоят айтувчи ровий каби қиссадан ҳисса ясаб, бу қоидаларни бузганларнинг қандай жазога йўлиққанларини батафсил баён этарди. Қўтос — жар лабидаги сўқмоқдан, қиргоқларни боғловчи қил кўприқдан кўзларини чирт юмиб олиб ҳам югуриб кетаверадиган одам, гўдакни етаклаб, бу йўлдан адашмай юрмоқни ўргатарди. Ўртага туриб «орқага қайтишни ўйлама, ҳатто ортингга бурилиб қарама», деб уқтирарди. Тенгиз «озодликка» чиққач, нима қилишни ўзинг биласан», дегани билан Нуриддин тўрға ўралиб бораётганини сезиб турарди. Сезарди-ю, қутулмоқ чорасини тополмай гаранг эди.

Навбат «сиёсий тайёргарликдан «амалий» машгулотга ўтиб, Қўтос темир жавонларнинг, улардаги қулфларнинг турлари ҳақида тушунтириб ўтирганда Кошак яқинлашиб, ён томонга хунук тарзда тупурди-да:

— Князингнинг куни битди, — деди Қўтосга қараб.

Бу қутилмаган хабар Нуриддинни ҳам, Қўтосни ҳам танг қолдирди.

— Нима бўлди? — деди Қўтос ўрнидан туриб.

— Нима бўларди, — деди Кошак Нуриддинга қараб, заҳарли тиржайиб, — куни битгандир-да. Қўлларига кишан уриб, ҳибсхонага ташладилар.

— Ким ташлади? Нимага ташлади?

— Нимагалигини улардан сўра. Князинг кейинги пайтда ўзини ростдан ҳам «княз» деб ишониб қолувди. Уни уч ҳарф тинчитади энди.

— Кошак, сен бундан қувоняпсанми? — деди Қўтос аччиқланиб.

— Бўлмасам-чи! Энди бу ерда мен князман!

— Бекор айтибсан! Биз ҳали ўйлашиб кўрамыз. Сен биродарларингнинг мусибатидан қувониб, қонунни бузаяпсан!

— Қўтос, сен ўзингнинг ишингни билиб қилавер. Лекин мана бунақа итваччаларни йўқот, — Кошак шундай деб ёнидан буклама пичоқни чиқариб, сопи ёнидаги тугмани босди. Офтобда ятиллаган пичоқ тигини Нуриддиннинг кекирдагига тиради: — Ана энди ҳимоячинг йўқ, Бифштекс учун жавоб берадиган вақтинг келди. — Шундай деб тигни аста ботирди.

— Кошак, бу бизнинг одам!

— Бекос айтибсан, бу итваччалар ҳеч қачон бизнинг одам бўлишмайди. Мен Бифштекс учун буни ўлдираман, деганманми, демак, ўлдираман. Майли, ҳозир эмас, озгина яшасин, қутулиб чиқсин, уйига борсин. Ўша ерда... бунинг сассиқ онасини, ўзининг кўзи олдида трамвайга қўяман... Кейин...

Кейин нима бўлишини айта олмади. «Сассиқ онасини...» деганидаёқ Нуриддиннинг жони ҳалқумига келди, «трамвайга қўяман», деганида эса қалбида нафрат ва газаб вулқони портлади-ю, кўз олди қоронгулашди. Томоғига пичоқ тираб турилганини ҳам унутиб, Кошакнинг нақ қаншарига мушт туширди. Нарига учиб тушган Кошакни тепмоқчи бўлганида Қўтос йўлини тўсди. Дам ўтмай Кошак ўрнидан туриб, ерга санчилиб қолган пичоқни яна қўлига олди.

— Қўтос, қоч, бу итни менга қўйиб бер! — деди у хириллаб.

— Фақат ўзингни ҳимоя қил, — Қўтос Нуриддинга қараб шундай деди-да, ўзи четга чиқди. Кошак эса, ўша заҳоти қутурган мушук мисол Нуриддинга ташланди. Нуриддин унинг ҳамлаларига чап беравериб, бир неча дақиқа сарсон қилди. Ҳамлалари бекор кетгани сайин Кошак бўралаб сўкар, бетўхтов равишда тупурар эди. Унинг бу қилиқлари Нуриддиннинг жонига тегиб, охири Кошакнинг пичоқ тутган қўлини мўлжаллаб туриб, билагига қаттиқ тепди. Нарига учиб тушган пичоқни Қўтос олди-да, тигини буклаб, чўнтагига солди. Кейин қўлини чангаллаганича тиз чўкиб ўтириб қолган Кошакка яқинлашди-да, билагини ушлаб кўрди:

— Ұлмайсан, синган бұлса тузалиб кетади. Беш-ўн кун қитмирлик қилмай утира турасан.

— Мен уни ўддирмай қўймайман, — деди Кошак, кейин Нуриддинга қараб бақирди: — Эй, ит! Энди сен ўликсан, тушундингми, ўликсан!

Нуриддин тушунди. Булар «ўликсан», деб ҳукм чиқаришдими, демак, муддаосига етмагунича тинчишмайди. Демак, яшаб қолишнинг ягона чораси бор, уни ўлдириш!.. Нуриддин шу тўхтамак келгани билан қарорини амалга ошириш йўл-йўригини билмас эди. Урушда бұлса эканки, шартга қурол тепкисини босиб, ўқ ёғдириб юборса. Бунда қурол йўқ, мушт билан эса бирон натижага эришиб бўлмайди. «Ўйчи ўйига етгунича, таваккалчи тўйига етибди», деганларидек, у бирон йўл излаб топгунича булар масалани ҳал қилиб қўя қолишлари мумкин. Бугун кечасими ё эртасигами, ҳарҳолда чўзиб ўтиришмаса керак.

Кечаси зийрак ҳолда ётган Нуриддин янглишмади. Ҳамма ширин уйқуда эканида Қўтос келиб «Менинг ўрнимга ўтиб ёт», — деди. Орадан бир соатлар ўтгач, барак эшиги очилиб, Кошак ёнида тўрт йигити билан кириб келиб, тўғри Нуриддин ётган жойга қараб юрди. Йигитлардан иккитаси ётган одамни Нуриддин деб фаҳмлаб, имо-ишорасиз ҳолда икки оёғини таппа босгани ҳамон, қолган иккитаси қўлдан олишга улгурмай, Қўтос қаддини кўтарди:

— Кошак, яна хато кетдинг, мен эсам янглишмадим, — деди у овозини пастлашга ҳаракат ҳам қилмай. — Болага тегма, дедимми, демак, тегмайсан. Жўна энди!

Кошак сўкинганича чиқиб кетди.

Қўтос эса ўтирган ерида ўйга толди. Князнинг ҳибсга ташланиши билан Кошакнинг бу қадар қутуриши сабабларини излаб топмоқчи бўлди. Кошакнинг ҳар бир босган қадамини кузатиб юрган махфийлар тонгда Қўтосга кутилган ва кутилмаган хабарни етказдилар. Қўтос Кошакнинг Турсуналини сиқувга олажагини гумон қилган, аммо ҳибсхонадаги Тенгиз ҳузурига киришини ўйламаган эди. Қамоқ лагерига Москвадан одамлар келиши, Князнинг қўлига кишан урилиши ва Кошакнинг қутуриши бир занжир ҳалқалари билан боғланганини фаҳмлади. Аввалига «политбюро»ни шошқич равишда тўпламоқчи бўлди. Бироқ, ўғрилардан яна қанчаси Кошак томонда эканини аниқ билмагани учун бир оз кутишга қарор қилди.

Ўғрилар оламида туғилиб, вояга етган, суяги қотган Қўтоснинг ақли бу сафар ҳам хиёнат қилмаган, воқеаларни боғлаб турган кўринмас занжир ҳалқаларини ақл кўзи билан кўра олган эди.

Талваса

Омонулло бир варақ қоғозни тўртга бўлди-да, бирига Самандар Очилов, иккинчисига Тошболта, учинчисига эса Матлуба Тўхтаева, тўртинчисига «кооператив» деб сўроқ белгиси қўйди. Сўнг қарта чийлаётгандек аралаштиргач, стол устига ёйиб, бир нарса ўқимоқчи бўлаётган фолбиндай тикилиб ўтирди. Кейин Тошболта зикр этилган қоғоз парчасини нари сурди. Дам ўтмай Матлубанинг исми ёзилгани ҳам четга чиқди. Шу ўтиришда диққати ошгандан ошиб, тўртинчи қоғоз парчасига ҳисобсиз сўроқ белгилари чизиб ташлади-да, чуқур «уф» тортиди. Ана шундай тарзда сиқилиб ўтирган чоғида телефон жиринглади. Гушакни истамайгина қулогига тутди-ю, беихтиёр сапчиб туриб кетди. Четдан қараган одам у телефон гушагини эмас, адашиб, қизиб турган дазмолни қулогига тутди-ю, куйди, деб ўйлаши ҳам мумкин эди. Аслида эса, Омонуллони сапчиб туришга бошлиқнинг хабари мажбур этган эди. Бир неча дақиқада суратчи, криминалистлар гуруҳининг йигитлари ҳовлида тўпланишди-ю, навбатчи машинада Самандар Очиловнинг уйига йўл олишди.

Уйнинг эшиги ланг очиқ, қўллари кишанланган Самандар меҳмонхонадаги дераза ёнида кўчага тикилганича тек турарди. Қадам овозларини эшитиб бурилиб қаради-ю, Омонуллонинг нигоҳига рўпара бўлди. Омонулло қошу киприklarигача малла бўлган бу одамга бир зум тикилди-да, сўнг уйда пойлоқчилик қилган ҳамкасбига қаради. Ҳамкасб йигит бу қараш замиридаги саволни ўқиб, қисқа тарзда ахборот берди:

— Хотиржам келиб қулфга калит солди. Эшикни очиб, остонада бир пас қимирламай турди.

— Ҳеч нарсага тегмадиларингми? — деб сўради Омонullo атрофга бир разм солиб.

— Йўқ.

— Қўлларини бушат.

Самандар кишандан бўшаган билакларига маъюс тикилиб қолди.

— Ўтиринг Очилов, — Омонullo иккита стулни бир-бирига қарама-қарши қўйди-да, ўзи деразага орқа қилиб ўтирди. Самандар отасидан тарсаки тушиб қолишидан кўрққан боладай ҳадиксираб турди.

То уйга етиб келгунига қадар Самандарнинг руҳи гўё беҳисоб чаёнлар ҳукмида бўлди. Уйда қандайдир нохушлик кутаётганини юраги сезиб, эзилган бўлса-да, «милиция ходимига дуч келарман, остона ҳатлашим билан қўлларимга кишан солинар», деб ўйламаган эди. Пойлоқчи йигитга «Очилов келиши билан қимирлатмайсан», деб буюрилган, у Самандарнинг кимлигидан беҳабар бўлгани сабабли уни ашаддий қотил гумон қилиб, қўлини кишанлаб қўя қолган эди. Самандар эса бунини узил-кесил ҳукм деб тушуниб, ўзидан кетаёзди.

— Ўтиринг, — деди Омонullo бу сафар қатъийроқ тарзда.

Самандар стулнинг суйанчигини ушлаб аста ўтиргач, Омонullo ўзини танитди-да, сўрогини бошлади:

— Москвада ҳаминиша кўп қолиб кетасизми?

— Ишга қараб, — деди Самандар унга тик қарай олмай, — баъзан эрталаб бориб, кечқурун келаман. Бу сафар сал тобим қочди...

— Нима бўлди?

— Ёқмайдиган нарса еганман шекилли... сал заҳарланибман.

— Сизни олим дейишди... Нима билан шугулланасиз?

— Бунини аниқ айтишим мумкин эмас.

— Умумий тарзда-чи?

— Умумий тарзда... зилзилага оид десам ҳам бўлади.

— Бу ишга чет элликлар ҳам қизиқса керак?

— Билмадим... балки қизиқар...

— Сизга биров шу иш бўйича бирон таклиф қилганми ё...

— Йўқ. Нега сўраясиз?

— Душманингиз йўқми, демоқчиман.

— Душман... билмадим... бўлмаса керак.

— Нафиса Болтаева сизнинг иккинчи хотинингизми?

— Ҳа... — Самандар шундай деб нигоҳини олиб қочди.

— Ҳозир у қаердар?

— Билмайман... уйда бўлиши керак эди.

— Охирги марта қачон, қаерда кўргансиз?

— Эсимда йўқ...

— Қизиқ... хотинингизни қачон кўрганингизни ҳам эслолмасангиз... Бизни бу ерда кўриб ҳайрон бўлмадингизми?

— Ҳайронман...

— Москвага кетишингиздан олдин бир полковник ҳамроҳлигида келиб, уйингизга кириб чиққансиз, қўлингиз нима учун қон эди?

Бу савол Самандарнинг бошига оғир гурзи мисол урилиб, товонига қадар зириллатди, ҳушини йўқотиб, ақдан озган девонадай бақрайиб қолди. Афтодаваш бу одамнинг кўзларига Омонullo жон олгувчи Азроил бўлиб кўринди. Ушанда полковник сўраганида савол ўқидан «шиша тилиб кетди», деб қутулган эди. Ҳозир тилига шу жавоб ҳам келмай, соқов ҳолида тураверди. Омонullo саволни яна қайтаргач: «эсимда йўқ, балки кесиб олгандирман», деб гудранди.

— Чап қўлингизни кесувдингизми ё ўнгинини?

Самандар ажабланиб, қўлларига қаради: дарвоқе, қайси қўли қон эди? Савол яна такрорлангач, «ўнг қўлим», деди.

— Яхши, бунини ҳали мутахассисларимиз аниқлаб беришади. Нима билан қандай кесганлигингизни ҳам эслаб туринг. Энди асосий гапга ўтайлик: уйга кирганингизда ким бор эди?

— Бугунми? — деб сўради Самандар.

— Йўқ, ўша куни.

— Ҳеч... ҳеч ким йўқ эди.

— Хотинингиз, мен иккинчисини назарда тутяпман, ҳозир қаерда?

— Билмасам... уни тоққа олиб кетсам, деб келувдим.

— Шу гапингизга ўзингиз ишонасизми?

— Мени нима учун бундай сўроқ қиялсиз? Айбим нима?

— Айбим, дедингизми? Сизнинг тилингизда бу «айб» дейилса, бизнингча «жиноят» деб юритилади, — Омонулло шундай деб портфелидан мурдаларнинг суратини олиб кўрсатди. Самандар бир қаради-ю, дарров кўзларини олиб қочди. — Қаранг, нима учун қарагингиз келмаяпти? Нима учун уларни ўлдирдингиз? Рашк қилдингизми ё бошқа сабаб борми?

Самандар бу саволларни эшитгач, кўзларини катта-катта очиб Омонуллога қаради. Омонулло уни кузатиб, бамайлихотир ўтираверди, бошқа сўз айтмади. Мана шу қисқа муддатли сукут Самандарга ажал ўқининг азобларидан ҳам баттар туюлди. У ўшада ўликлардан қўрқиб қочган эди, бу қочқинлиги, бу қўрқоқлиги эвазига «қотил» деган нишонга эришувини ўйлаб кўрмаганди. Бўйнига сиртмоқ осонгина туша қолиши етти ухлаб, бир тушига кирмаган эди. «Нима учун ўлдирдингиз?» деган савол уй деворларига урилиб акс-садо бераверди.

— Нима деяпсиз?.. Мен... ўлдирганим йўқ, — деб пичирлаши билан дардини тўсиб турган тўғон бузилиб, йиглай бошлади.

«Биринчи хотини тўғри айтган экан», деб ўйлади Омонулло.

— Сиз ўлдирмаган бўлсангиз... ким қилиши мумкин бу ишни?

— Билмайман...

— Пичоқ сопида бармоқ изларингиз бор, — Омонулло буни тахминига асосланиб айтди. Пичоқ сопи, эшик тутқичи, темир жавонда, яна айрим буюмлардаги бир хил из Очиловга тегишли, деб гумон қилинган эди. Гумон ҳақиқатга айланиши учун бир неча дақиқадан сўнг Самандарнинг бармоқ излари олинади. Унга қадар эса, тахминга суяниб иш кўриш ҳам мумкин.

— Мен ўлдирганим йўқ, ишонинг. Мен кирганимда улар...

•— Ўлганмиди?

Самандар бош ирраганича гўдак каби йиглайверди.

— Унда нима учун «кўрмадим» дедингиз?

— Қўрқдим...

— Нимадан... ёки кимдан?

— Ўлиқдан... ўлиқдан қўрқаман.

— Қизик... сиз қўрқсангиз, мен қўрқсам, мурдани кимдир кўмиши керак-ку? Ўликни кўра туриб қочиб қолганингиз ақлга сигмайдиган иш. Дейлик, сиз қотил эмассиз. Лекин кирдингиз, кўрдингиз, хотинингиз бу аҳволда, ёнида эса бир эркак. Танирмидингиз уни?

— Йўқ, йўқ, танимайман.

— Хотиним билан ўлиб ётган бу эркак ким экан, деб қизиқиб қарадингизми ўзи?

— Йўқ... очигини айтсам... қарадим у юзини кўрмадим. У... юзтубан ётган экан.

— Нима? Юзтубан? Адашмаяпсизми?

Самандар бир оз ўйланиб, сўнг айтганини такрорлади. Омонулло эса ажабланиб чалқанча ётган мурданинг суратига қараб олди. «Агар бу одам ўлдирмаган бўлса, демак, қотил уйда эдим, у чиқиб кетганидан кейин мурдани ўгириб қўйдими?» Омонулло бу масалада турли гумонларга борди. Бироқ, бу ишни Тошболта ҳам қилган бўлиши мумкин деган фикр унга хиёнат қилди — гумонни ойдинлаштирмади.

— Демак, сиз кирганда булар ўлиб ётишган экан. Эсланг-чи, пичоқдаги қон илиқмиди ё қотиб қолганмиди?

— Илиқ эди... сесканиб кетдим, қўрқдим.

— Бармоқларидаги узукларни, қулоқларидаги зиракларни нега олиб қўйдингиз?

— Нима деяпсиз? Ўлиқдан ечиб оламанми?!

— Балки ечиб олиб сейфга қўйгандирсиз?

- Сиз... тухмат қиялпсиз, мени кечиринг...
- Унда сейфни нима учун очдингиз?
- Москвага олиб борадиган ҳисоб-китоб ҳужжатларим бор эди. Шунини деб атай келувдим. Бўлмаса, тўғри учаверар эдим.
- Сейфнинг калити хотинингизда ҳам бормиди?
- Йўқ. У ерда фақат менинг қоғозларим туради.
- Очинг.

Саросима тўридаги Самандар чўнтақларини пайпаслаб калитни қидирди. Сўнг дипломатини очиб йўгон калитни олгач темир жавонни очди-да, ўзи икки қадам чекинди. Омонullo темир жавон ичида титилган қоғозларга диққат билан разм солиб, айрим саҳифалардаги қонли доғни кўрди. Жавонда пул ҳам, қимматбаҳо буюм ҳам йўқ эди.

- Қаранг-чи, ҳеч нимангиз йўқолмаганми?

Самандар нарсаларни кўздан кечириб, «ҳаммаси жойида» дегач, Омонullo экспертларни чақириб қон теккан қоғозларни ажратиб олиб, уларга бермоқчи бўлди. Самандар бунга эътироз билдиргач, қоғознинг доғ қисмини қайчида эҳтиётлик билан қирқиб олишди. Шундан сўнг Омонullo Самандарни даҳлизга бошлаб чиқди.

— Энди шошилмай, бир бошдан айтиб, кўрсатасиз. Айтадиган ҳар бир сўзингиз ё фойда беради ёки аксинча, ўзингизга зарар келтиради. Олим одам экансиз, майли, суҳбатимиз бошидаги доғдирашингизни кечирай, аммо бундан буёғига эсингизни йиғиб олинг. Сизни «қотил» дегим келмаётган бўлса ҳам далиллар барибир сизга қарши турибди. Демак, сиз зинадан кўтарилиб чиқдингиз. Йўлда кимни кўрддингиз? Рўпарангиздан нотаниш одам ўтмадими?

- Йўқ... тўхтаган... ҳа, қўшни хотинни кўрдим шекилли?

- Эшигингиз қулф эдимми, уни калит билан очдингизми?

— Қулф... — Самандар шундай деб, худди қўлида калит тургандай кафтига қараб олди. — Очиқ эди шекилли... ҳа, аниқ... очиқ эди. Эшиқдан киришим билан эшиқдан газ ҳиди урилди. Нафисахоннинг галати одатлари бор эди. Иккита-учта чойнакни эритиб, ўзларини Худо бир асраган. Қишлоқда газга ўрганмаганлар-да, чойнакни оловга қўйиб эздан чиқариб кетаверганлар. Яна шунақа бўптимикан, деб ўйлабман. Хаёлим газда бўлиб, хавотирда оёғим остига қарамабман. Ошхонага ўтаман, деб бу... ўликка қоқилдим...

- Йиқилдингизми?

- Йў-ўқ... йиқилмадим-у... лекин Нафисахонга кўзим тушди.

Самандар Омонуллонинг буйруғига итоат этиб, мурдаларнинг қай ҳолатда ётганини кўрсатиб бераётганида суратчи чаққонлик билан суратга олиб турди.

— Хўп, хотинингизни сиз ўлдирмабсиз, лекин пичоқ сопини нега ушладингиз?

— Сугуриб олмоқчи бўлгандирман... Ҳа... лекин ушладим-у, тортиб олишга қўрқдим. Кейин... газ нафасимни бўғиб қўйди. Деразани очиб, газни беркитдим.

Омонullo очиқ деразага қаради. Дастлаб бу ошхонага кирганида ҳам дераза табақаларининг очиқлигига эътибор берган эди, аммо мурдаларнинг ҳидидан беҳаловат бўлган ҳамкасблар хонани шамоллатиш учун очгандирлар, деб ўйлаганди. Омонullo газ плитасига ҳам диққат билан қараб, учала бурагичнинг ҳам очиқ турганини кўрди. Самандар Омонуллонинг назарини уқиб, тезлик билан изоҳ берди:

— Мен юқоридан бураб беркитдим. Ўзимнинг одатим шу: уйдан чиқадиган бўлсам, албатта, юқорисидан бураб ўчираман, шуниси ишончлироқ бўлади. Нафисахонга гапиравериб, ҳеч ўргатолмадим...

Чиндан ҳам плита уланган қувур белидаги бурагич газ йўлини тўсган эди. Бу Омонullo учун катта жумбоқ бўлди: «Нафиса Болтаева очса битта бурагич бураларди. Бунда эса, уччаласи очиқ... Демак... тўртинчи одамми? Бу олим пиқиллаб йиғлаётгани билан ўз ишига пухта бўлса-чи? Айбсизлигини исботловчи далилларни пишитиб қўйгандир балки?...»

Шу жумбоқ тўрига уралаётган дамда Мэлс Хўжаев кириб келди. Омонullo уни Самандарга таништирди. Самандар беихтиёр тарзда «танишганимдан хурсандман», деб лутф қилиб, қўл узатди. Фақат Мэлс Хўжаев эмас, ҳатто Омонул-

ло ҳам бундай танишувга энди дуч келиши эди. Жиноятга алоқадорликка гумон қилинаётган одамнинг прокурор билан танишгандан хурсандлиги бу соҳа одамлари учун галати туюлувчи ҳол эди. Ёлгон манзиратдан узоқ бўлган Самандар «танишганидан хурсандлигини» чин дилдан айтган эди. Зеро, у прокуратура вакили билан жиноятга оид қидирув инспекторининг вазифаларини аниқ фарқлай олмасди. У оламга татиғулик олим мартабасига етгани билан ҳуқуқ соҳасида деярли ҳеч нарса билмасди. Ҳозир махсус вакил эмас, прокуратура боғбони ёки фарроши келиб сиқувга олса ҳам «менга савол беришга ҳаққингиз борми?» деб ўтирмай жавоб беравериши мумкин эди.

Самандарни ошхонада қолдириб, Омонullo Мэлс Хўжаевни меҳмонхонага бошлаб ўтди-да, савол-жавобнинг баёни билан таништирди.

— Қўрқоқлиги аён, лекин қўрқоқнинг ҳам найранги бўлади. Бу уйга бегона одам яширинча кириши мумкинми? Сир ҳисобланган иш билан машғул одамни нариги идора нега қўриқламас экан? Бир суриштириб кўролмайсизми?

— Сўраб-суриштирдим, — деди Мэлс Хўжаев мағрур оҳангда. — Фақат унинг ўзини пойлашаркан.

— Тушунмадим?

— Агар уйда бўлса, уй атрофида бўлишаркан. Уйда йўқлигида кузатишмас экан. Тоғда бўлгани учун ўша кунлари қарашмабди.

— Нима қилдик? Ҳибсга олсак, жинойий иш очсак...

— Ҳозирча бошқармадаги вақтинча ҳибсхонага ташланг. Бошқа идора аралашса, ўзлари билишади. Бошқача эҳтиёт чорасини қўллаш мумкин эмас.

Самандарнинг гапларини эшита туриб, «шаҳардан чиқмаслик ҳақида тилхат олиб, уйда қолдираверайлик» деган фикр келган, аммо бу фикр заиф туюлиб, қарор даражасига етмаган эди. Мэлс Хўжаевнинг гапидан сўнг, «маъқул» деб бош ирғади.

Мэлс Хўжаев прокуратурада кутишаётганини айтиб, изига қайтгач, Омонullo дераза ёнига бориб кўчага қаради. Унинг ўйга толганини кўриб, Самандар «менинг ишим битди шекилли, бу жиноятга алоқам йўқлигига ишонди», деган хулосага келиб:

— Энди кетаверайми? — деб сўради.

Бу саволдан Омонullo ажабланди. «Эси жойидами бу одамнинг?» деб ўйлаб, унга тикилиб қолди.

— Қаёққа кетмоқчисиз?

— Тоққа... у ерда кутишяпти.

— Кутишяпти?.. Кута туришади.

— Бу нима деганингиз? — кўнгли ёмонликни сезган Самандарнинг овози титради.

— Сиз.. масала ойдинлашгунича бизнинг... — Омонullo «ҳибсхонада ўтира турасиз, демоқчи бўлди-ю, фикридан қайтиб юмшоқроқ оҳангда деди: — меҳмонимизсиз...

— Қамайсизми?

— Бизнинг вазифамиз қамаш эмас, жиноятчини тутиш. Суд деган идора бор, қамашадими ё отишадими, ўшалар ҳукм чиқаришади.

— Ҳаққингиз йўқ... мен жиноятчи эмасман. Кейин афсусланасиз!

— Тўғри айтдингиз. Кейинроқ афсусланмаслик учун биз билан бирга бўлиб турасиз. Айбингиз бўлмаса сизни ҳеч ким ушлаб турмайди. Гуноҳсиз эканингизни исботлаш учун эса вақт керак.

Бу гапларни эшитиб, Самандарнинг лаблари титради, кўзлари пирпирлади-ю, йиғламади, ўзини тутди — тақдирига тан берди.

Олти кишига мўлжалланган вақтинчалик ҳибсхонадаги деразага яқин каравотда бир йигит чордона қурганича овқатланиб ўтирарди. Ёзуғлик дастурхон устидаги ошу кабоб, сомса, олма-анор, помидору бодрингга қараганда унинг майшати чакки эмасди. Дастурхонни ким киритган бўлса ҳам йигитнинг ҳам-хоналари нафсини назарда тутган кўринади. Йигит Самандарни кўриб, ўрнидан туриб сўрашди-да, дастурхонга таклиф қилди. Самандар бу хонага бир зумгина кирган одамдай каравот четига омонатгина ўтирди. Йигит серманзират экан, «олинг, олинг» деб ундайвергач, Самандар ноилож кабоб гўштидан

олиб, оғзига солди. Қорни оч бўлса-да, луқманинг томоғидан ўтиши қийин бўлди. Шунда йигит ёстиқ остидан шиша чиқарди-да:

— Қиттак-қиттакка тобингиз борми? — деб сўради.

Москвадаги ҳарбийлар шифохонасида Самандарга ичиш қатъиян мумкин эмаслигини айтишган эди. Улар огоҳлантиришмаса ҳам ароқни ўйласа кўнгли айнийдиган бўлиб қолганди. Ҳозир эса, йигитнинг таклифидан сўнг ичгиси келди. Шиша ичида жилва қилаётган суюқлик уни дарддан қутқарувчи халоскор бўлиб кўринди-да, «қуйинг», деди. Йигит пиёлани тўлдириб узатди. Самандар икки қултумдан ортиқ ича олмай, қалқиб кетди. Пиёлани дастурхон чеккасига қўйиб, йигитга узрли нигоҳ билан қаради. Йигит уни хижолатдан қутқариш учун яна таомга таклиф қилди.

— Олим одамга ўхшайсиз, ака, сиқилаверманг. Бошга тушганни кўз кўради,— деди кулимсираб.

Самандар бу гапдан ажабланиб, йигитга қараб қолди.

— Ҳа, акахон, менга тикилиб қолдингиз? Қандай балога учрабди, деяпсизми? — йигит худди Самандарнинг фикрини ўқигандай кулди. — Ёш йигит туҳматга учрагандир, деяпсизми? Йўқ, туҳмат бўлмади. Ўзим аҳмоқман. Гаровда ютаман, деб қўлга тушиб қолдим. Кечгача чиқиб кетаман. Наридан борса эртага эрталаб қўйиб юборишади. Суюнадиган тоғимиз жа-а мустаҳкам, ҳа!

Самандар гаров боғлаб қамоққа тушиш мумкинлигини сира эшитмагани учун ажабланди. Йигит эса, кулганича изоҳ берди:

— Менинг гулдай ҳунарим бор, ака, ҳеч қачон хор бўлмайман. Мен машина ўгрисиман. Лекин сиз мендан кўрқманг. Аслида мен ўгримасман. Мен қулфни очиб бераман, бошқалар ўғирлайди. Қулфнинг минг хили бўлса мингтасини, миллион хили бўлса миллионтасини очиб ташлайман. Ўтган куни «қиттак-қиттак»нинг устида оғайним билан баҳслашиб қолдик. Олинг, акахон, совумасин, ичиб қўйинг, дардингиз енгиллашади. Хафа бўлаверманг. Бу ернинг номи хунук, ўзи ёмон жой эмас, бир-икки кун дам олсам бўлади. Шундай қилиб, ўша оғайним билан гаров ўйнадим. Гаровга янги, мойи қуримаган «ГАЗ-31» тикилди. Шунақа машинадан кечадиган аҳмоқмасман-ку, тўғрими? Бир уйга бехитгина кириб, сейфни очиб калитни олиб, машинани очиб беришим керак экан. Ҳа, машинага ҳам, гаражига ҳам чет элдан олиб келган алламбало қулф ўрнатган экан. Шу ҳам менга иш бўлибдими? Лекин оғайним номардлик қилди. Қоронғида қарамаган эдим, орқада мент яшириниб ётган экан. Гип томоғимдан олиб, шу ерга ташлади. Худди кинодагига ўшайди, тўғрими? Менга-ку барибир, ўша оғайнимга қийин бўлди-да. Олинг, окахон, охиригача ичиб қўйинг, дунёнинг тагига етасиз. Бирпасдан сўнг яна дастурхон киради, қараб турасиз. Ошна-оғайнилар омон бўлишсин, мени хорлатиб қўйишмайди.

Бу гапни Самандар «сизда ҳам ошна-оғайни борми?» деган савол маъносида тушунди. Илгари хаёлига шундай савол келмаган экан. «Бошимга ташвиш тушса, далда берувчи дўстим борми?» деб фикр қилган Самандар ҳозир ўзини саҳро ўртасидаги якка дарахт каби ҳис этди. Энди бу дарахт сувсаб, офтоб нурида қовжирайдими? Бу йигит бир неча соатдан сўнг чиқиб кетишини билапти. Самандар эса ҳибсхонада неча кун ёки неча йил бўлишидан беҳабар. Бу ер бир неча кунлик қамоқхона эканини, айб сиртмоғи бўйнига астойдил солинадиган бўлса бошқа жойда аламлар тузини тотмоғини ҳам билмайди. Уни ҳозир изтиробга ташлаётган нарса — ўн йил ётса ҳам, ҳатто қотил деб отиб ташланса ҳам биров билмай қолиши мумкин. Билганда ҳам афсусланмаслиги, куймаслиги аниқ. Опа-сингилларининг келиши ҳам маҳол. Улар ўз оилалари, ўз ташвишлари билан банд. Бу шаҳарга ҳали бирон марта ҳам келмаган тўнғич опасининг турмуш ташвишларидан ортиб, қамоқдаги укасини йўқлашини тасаввур қилиш қийин. Қишлоққа икки йилдан бери бормаётгани инobatта олинса, меҳр-оқибат ипларининг заифлашиб, балки чириб, узилишига мойил бўлиб қолгани табиийдир. Амакиваччаларию холаваччалари билан қачондан бери борди-келди қилмаслигини ҳатто эслай олмайди.

Серманзират йигитнинг гапларидан кейин хаёлини ўзидан узоқлашган дўстлари, қариндошлари тўла эгалламади. Ўзини йўқловчи меҳрибон йўқлигидан бир оз ўксинди-ю, сўнг бўлажак тақдирини ўйлади. Йигитнинг манзиратлари ҳам, эзмалиги ҳам ёқмай қолди. Узр айтди-да, эшикка яқин каравотга ўтиб,

чўзилди. Йигит ҳам нафсини қондириб бўлгач, таомларни дастурхонга ўраб қўйди-да, бўш каравотга ўтиб ётди. Ётган жойида керишиб, роҳатланди. Дам ўтмай енгил хуррак ота бошлади.

Самандар эса, шу топда ўз сирига маҳрам бўла олгучи одамга ҳожат сезди. Аҳбобга муҳтожликнинг қамоқ азобларидан ҳам баттарроқ эканини фаҳмлади. Одамнинг фожиаси ўлим эмас, воҳидлик эканини англаб етмоқ мушкул. Одам боласи истайдими-йўқми, қочмайдими ё қочадими фарқсиз — ўлим шаробини ичади. Воҳидлик эса, ўзининг ихтиёри билан юзага келувчи офатдир. Ҳозир Самандар бу офатнинг тариқдай мевасини тотди. Бир неча соатдан сўнг тамаки ҳидига тўлиб кетган бу дим хонани тарк этиб, учоққа ўтирганида, Москва сари учганида эса бу азобларни, бу фожиаларни яна унута бошлайди.

Ҳозир эса ҳамқишлоқ дўсти Турсунали билан шаҳарда учрашиб қолган онларини лаънатлай бошлади. Москвалик меҳмонлар билан ресторанда ўтирганида майшат қилиш мақсадида кирган ошнаси билан учрашган эди. Кейин совхозига таклиф қилди. Боғда майшат қилишди. Чой кўтариб кираётган Нафисага суқланиб қаради. Бу қарашнинг маъносини уққан Турсунали шу туннинг ўзидаёқ кайфи ошган дўстининг нафсини қондириш чораларини қилди. Чора амал берди-ю, ўша тун баҳонасида Самандар хотинлик бўлиб олди. Энди эса.. ўша тунни ҳам лаънатлади..

Умрининг турли нуқталарига лаънат тошлари отиб ўтирганида эшик очилиб, соқчи кириб келди-да, йигитни туртиб уйготгач:

— Қўлингни орқага қил! — деб буюрди.

— Нега энди окахон? — деди йигит уйқусираган ҳолда.

Соқчи унга жавоб бермай қўлини қайириб, кишанлади-да:

— Энди ука, шаҳар турмасига кўчадиган бўлдинг. Прокурор сенга иш очганга ўхшайди, — деб афсусини билдириб қўйди.

— Менга иш очадими, менга иш очадиган прокурор ҳали онасининг қорнида ётибди!

— Бўлди, бақирма, юр, — соқчи шундай деб уни елкасига туртиб, олиб чиқиб кетди.

Озод бўлишга ишончи комил бўлган йигитнинг аҳволи бу бўлганидан кейин Самандарнинг аҳволига маймунлар йиғламасмикин? Самандар шу фикрда эзилиб ётганида яна эшик очилди, аммо соқчи эмас, нотаниш бир йигит кириб салом берди-да:

— Ўртоқ Очиллов, юринг, англашилмовчилик бўлибди, — деди.

Шу англашилмовчилик туфайли, Самандар кутганидек унинг ҳолига маймунлар йиғламайдиган бўлишди.

Самандар ҳибсхонада эзилиб ўтирганида Омонullo Нафиса билан Санжар ишлаган кооперативга яна борди. Бу корхона молиявий аҳволининг текширилуви Омонуллога зарар етказди: ходимлар у билан янада чўчиброқ гаплашишди. Оқибатда Нафиса билан Санжар муносабатларини ойдинлаштира олмади. Нима учун уйга борганлари у учун мавҳум бўлиб қолаверди.

Эрталабдан бери қуёш билан беркинмачоқ ўйнаётган ўркач-ўркач булутлар осмону заминга ҳукмронлик ўтказиш қасдида бирлашмоққа киришган эдилар. Офтоб нуридан бебаҳра ер юзи момақалдироқларни кутиб дим бўлиб олди. Азадан дим ҳавога тоқатсиз Омонуллони тер босди, нафас олиши эса огирлашди. Қўналғадаги жойидан жилаётган автобусни кўриб ҳуштак чалган эди, ҳайдовчи инсоф қилиб тўхтади. Омонулло олдинги қатордаги бўш ўриндиққа ўтиришдан олдин ойнани ён томонга суриб, очди. Шабада илиқ бўлса ҳам кўкрагига роҳат берди. Бўйнига оқ чит рўмол ташлаб олган ҳайдовчи радио овозини баландлатиб, ашулага маст бўлди. Тўйларни гуллатаётган бу қўшиқ Омонуллога ҳам маъқул келиб, хуфтон дили жиңдек ёришди. Ашуладан сўнг бир шоир босиқ, дардли овозда шеър ўқий бошлади:

— Қайтаяпман, ўзимни кўмиб...

Шеърнинг биринчи сатриёқ Омонуллонинг диққатини ўзига жалб қилди:

Тоглар — гариб, боғлар ташландиқ,
Мен кўмилган тупроқ ит бўлиб
Юзларимни ялай бошлади.

Бу сатрларни эшитиб, Омонуллонинг эти сесканди. Ҳайдовчи радио овози-
ни пастлатган эди, «Оғайни, эшитайлик!» деб илтимос қилди.

Эй сўқир зот, кўзларингни оч!
Кўзларимда қоним қайнайди.
Қаро кийган қаро қайрагоч
Бу кун мендан тона олмайди.
... Сийналари пажмурда, заҳил
Дарахтларга термулар аёл...

Тириклик ҳолида кўринмаган Нафиса нечундир Омонуллонинг нигоҳи ол-
дида гавдаланди: ўлик аёл эмас, кўзлари очиқ жувон кўринди. Дардли нигоҳи,
саволли назари билан қаради: Нафисанинг кўзлари «Мени ким ўлдирди? Нима
учун ўлдирди?» деб сўрар, радиода эса шоир бўғилиб шеър ўқирди:

Одам — ҳиссиз буюк ҳақиқат,
Одам — гўрда тирилган армон...
Одам — қатра зардобранг ҳасрат...
Одам — беун, бесукун хаёл...
Одам — боши кесилган булут...
Одам — оғир оёқли Аёл...
Одам — армон ва...
Одам — умид...

Омонуллонинг кўз олдида ўша саволли нигоҳ: «Нима учун мени ўлдирди-
лар? Гуноҳим нима эди?» Омонулло буни билса эди, айтарди. Қолбуки билмай-
ди, алҳол унинг асосий вазифаси буни билиш ҳам эмас. У энг аввало «ким
ўлдирди?» деган саволга жавоб топиши зарур. «Гуноҳим нима эди?» деган
саволига эса Нафиса қиёматда жавоб олади... Ҳозир эса Омонуллонинг хаёлини
шоирнинг дардли овози банд этган:

.. Хайр энди, менинг хазоним,
Танҳо гўрга сигдик иккимиз.
Йиғлаётир, куйлаётир жим,
Жони кузда чиққан жисмимиз.
Хайр энди, менинг яроғим,
Бир дунёга сигдик ҳаммамиз.
Ёш тўкмасин биз учун ҳеч ким —
Биз қайтамыз,
Бир кун қайтамыз.
Хайр энди...¹

Шеърдан сўнг дардли куй берилиб, Омонуллонинг кўнглига ҳазинлик эга
чиқди. Шу ҳазинлик ҳукмида ишхонасига қайтди. Навбатчи йигит уни кутил-
маган нохуш хабар билан қарши олди: кимдир қора «Волга»да келиб, Саман-
дарни олиб кетибди. Хўжайин Омонуллони кутаётганмиш...

Бошлиқ ҳузурига кирмасиданоқ Омонулло Самандар Очиловни ким олиб
кетганини тахмин қилди. Шундай бўлишини кутган эди, аммо кутгани бу қадар
тез амалга ошуви унинг ақлини шоширди. Бошлиқ Омонуллога ҳайратомуз
янгилик айтмади — унинг гумонини тасдиқлади, холос. «Ишга тикиб қўй», деб
бир варақ қоғоз узатди. Самандарнинг шаҳардан четга чиқмай туриши ҳақида
тилхатига Омонулло эътиборсиз қараб қўйиб, чиқиб кетмоқчи эди, бошлиқ
тўхтатиб, сўради:

— Бошқалардан гумонинг йўқми?

¹ Нуктадон шоиримиз Асқар Маҳкам шеърларидан.

Омонулло дарров жавоб қайтармади. Кооператив бошлиғи билан Матлуба Тўхтаевага оид ожиз гумонларини айтгиси келмади. Шу боис бир оз ўйланиб туриб:

— Далиллар етарли эмас, — деб қўйди.

— Очиллов эканини исбот қилиб бера олармидинг?

Бегона уй остонасига қадам қўяётган одам ичкаридаги жиҳозларни таъриф тавсиф қилишдан ожиз бўлганидек, Омонулло бу саволга жавоб беришга қодир эмасди. Бошлиқ унинг аҳволини сезиб, жавоб талаб қилмади, аксинча далда берди:

— Бўпти, ишингни давом эттиравер. Бирор гап чиқса, ҳузуримга кирарсан. Сен хафа бўлаверма. Уни бир марта сўроқ қилишга улгурибсан, шу ҳам катта гап! Агар далиллар Очилловга қадалиб қолаверса... сен зўриқма... биз иложсизмиз. Боравер...

Бир неча кун аввал Самандарнинг ишхонасидаги суҳбатда «қонун олдида ҳамма тенг», деб катта кетган Омонуллонинг қулоқлари остида тепакалнинг «ҳаётда эса, азизим, бутуналай бошқа. Шуни ҳали ҳам тушуниб етмадингизми?» деган гаплари жаранглади. Омонулло ўзини оғзидаги луқмасини олдириб қўйган анқов ҳолида деб ҳисобламади — ўксинмади.

Омонуллонинг иш услуби ҳамкасбларидан озгина фарқ қиларди: у бирон жиноятга алоқадор деб икки кишидан гумон қилса, учинчи, номаълум одам учун ҳам жой қолдирарди. Мазкур услуб фойда берган дамлар ҳам бўлган: гумондагилар озод қилиниб, мўлжада йўқ номаълум одамнинг изига тушилган. Агар Самандарнинг газ масаласидаги гаплари найранг маҳсули бўлмаса, Омонулло калаванинг бир учини топди, дейиш мумкин. Кимдир чиндан ҳам газни очиб қўйган бўлса, демак, ўша «кимдир»ни қидириш керак. Самандар Очилловга даъво йўқ — ўликни кўриб қочган одам жиноятчи ҳисобланмайди. Хотинининг ўлигини кўммаса ҳам, дафн этилган ерини зиёрат қилмаса ҳам жамият айбламайди. Буларнинг ажри ҳам қиёматда берилади.

Омонулло хонасига қайтиб жойига ўтирди-да, стол галадонидан исмлар ёзилган қоғоз парчаларини олиб, яна фолбин каби ёйди. Кейин тўртинчи қоғоздаги сўроқ белгилари ёнига ундов белгилари қўйгач, «Самандар Очиллов» деб ёзилган варақни чизиб-чизиб ташлади-да, жаҳл билан гижимлаб, елим саватга улоқтирди. Кўзларини юмиб, беҳол одам каби ҳаракатсиз ўтирди. Кейин ўрнидан туриб гижим қоғозни олгач кафтлари билан силаб, текислаб жойига қўйди.

Деразага ўрнатилган совутгичдан илиқ ҳаво уфураётгандай нафаси бўгилиб, ташқарига чиқди. Ҳовлида ҳаракатсиз туришида бир маъно кўрмагач, кўчага йўналди. Бозорга бориб қоғоз халтани тўлдирди-да, шифохонага қараб йўл олди. Опасининг аҳволи яхшиланигани учун умумхонага ўтказилган экан, кириб уни зиёрат қилдию сўнг отасини, шу баҳонада қайнона-қайнотасини ҳам йўқлашни мақсад қилди.

Ҳовлига сув сепиб салқинлатган Бобомурод Омонулло кириб келганида буй чўзиб қолган райҳонларнинг гулларини чимдиб узаётган эди. Тутинган ўглини кўриб, чеҳраси очилди. Бу дунёда бир тутинган сингисию бир тутинган ўглига суяниб яшаётган Бобомуроднинг қувониши учун кўп нарса зарур эмас: сингисининг очиқ юз билан гаплашиб ўтириши ёки Омонуллонинг эшиқдан кириб келиши унинг учун бахтли дақиқалар ҳисобланарди.

Омонулло ичкари киришга унамай икки қулочли узун тахтадан ясалган ўриндиққа ўтирди. Бобомурод ичкари кириб, ликопчада гилос кўтариб қайтди-да, Омонуллонинг ёнига ўтириб, ликопчани ўртага қўйди. Омонулло отасининг кўнгли учун гилосдан тотиб кўрди.

— Опангни Худо бир қайтиб берди, ҳозир тузук. Дардини ичига ютавериб, ютавериб, юрагини абжақ қилиб ташлаган.

— Кириб кўрдим, руҳлари тетик.

— Балки шу баҳона бўлиб анави касалларидан ҳам қутулиб кетар, а?

— Ким билади?..

Омонулло шундай дейишга деди-ю, тилини тишлади. Отаси умид билан сўраган эди, «Ҳа, тузалиб кетади», деса бу умид қувват оларди. У эса мужмал жавоби билан ўша умидни ҳам бўға қолди.

— Шунақа ҳодисалар бўлган, эшитганман, — деди-ю, аммо фурсат ўтган, умид чинниси алақачон ерга тушиб, дарз кетган эди. Кейинги гап дарзни чегалагани билан, изни йўқотолмасди.

— Ўзинг қалайсан? Ишингнинг мазаси йўқ шекилли, а?

— Ишлаб юрибман...

— Менга қара-чи? — Бобомурод шундай деб унинг кўзларига тикилди.

Йўқ, Омонullo бу ўткир нигоҳга дош беролмайди. Дастлаб учрашганида ҳам қарай олмаган.

Ушанда овози раста бўлаётган ёшда эди. Қўшни синфдаги қизга кўнгил қўйди. Юрса ҳам, турса ҳам фақат ўша қизни ўйларди. Ҳатто ота-она соғинчини ҳам унутган эди. Қизлар байрами яқинлашиб, уни совға масаласи қийнаб қўйди. Унинг назарида байрам совғаси барча муаммоларни ҳал қилиб бериши лозим эди. Ечилажак муаммолардан бири — қиздан ҳеч бўлмаганда биттагина ўпич олишга эришар эди. Айнан шу биринчи ўпич умид дарёсини тўсиб турган тўғонни бузар, висолнинг нури чўққисини инъом этар эди. Аммо... ота-онасидан ажраб, етимхонага тушган ўсирда пул нима қилсин? Уйлай-уйлай чорасини топди: умрида бир марта, ҳа, фақат бир мартагина ўғирлик қилиш аҳди билан автобусга чиқди. Қайси чўнтақда пул борлигини аниқлаш санъатидан маҳрум бу боланинг ўша куниеқ қўлга тушиб, қамалиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

Ўша кун, ўша дақиқада, худди ўша автобусда Бобомурод ҳам бор эди. Унинг зийрак нигоҳи қўналгада жавдираб турган Омонulloга тушганидаёқ, боланинг шум ниятини пайқади. Шу сабабли одамлар орасидан ўтиб, орқа эшикка яқинлашди-да, боланинг ёнига туриб олди. Омонullo титроқ қўллари билан дуч келган чўнтакка тушмоқчи бўлганида билагидан маҳкам ушлади-да, автобус тўхтагунича қўйиб юбормади. Автобус тўхтагач, «қани, юр», деди-да, болани қарийб судраб тушди. Қўрқиб кетган Омонullo қаршилиқ билдиrolмади. У «милиса ушлаб олди, тамом, энди қамайди», деб ўйлаган, ўғрининг қўлига тушгани хаёлига ҳам келмаган эди.

Бобомурод уни чоғроқ боғ томон бошлаб бориб, ўзи ўриндиққа ўтирди-да, боланинг кўзига тикилди:

— Қани, менга қара-чи, фақат тўғрисини айт, нимага ўғирлик қилмоқчийдинг? Омонullo пиқиллаб йиғлай бошлади.

— Ўчир! Мишигингни арт! — деб дўқ урди Бобомурод. — Соқол-мўйловинг чиқиб қолибди-ку, эркакмисан ўзинг?! Нимага йиғлаяпсан?

— Қўлимни қўйиб юборинг...

Қўйиб юбориш ўрнига Бобомурод унинг билагини янада қаттиқроқ қисди:

— Айт, деяпман: нимага бировнинг чўнтагига тушмоқчи бўлдинг?

— Тушмоқчимасийдим.

— Сен ўғил бола бўлсанг — мард бўл, тўғри гапдан қочма. Тўғрисини айтсанг, қўйиб юбораман, алдамоқчи бўлсанг — ўзингга қийин. Шу қўлингни аввал куйдириб, кейин терисини шилиб оламан. Киссавурнинг жазоси шу бўлади. Аслида-ку, кесиш керак, майли, ёш экансан, аяйман, куйдириб қўя қоламан.

Бобомурод худди шу ишга жазм қилгандай ишонарли оҳангда айтиб, боланинг эсхонасини чиқариб юборди.

Омонullo бу одамдан осонликча қутула олмаслигини англаб, йиғламсираган ҳолда:

— Ойим огир касаллар, дорига пул йўқ... — деди.

У ҳам ўз хаёлида бу гапни ишонарли оҳангда айтган бўлди. Титроқ овози ишонтиришга ундаса-да, кўзлари алдай олмади.

— Қани, менга қара-чи, — деди Бобомурод, боланинг даҳанини ушлаб. — Яна ёлгон гапиряпсанми? Менинг кўзларимга бир қарагин: булар кўз эмас, рентген. Тўғрисини айтсанг, керакли пулни ўзим бераман. Ўғил бола гап — шу!

Омонullo яна бир марта алдагач, Бобомурод унинг юзига тарсаки тортиб юборди.

— Сен ўғри эмассан, сен қўрқоқсан, сен ҳезалаксан! Ўғирлик ҳам қўлингдан келмайди!

Бу гаплар Омонуллонинг қўрқувдан ярадор қуш каби потраётган юрагига далда бўлди-да, тўғрисини айта қолди. Аммо шунда ҳам қўли бўшамади.

— Энди қўйворинг, — деди ялиниб.

— Ҳали бизнинг савдомиз пишмади, бола-пақир. Сенга ваъда бердимми, демак, бажараман. Қўлингта-ку, пул бермайман. Магазинга борамизу кўнглингга ёққан нарсани кўрсатасан, нархига қарамайсан, миллион сўм бўлса ҳам олиб бераман, ўғил бола гап битта бўлади! Унгача битта-иккита нарсани сўрайман, жавоб берасан: нима учун отангга ё онангга айтмадинг, ё уялдингми, а?

Ота-онасига доир ҳар қандай савол Омонулло учун гоят оғир юк эди. Етти ёшида етим қолганини айтиш чоғида гўё унинг юраги тўхтаб қолгандай бўлаверарди. Отаси билан онаси ишдан қайтаётганда тушган автобус музлаган йўлда тийганиб, чуқур жарлик тубида оқувчи анҳорга қулаган, уларнинг мурдалари эртасига чиқариб олинган, эр-хотиннинг жасади уйда бир кеча «меҳмон» бўлиб, тонгда ерга қўйилган эди. Бели боғланган етти ёшли Омонулло икки тобут олдида бўзлаб борганди.

Ҳозир нотаниш одамга шуларни айтиб бериши керакми? Оғир бўлса ҳам айтгиси келди. «Раҳми келиб қўйиб юборар», деган ниятда узук-юлуқ сўзлар билан ҳолини баён қилди. Амакисиникида ярим йил яшаб, сўнг болалар уйига берилганини ҳам яширмади. Бу сафар Омонулло адашмади: чиндан ҳам Бобомуроднинг унга раҳми келди. Чап қўли билан бошини силади-да, ёнига ўтиргизди.

— Сен фақат қочиб кетма, бола-пақир, — деди ҳоргин овозда, — мен милиса эмасман. Терингни ҳам шилмайман. Шунчаки сени қўрқитиш учун айтгандим. Агар рост гапирётган бўлсанг, ҳаётинг меникига ўхшаб кетаркан. Мен ҳам сенга ўхшаб гирт етимман. Сен бир пас қимирламай ўтир, — Бобомурод шундай деб сигарет тутатди.

Дастлаб «бола ўзи истаб шу кўчага кирыпти, шогирдликка боп экан», деб ўйлади. Сигарета чекиб бўлгач, дўконга бориб, совгани олиб берди, сўнг Омонуллони болалар уйига кузатиб қўйди. Эшик оғзида:

— Бирон нимага муҳтож бўлсанг, менга айт, — деб тайинлади. Кейин: — Агар хоҳласанг, мени «амаки» де. Хоҳласанг, тарбиячиларингдан сўраб уйимга олиб кетай, бутун меҳмоним бўл, — деди.

Омонуллога бу тақлиф маъқул келди. Омонулло «бу одамнинг ота-онаси ҳам бир кунда ҳалок бўлишган экан», деб ўйлади. Бобомуроднинг ўсмир чоғида илк марта қамалганида иснод ўтида куйган ота-онанинг бир йил ичида олдинма-кейин қайтиш қилганини анча кейин, аниқроғи, Фотимага уйлангач, қайно-тасидан эшитиб қолди. Бобомуроднинг ўғри эканини эса бу хонадонга иккинчи марта келган туни тасодифан билиб қолди. Ярим тунда бехос уйғониб, шериги билан маслаҳатлашаётган Бобомуроднинг гапларига қулоқ тутди. Аввалига қўрқди. Эрталаб нонушта ҳам қилмай қочвормоқчи эди, Бобомурод қўлини ушлаб, тўхтатди:

— Ҳеч қачон бировларнинг гапларига ўгринча қулоқ солма, хўпми? — деди пўписа оҳангида. — Гап пойламасанг ҳам кимлигимни ўзим айтардим. Мен гирром ўйнайдиган даюслардан эмасман.

— Энди мен ҳам ўғри бўламанми?

Кечаси билан ўйлаб чиққан шу гапини айтиши билан юзига зарбли тарсаки тушди. Сўнг Бобомурод сочини чангаллаб тортди. Омонуллонинг кўзларидан тирқираб ёш чиқди.

— Ким айтди буни сенга, аҳмоқ! Билиб қўй: сен ўғри бўлмайсан, ўқийсан, сен одам бўласан!

Бобомурод шундай дегач, Омонуллонинг сочларини қўйиб юборди. У «Сенинг одам бўлишинг учун ҳамма нарсадан воз кечаман, ҳатто ҳунаримни ҳам йиғиштираман», демоқчи бўлди-ю, «бола буни тушунмайди», деган фикрда тилини тийди-да, «Ўтир, чойингни ич!» деб буюрди.

Чиндан ҳам Омонуллони деб ўғирликни ташламоқчи эди. То қамалгунига қадар аҳдида туrolмади. Қамалгач, озодликда қолган шерикларига хат чиқариб, Омонуллодан хабар олиб туришни тайинлади. Қамоқдан бошқа ҳунар қилиш аҳди билан чиқди. Йўлда Аёлни учратгач, бу аҳди қатъийлашди.

Омонулло мустақил иш бошлаганида Бобомурод унга маслаҳатлар бериб турди. «Табиб — табиб эмас, бошидан ўтган — табиб», деганларидек, жиноят оламининг нозик ерларини Бобомурод яхши биларди.

— Менга қара-чи, менга қара, деяпман, — Бобомурод ўнг қўли билан

Омонуллонинг иягини ушлаб, кўзларига тикилди: — Ишларинг «беш»га ўхшамаяпти, бола-пақир?

— «Беш» бўлмаса, «тўрт»дир-да, — деб ҳазиллашмоқчи бўлди Омонулло.

— «Тўрт»га ҳам тортмайди. Қанақа иш кўряпсан?

— Қотиллик. Икки киши ўлдирилган.

Омонулло шундай деб ишнинг баёни, гумону тахминларини маълум қилди.

— Ҳали ҳам хомсан, — деди Бобомурод бир-икки савол бериб, жавоб олгач. — Сен, бола-пақир, ўқишда ё ёмон ўқигансан, ё дарслардан қочиб юргансан, ё эски пичоққа соп ҳам бўла олмайдиган домлалардан илм олгансан. Ҳарҳолда бўш каланг бўшлигича қолган. Менга ўша уйни бир кўрсатмайсанми?

— Мумкин эмас.

— Мен сендан «мумкинми ё мумкин эмасми?» деб сўраганим йўқ. Одам бўламан десанг, ҳаракатингни ўша «мумкин бўлмаган» ишлардан бошла. Сен менга уйни кўрсат, мен сенинг хомлигингни исботлаб бераман. Тур, кетдик.

Тутқунлик

Кошак Қўтосга «хушхабар» етказган, сўнг Нуриддинга ҳамла қилаётган пайтда Тенгиз ҳибсхонада москвалик йигит сўроқларига жавоб бераётган эди.

Уларнинг савол-жавоблари дастлаб самимий суҳбат тарзида бошланди:

— Аҳволлар қалай, княз? — деди йигит кулимсираган ҳолда. — «Княз» деб янглишмадимми?

Тенгиз унга дуч келиши билан бошдан-оёқ разм солиб, кимлигини аниқламоқчи бўлди: кийинишидаги орасталик, ўзини кибрли тутиши, айниқса, қарашадаги безовталиқдан билдики, у жиддийроқ идорадан. Бошлиққа қараб, менсимаган ҳолда «сиз бўшсиз», деб қўйиши тахминини тасдиқлади. «Суҳбат»нинг жиддий бўлишини фаҳмлаган Тенгиз унинг кулимсирашига мос жилмайиш билан жавоб берди:

— Янглишмадингиз, князман.

— Бу сизнинг лақабингизми?

— Йўқ, бу менинг мартабам, мен князлар авлодиданман.

— Қизиқ, Догистон тарихида княз Алиев борлигини олимлар билишмас экан-да?

— Мен она томондан князман. Княз Иброҳимбекнинг авлодиданман.

— Шундайми? — йигит бу янгиликдан ажабланмай, бамайлихотир равишда сигарет тутатиб, Тенгизни ҳам лутфан сийлади. — Сиз санқи ўғрилардан эмассиз, Алиев, ўқиган одамсиз. Моддиончилик нуқтаи назаридан қарасак, томирингизда князлар қонининг оқиши сариқ чақалик гап. Аксилмоддиончилик нуқтаи назаридан қарасак эса, насли тоза одамнинг пасткаш ўғри бўлиши ақлга тўғри келмайди. Бу фалсафага нима дейсиз?

— Китобдаги фалсафа ҳаёт фалсафасига тўғри келавермайди. Ҳаёт қонунларини фалсафа вужудга келтирмагани қанчалик рост бўлса, фалсафани одамлар яратгани шунчалик ҳақиқатдир. Одамлар эса адашувчилардир.

— Ҳаёт қонуни янглишмайдими?

— Йўқ. «Биз олам китобини янглиш ўқиймиз-да, «у бизни алдайди», деймиз.

— Шундайми? Ҳали ҳам дуруст экансиз фалсафага.

— Бу менинг гапим эмас, ҳиндларнинг Тҳакур деган ёзувчиси бўлган, эшитганмисиз?

— Бўлса бордир. Айтинг-чи, княз, тун билан кун ўрнини алмаштириш мумкинми? Мумкин эмас, а?

— Мумкин бўлганда нима ҳодиса юз беради? — деди Тенгиз. — Яна ўша кун, яна ўша тун.

— Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз. Сиз «олам китобини янглиш ўқиймиз», деб турибсиз. Ҳолбуки, аслида ҳаммаси янглиш тузилган. Дунё асли макр пойдеворига қурилган иморат.

— Сиздан бундай гап эшитиш менга галати туюляпти, — деди Тенгиз. —

Биз, шарқликларда маккорлик — ожизлар иши, дейилади. Сиз дунёни ожиз қилиб қўйяпсиз.

— Ҳа. Сиз шу ожизликдан фойда кўрмайсизми?

— Мен?

— Ҳа, айнан сиз ва сизнинг ҳамтовоқларингиз.

— Бизга хос олам билан, сиз яшаётган олам бир хил фалсафага, бир хил ҳаёт қонунига бўйсунмайди.

— Биламан. Сиз «инсонлар тақдирини фақат биз ҳал этишга ҳақлимиз», деб даъво қиласиз. Ҳеч маҳал итбалиқ осмонга устун бўладими? Ҳатто наҳангнинг қўлидан келмайди бу иш. Фикримга қўшиласизми?

— Қўшилмасдан бўлак иложим йўқ. Қўли кишанланган одам билан озод одам тенг эмас-ку, ахир?

— Дейлик, кишан менинг қўлимда, сиз эса озодсиз. Ҳаёт учун нима ўзгаради? Худди кун билан тун алмашгандай бўлмайдими? Шундай экан, олам китоби устида бош қотириб, баҳслашмайлик. Нима дейсиз?

— Тўғри. Ҳарҳолда бир ўғри билан фалсафа бобида баҳслашаман, деб келма-гандирсиз. Бу ерда гаплашаётганингизга қараганда, жиддий масала борга ўхшайди.

— Сиз учун жиддий туюлиши мумкин. Аслида эса ундай эмас. Биз сизга, яна айрим дўстларингизга, — йигитнинг бу сафар «ҳамтовоқларингиз» урнига «дўстларингиз» деганига Тенгиз аҳамият бериб, янада сергак тортди, — ҳамкорликни таклиф этмоқчимиз.

— Ўғриларнинг қонуни ҳукумат билан ҳамкорликка йўл бермайди, буни билмайсизми?

— Бу гапларни қўйинг, княз. Қонунни ўзгартириш мумкин ёки умуман бўйсунмаслик ҳам мумкин. Биз ўртага жуда кўп нарса тикканмиз — сиз озод бўласиз, бойликка эришасиз, истаган чет мамлакатга бемалол чиқиб кетасиз.

— Ҳа, кўнга зўр нарсалар тикдингиз. Ютиб олиш учун нима қилишим керак?

— Сиз аввал розилигингизни беринг. Қолганини кейин гаплашамиз.

— Айтайлик, рози бўлдим...

— Мени «айтайлик» қониқтирмайди. Менга мард ўғрининг гапи керак.

— Мард ўғрининг... кўзлари очиқ бўлади. Балад минорага чиқиб олиб, кўлмакка калла ташламайди. Дарёгами, денгизгами бошлаб бормасангиз ҳам, ҳеч бўлмаса узоқдан кўрсатинг, маъқул келса, шўнгишга тайёрланайлик.

— Узоқданми? Ҳа, узоқдан кўрсатишимиз мумкин. Сизнинг тоғликларингиз бир вақтлар ёппасига кўчирилганлар. Ўттиз беш йилдан бери эзилиб яшайсизлар. Ҳозир улар яшаётган ернинг эгалари уларга қарши зулм тайёрляптилар. Сиз шерикларингиз билан уларни ҳимоя қиласиз.

Бу мавҳум гапни эшитиб, Тенгиз ўйланиб қолди, «Мурик»нинг айтганларини эслади. Йигит жавоб бер, деб шошилтирмади. Тенгиз тоғликлар ким эканини, қаерда зулм тайёрланаётганини фикран аниқлади. Зулм ерликлар томонидан эмас, бошқа томондан ҳозирланаётганини ҳам фаҳмлади-да:

— Ҳукумат ҳимоя қила олмайдими? — деб сўради.

— Ҳукумат аралашгунича сизларнинг ҳимоянгиз керак бўлади. Халқаро вазият оғир ҳозир. Бирданига биз аралашсак, катта миллий шов-шув бўлади. Дарров чет эл бурнини суқмоқчи бўлади.

— Шов-шув денг? Мен эса инглизларнинг мақолини эсладим.

— Қани айтинг-чи? Айтаверинг, сиз билан суҳбатлашиш менга ёқяпти.

— Инглизлар айтишарканки, агар итни бехос ўлдириб қўйсангиз, уни қутурган, деб эълон қилинг, шунда унга ҳеч ким ачинмайди.

Йигит бу гапни эшитиб, астойдил кулди.

— Инглизлар бало халқ, — деди у. — Улар камдан-кам ҳолларда адашишади. Сиз эса чуқурлашманг. Чуқурлашиш — ҳалокат белгиси. Таклифимга ҳозирнинг ўзида жавоб беринг, демайман. Майли, ўйлаб кўринг. Хотиржам ўйланг, деб бу ерга таклиф қилдик. Сизга маслаҳатим: катта ўғри бўлсангиз ҳам катта кетманг. Эшитишимга қараганда бу ерда «Бифштекс», «Чумич» лақабли ўғрилар булган экан. Уларни кимдир ўлдирганмиш. Биз ҳозирча бунга аҳамият бермаяпмиз. Битта-иккита ўғри ўлса ўлибди-да, нима дедингиз? Аммо сиз яхши кўрувчи шарқликларнинг битта гапи бор: айтадиларки, ҳокимларнинг газаби

оловдек бўлиб, озгина шамол турса аланга оларкану бу алангани минглаб челақ сув билан ҳам ўчириб бўлмас экан. Сиз шамолдан эҳтиёт бўлинг, княз.

— Маслаҳатингиз учун ташаккур, лекин айтинг-чи, нима учун бу ишга мени танладингиз? Бунақа таклифга жон-жон деб кўнувчи шалтоқлар кўп-ку?

— Биз, княз, шалтоқлар билан ҳамкорлик қилувчиларданмасмиз. Шалтоқ, деб тўғри айтдингиз. Иш тугагандан кейин уларнинг шалтогини ким тозалайди? Мен сизга денгизни кўрсатдим, сиз эса калла ташлаб тубига етаман, деб овора бўлманг. Бир оз сузиб роҳатланингу соҳилга чиқиб, сўнг истаган ишингизни қилинг. Бошқа нарсани ўйламанг.

Йигит шундай дегач, яна лутф қилиб, унга сигарет тутди. Тенгиз бу карамдан миннатдор эканини билдириб, киборларча бош эгиб қўйди.

Москвалик йигит марҳамат эшикларини ҳаддан зиёд катта очди: ўйлаб кўрмоқ учун Тенгизга керагидан ҳам кўпроқ фурсат берди. Қуёш нури тушмайдиган, узунасига уч, энига икки қадам келувчи ҳибсхонада вақт ўлчови йўқ эди. Ўлимтик чироқ нури бунда мадфун одамга лаҳадда эмас, ёруғ дунёнинг бу каталагида жонли ҳолда ётганини далолат қилар эди. Тенгиз ҳибсхонага киритилаётган овқатларнинг сонига қараб, орадан икки кун ўтгач, деб чамалади. Вақт ўтаётгани учун кўп ҳам юраги сиқилмади. Икки-уч кун нима экан, дастлабки қамалганида бундан ҳам торроқ, захроқ, сассиқроқ ҳибсхонада ўн бир ой ётиб ҳам синмаган — шерикларини сотмаган эди. Мана шу каби саботи учун ҳам бошқаларга нисбатан эртароқ тож кийиш мартабасига етган эди. Ҳозирги аҳволи ўшандагисига таққосланса, роҳатланиб дам олиш учун яратилган шароит деб ҳам аташ мумкин. Тенгиз ана шу шароитда москвалик йигитнинг ҳар бир сўзини фикр чигиригидан ўтказиб таҳлил қилди. Тоғликларни ҳимоя қилиш ҳақидаги гаплари уни кўп ўйлашга мажбурламади. Йигитнинг мақсадни ишора билан эмас, балки юздан саксон фоизини очиқ баён қилиши уни сергаклантирди. Қиморда «қартани очиб қўйиб ўйнаш», деган гап бор. Зўр келганда, рақибга руҳий таъсир кўрсатиш учун тўрт қартанинг учтаси ёки учнинг иккиси, ёки иккиннинг бири очиб қўйилади. Мардлар туқнаш келгудек бўлишса, барча қарталарни очиб қўйишлари ҳам мумкин. Камдан кам ҳолларда содир бўлувчи бу вазиятнинг оқибати ҳам мардона тугайди: ё мол кетади, ё жон. Баъзан эса ... иккаласи ҳам бараварига ... Москвалик йигит шундай ўйин қилиб, жавобни кутгач.

Йигит кириб қолар, деб кутиб ётганида эшик очилиб, Кошакнинг куйдирган каллани эслатувчи тиржайган башараси кўринди. Унинг ўнг қўлида бир шиша ароқ билан истакон, чап қўлида эса қоғозга ўроғлик егуликлар бор эди.

— Омонмисан княз, — у шундай деб қўлидагиларни сўри устига қўйди-да, Тенгизни кучоқлади. — Соғинтириб юбординг-ку, а?

— Сен соғинган бўлсанг, чакки одам эмас эканман, — деди Тенгиз унинг кўзларига синовчан тикилиб. Кошак бу нигоҳга дош беролмай кўзларини олиб қочди. Саросимасини яшириш мақсадида чаққонлик билан шиша оғзини очиб, истаконни яримлатиб қўйди-да, «Соғ бўл, Княз!» деб бир кўтаришда бўшатди. Сўнг истаконни тўлдириб, Тенгизга узатди.

Тенгиз уч қултум ичиб, истаконни сўри устига қўйди-да:

— Кошак, нималар бўляпти, сен билмайсанми? — деб сўради.

— Билмадим, жинлари кўзиганга ўхшайди. Мени ҳам «этап»га тиркаб қўйишибди. Бугун-эрта жўнатворишади шекилли? «Мурик»нинг ўлиmidан барибир хитланишган. Ҳаммамизни ҳар томонга отишса керак?

— Хайрлашгани кирдингми? — деди Тенгиз ундан нигоҳини узмай.

— Шунақа десак ҳам бўлади, Княз, икковимиз ҳисоб-китобни тўғирлаб қўйишимиз керак. Сен Бифштексни бекордан-бекорга ўлдиртириб юбординг.

— Ўлдиртирганим йўқ, ўзи лалайди, унинг ўлими бир тасодиф.

— Тасодифми, йўқми — барибир сенинг қўлингда ўлди. Мен у билан катта ишларни мўлжаллаб кўювдим. Биладиганларини ўзи билан олиб кетди. Мен кўп нарса йўқотдим. Шунинг товонини тўлашинг керак.

— Кошак, сен бу чўпчагингни бошқа бирор лақмага бориб айтгин. Бифштек сенга ўхшаган аҳмақ билан шерик бўладиган аҳмақ эмас эди. Гапни айлантормагин-да, мақсадингни айт.

— Княз, сен учун ҳамма аҳмоқ. Фақат сенгина ақллисан. Хўп, агар чиндан

ҳам ақлли бўлсанг, мен аҳмоққа анави тўнка чучмекнинг бойлиги қаерга беркитилганини айтасан.

— Айтмасам-чи?

— Унда тўнкага қийин бўлади. Жонини сугуриб бўлса ҳам билиб оламан.

— Унга тегма.

— Айтасанми?

— Ўйлаб кўраман.

— Яхши. Шу ароқни қуритгунимизча ўйла.

— Кошак, сен «этап»га тушдим деяпсан. Агар Воркутага бориб қолсанг нима бўлади? Ахир бойлик жанубда-ку?

Кошак ўтирган ерида бир қимирлаб олиб «ишинг бўлмасин», деб гўдиранди. Бўлажак фитнес қаерда тайёрланаётганини аниқлаш учун Тенгизга шунинг ўзи кифоя қилди. «Демак, Кошакка ҳам айтишган, у аҳмақ жон-жон деб кўнган. Унда нима учун менга ҳам айтишяпти? Нима учун бу ерга текиб қўйишди?» Бу саволларига рўпарасидаги Кошак ҳам жавоб бериши мумкин бўлса-да, «Бу ерга тушиб қолишимда шу тавиянинг хизмати бор», деган фикрдан Тенгиз узоқ эди. Болтиқ бўйларидан келганларни калтаклаш оддий иғво эмас, балки ундан-да зўрроқ фитнес учун «одам танлаш» маросими ёки синов-тажриба ҳам эканини у билмасди. Ана шу маросимда ўзини кўрсатган Кошак синовдан ўтиб, келгуси зулм учун айни мос деб топилди. Суҳбатда Кошак кўп ҳам таранг қилиб ўтирмади. «Қаерга? Нима учун?» деб ҳам гаранг қилмади. «Пул, озодлик, чет эл» унинг учун кифоя эди. Аммо ўзига «қанжиқ» деган «унвон» тақалишини билиб, ўзини ҳимоялаш учун бир-икки шарт қўйди: шартлардан бири — Князни йўқ қилиш ёки чет элга ўтиб кетгунча ҳибсдами, «этап»дами сақлаш эди. Шунинг баробаринда яна бир-икки зирақчаларнинг баҳридан ўтишга изн сўради. Улар кўндилар. Кошак «шартларимни тўла бажаришади, Княз шу ерда чирийдими», деб ўйлаб янглишди. Тенгизга ҳам шундай таклиф айтишлари, унинг рози бўлиши мумкинлигини у ҳисобга олмади.

Ароқ ичиб бўлингач, Кошак «Қани, айт!» деб бақрайди. Тенгиз гапни чалгитишга уринди, «эртага кел», деб ҳам кўрди. Кошак газаблана бошлагач:

— Айтаман, фақат мен билан тенг бўлишасан, — деб шарт қўйди.

— Бекор айтибсан! Сенга сариқ чақа ҳам бермайман, — деди Кошак.

Шу тарзда савдолашиб, бойликнинг тўртдан бири Тенгизга бериладиган бўлгач, сир ошкор этилди.

Кошак ҳибсхонадан қувонган ҳолда чиқиб, Турсуналини сиқувга олди. Ҳали калтак зарбаларидан тўла тузалмаган, битта чертгулик ҳоли бор одамни ҳе йўқ, бе йўқ бўйнига чилвир ташлаб бўғди. Турсунали билан Тенгизнинг гаплари бир ердан чиққач, Кошак мамнун жилмайди.

Тенгиз қачонлардир шундай бўлишини билгани учун, бошқаларни чалгитиш мақсадида Турсуналини пишитиб қўйган эди. «Мурик»ка айтилган жойда бойлик бўлмаса-да, бойликка мўлжалланган ўра мавжуд эди. Кейин айтилган ерда эса, ўшандай ўра ҳам йўқ эди.

Тўгри йўлдан бораётган одам қоқилса, нари борса йиқилиб, бирон ери лат ейди. Уларнинг йўлидаги кимса тойгудек бўлса йиқилмайди, пешонаси гурра бўлмайди — жонини бериб қўя қолади. Бу йўлда очик кўз билан, теран фикр билан юришга одатланган Тенгиз Кошакнинг қилигидан ҳайратга ҳам тушмади, газабланмади ҳам. У чап кураги остига пичоқни бегона эмас, ўзининг «биродар»¹ларидан бири санчишини кутиб яшарди. Бир кунмас бир кун рамзий маънодами ёки чин маънодами шундай бўлишига ишончи комил эди. Фақат аниқ вақтини билмасди. Кошакнинг ҳозирги ҳаракати ўша рамзий маънодаги пичоқ санчиш эди. Рамзий маъно билан чин маъно ораси эса, узоқ эмас — қилча бўлса бордир. Ровийлар дерларки, «Оллоҳнинг шериги бор» дейишдан сақланувчилар ҳеч қачон бир-бирларига душман бўлмаслар». Тангрини танимаган инсон дўстни танийди, деб ишонувчи одам ерга экилган тош ёмгир ёғиши натижасида кўкариб чиқди, деган гапга ҳам ишониши керак бўлади. Биродарлик — бир-бирларига садоқат асосига қури-

¹ Уларнинг тилида «Братва» дейиш расм бўлган.

гани билан, вақти келса зулм оловига кўмишдан ҳам қайтмаслигини Тенгиз билмайди, дейсизми?

Тенгиз Кошакнинг паттасини қўлига бериб юборгач, ўзининг таклифларини ўйлай бошлади. Ўғрилар қонунига содиқ қолиб, москвалик йигитга рад жавобини айтса, боши узра тўпланаётган абри бало ўт ёғдириб уни маҳв этмоғи тайин. «Ҳеч нарсадан кўрқмайман», деб керилиб юрувчи ҳар бир биродари каби Тенгиз ҳам бир нарсадан — ўлимдан кўрқарди. Улар ўлим остонасидаги тан азобларидан эмас, дунёни, унинг ишвали ҳаётини эрта ташлаб кетаётганларидан кўрқишади. Дўстлари каби Тенгиз ҳам «ўлим — ғам-ташвишли ҳодиса эмас, ўлим — никоҳ кечасидир», дегувчи ақдан бенасиб эди. Охират ва абадий ҳаёт нима эканини билгани билан амал қилмовчи Тенгиз учун ўлимнинг мунис бўлмоғи амри маҳол эди. «Ўлим — Ҳақни севганлар учун тўй ва байрам, нафсни севганлар учун эса ғам-аламдир», дейилганда Тенгиз кабилар назарда тутилмаганмикин? Ўлимни беадад ғам-алам деб фикр қилувчи Тенгиз ҳаётни арзон-гаровга пуллашни истамасди. Москвалик йигит кирганида бир оз гапни чувалаган бўлди-да, битта шарт қўйди:

— Вазифани бажарганимдан кейин яна қамоққа қайтарасиз. Муддатим охирлаб, озодликка чиққанимдан кейин чет элга кетаман.

Йигит бу гапни эшитиб, маъноли жилмайди:

— Князларга хос фикр юритдингиз, Княз. Мен сиздан айнан шундай жавоб кутган эдим. Энди Княз, ишга дахлсиз бир савол сўрамоқчиман, ўзим учун билишни истадим: нима учун ҳамкорликка рози бўлдингиз? Кўрқдингизми?

— Кўрқдим?... Йўқ, Саволингизга жавоб оддий — бу ишни мен қилмасам бошқалар қилишади. Мен тўғон эмас, оқар сув бўлганим дуруст.

Бу ёлгон гап Тенгизнинг ўзига ҳам маъқул келиб, жилмайди.

Тенгиз розилик берган бўлса-да, ҳибсхонадан озод этилмайди. Москвалик бу масалага изоҳ бермади. Тенгиз қамоқ лагери ҳибсхонасидан чиққач, Кошак билан яна икки йигитнинг «этап»га жунатилганини Қўтосдан эшитди.

— Ҳамзатингга кўп осилди. Аммо мен йўл бермадим, — деди Қўтос. — Сенинг рухсатингсиз яна бир иш қилдим: Кошакнинг қанжиқлигини теле-тайпга қўйдим.

— Бошлабсиз. Энди «политбюро»ни тўплаб, унга ҳукм чиқаришимиз керак. Ҳукмни балки ўзим ижро қиларман.

— Қанақасига?

— Агар уларнинг ниятларини тўғри пайқаган бўлсам, мени ҳам эрта-индин «этап»га қўйишади. Балки у билан учрашарман. Агар мен ҳақимда «қанжиқ» деган гап кўтарилиб қолса, ишонманг. Бошқалар ҳам ишонимасин. Агар уларнинг шартига кўнсам, бу розилигим Кошак билан учрашиб, ҳисоб-китобни тўғрилаш учунгина бўлади.

— Қанақа шарт?

— Буни ҳисоб-китобдан кейин айтаман.

— Кошакни борган ерида саранжомлашади, сен уринма, Княз.

— Йўқ, у мени ҳақорат қилди. Қасос фақат менинг кўлимда. Сиз... Ҳамзатга кўз-қулоқ бўлиб туринг. Меҳнатингизга ачинмайсиз, ундан зўр ўғри чиқади, бунга мен кафилман.

Тенгизнинг ишончли оҳангда айтган гаплари Қўтосда шубҳа уйғотмади.

— Чучмекнинг бойлиги нима бўлади? Кошак унинг атрофида ҳам айланди?

— Унинг бойлиги — бизники, ўртаники. Унга ҳеч ким эга чиқа олмайди, —

Тенгиз бу масалани майдалаб тушунтириб утирмади. Қўтос ҳам «очиқ айт!» деб зўрламади.

Қулфнинг калити

Самандар Очилов яшаган уйга яқинлашишганда Бобомурод тўхтаб, атрофга синчиклаб разм солди-да:

— Куча гавжум эмас экан, — деб қўйди. Зинадан кўтарилаётганда эса, яна такрорлади: — Кўча гавжум эмас экан?

— Бунга ўша куниеқ эътибор берганман. Бегона одамни пайқаш осон, — деди Омонулло.

— Дуруст, буни билар экансан.

— Бир-иккита дарсга кириб ўқишга тўғри келган, — деб жавоб берди Омонулло пичинг билан.

У эшик қулфига калит солаётганида Бобомурод ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатди.

— Калит кимники? — деб сўради у, эшик очилгач.

— Жувоннинг отасиники. Биринчи куни олганман.

— Отаси келганда эшик очиқ эканми ё қулфми?

Омонулло бу саволни эшитиб, пешонасига бир шапалоқ ургиси келди: шу оддий нарсани Тошболтадан сўрамаганига афсусланди.

— Қулф бўлган, — деди Бобомурод худди ўзига ўзи гапираётгандай. — Очиқ бўлганида ўликларнинг сассиги чиқиши билан қўшнилари билишарди, — Бобомурод шундай деб қулфни кузатди: — одамларнинг қулфни олиб текширишмабди-ку? Қулфни нимада очиб кирган? Узининг калитидами ё бегона калитдами ё михочқичдами? Текширтирмайсанми?

— Текширинглар, девдим, — деб ўзини оқлади Омонулло.

— Сен деяверасан. Улар эса ўз билганларини қилаверади. Сен энг аввало ўзинг криминалист бўлишинг керак. Қара, қулфни маҳкамлаб турган бурама михнинг ариқчасига бўёқ тўлиб қолган. Бурагич тегмаган. Демак, қулф олинмаган, текширилмаган. Қани, ичкари кир, кўрсат.

Омонулло ошхона томонга ўтиб, ўликлар ётган ерни кўрсатди. Бобомурод унинг сўзларини эшитаётган бўлса ҳам, унча эътибор бермай, ювиниш хонасини қайта-қайта кўздан кечирди-да:

— Булар киришганда қотил шу ерда яшириниб турган, эшикни аввал эркак очган, — деди.

— Аввал аёл очган бўлиши ҳам мумкин. Қотилни кўриб, дод деганича қочгандир, кейин эркак қараган-у, кўкрагидан пичоқ еган. Кейин аёл...

— Балки шундайдир. Ҳарҳолда «ўйнашлар маишат қилиб ўтиришганда ёки ётишганда эри кириб қолгану...» деган тахминни бекор қилганинг тўғри. Бу ерга «ўйнаш», «рашк» деган гап сиймайди.

Бобомурод бошқа уйларни ҳам эринмай кузатиб чиқди.

— Аёлнинг қулогидан, бармогидан тақинчоқлар ҳам олинган бўлса... Ўғрининг иши бўлади, — Бобомурод шундай деб Тошболтага ажратилган хона остонасида тўхтаб қолди. Дераза томондаги жавонга, учи бир оз қайрилиб қолган гиламга тикилди:

— Жавонни сенлар сурдиларингми?

— Йўқ, жойида қимирламай турибди.

— Хонада шунча бўш жой туриб, жавон ҳеч замонда деразага тақаб қўйиладими? — Бобомурод шундай деб «аввал қаерда турган бўлиши мумкин?» деб чамалади, сўнг деворга яқинлашиб, жимир-жимир гулли қоғозларга битилган ҳарфларни ўқимоқчи бўлаётгандай тикилди: — Жавон узоқ вақт мана бу ерда турган. Яхшироқ қарагин, чанг изларини кўрасан. Энди паства қара: гиламнинг четларини жавон босиб турган. Уни ким, қачон сурган?

Бобомурод саволига жавоб кутмай гиламнинг бир учини эҳтиётлик билан тутди-да, Омонуллога «бир учини ушла», деб буюрди. Икковлашиб гиламни ўраб, четга сурдилар. Уй ўртасидаги тўртта пол тахтанинг кўчирилганини аниқлаш учун криминалист бўлиши шарт эмасди. Бобомурод «Қалайсан энди?» дегандек Омонуллога қараб қўйди-да:

— Ҳеч маҳал пол тахтанинг бурагич михлар билан қоқилганини кўрганми-сан? — деб сўради.

Омонулло ундан кўзларини олиб қочди. Худди шу ерда ўша куни Тошболтанинг жомадонлари турган, шунинг учунми, гиламни кўтариб қараш ҳеч кимнинг хаёлига келмаган эди.

— Одамларингни чақир, текширишсин. Бу ерда нимадир бўлган, — деди Бобомурод, Омонулло навбатчига қўнгироқ қилгач: — Анави вундеркинд боланинг бир кўрмаймизми? — деб таклиф қилди.

Омонуллога бу таклиф маъқул келди. Аслида Самандар билан бўлган учрашувдан сўнг юқори қаватга кўтарилмоқчи эди. Вақт зиқлиги учун «бола яна эзмаланиб, ақл ўргатишини бошласа ишларим қолиб кетади», деб учрашувни

кейинроққа сурган эди. «Ҳозир айна пайти» деган фикрда юқорига йул бошлади. Қўнгироқ тугмасига қўл юборганида ичкаридан «кираверинг, эшик очиқ» деган овоз кутди. Кутган таклиф эшитилмагач, ажабланган тарзда қўнгироқ тугмасини босди. Иккинчи марта босишга улгурмай эшик очилиб, паст бўйли, озгин, рангпар аёл кўринди-да, «келинглар», деб уларга хавотир билан қаради. Омонullo ўзини таништиргач, «Абдуқаюм билан гаплашмоқчи эдим», деб мақсадини айтди. Аёл Бобомуродга бир оз тикилиб қаради-да, «киринглар», деб ичкарига чекинди.

Омонullo ичкари кириб Абдуқаюмнинг бўш каравотига кўзи тушди-ю, кўнглига нохушлик оралади. Бўш каравот, аёлнинг ҳоргин кўринишидан хаёлига турли фикрлар ёғила бошлади. Аёл кўрсатган жойга ўтиргач:

— Абдуқаюм қаердалар? — деб сўради.

— Сурат ишляпти, ҳозир чиқади. Унинг овунчоғи шу...

— Сиз оналари бўлсангиз керак?

— Ҳа.

— Аввал келганимда ёлғиз экан.

— Айтди. Мен ишда эдим. Адамиз сафардалар... — Аёл ногирон боласини ёлғиз ташлаб кетганидан ўнгайсизланиб, изоҳ берди. — Яқинда ишга кирдим. Аввал уйда эдим. Абдуқаюм «катта бўлиб қолдим, ўзимни ўзим эплайман», деб қистади. Ҳадеб атрофида парвона бўлишим ҳам ёқмай қолди шекилли. Шу боламнинг кўнглига қарайман-да. Номигагина ишлайман. Уч-тўрт соатга бориб келаман.

Аёл гапларини тугатмай, ичкаридан Абдуқаюмнинг «Ойижон, мен ҳозир тугатаман, меҳмонларга чой бердингизми?» деган овози келди. Аёл «хўп, жоним», деб қўйиб, жавон тортмасидан оқ дастурхон олиб, стол устига ёйди. У ошхонага чиққач, Бобомурод ўрнидан туриб деразага яқинлашди-да, кўчага қараб олди.

Бир пиёладан чой ичишга улгуришмай ичкари хонадан Абдуқаюмнинг «Ойижон, мен бўлдим» деган овози эшитилди. Аёл ошхонадан қарийб югуриб чиқиб, эшикни очди-да, чироқни ёқди. Кейин ичкари кириб аравачада ўтирган ўглини олиб чиқди. Абдуқаюм очиқ чеҳра билан салом бериб, худди ёш боладек қувнаб кетди.

— Эрталаб келганингизда учрашармикинсиз, девдим, Чиқмаганингиз яхши бўлди, ҳозир сизга «сюрприз» тайёрлаб қўйдим.

Абдуқаюм шундай деб «бу киши ким?» деган маънода Бобомуродга қараб олди.

— Устозим... — деди Омонullo ўгай отасини таништириб.

— Сиз Самандар акамни қамаб қўймадингизми ишқилиб? — деди Абдуқаюм мугомбирлик билан жилмайиб.

— Йўқ. Қамашим керакмиди?

— Шунақа хаёлингиз бўлган-ку, тўғрими?

— Тўғри. Лекин менда хаёл эмас, гумон бўлган.

— Ҳаммасидан ҳам ана шу гумон ёмон-да. Гумон — бир томондан ҳақиқатга қўшни, иккинчи томондан зулмга. Ҳақиқатнинг девори баландроқ, дарвозалари маҳкамроқ бўларкан. Дарвозани очишга қийналсангиз, баланд девордан ошиб тушишга эринсангиз деворининг тайини йўқ бу қўшниникига кира қоласиз, тўғрими?

— Унчалик тўғри эмас, гумон кўчасидан ўтмай, ҳақиқат саройига киритилмайди.

— Лекин сиз гумонга асосланиб ҳам қамайсиз-ку, тўғрими? Яна «қамоқ» демайсиз, «эҳтиёт чораси», дейсиз, а?

Омонullo «кўрдингизми бу болани, «вундеркинд» деб тўғри айтдингиз», деган маънода Бобомурод билан кўз уриштириб олди-да, ўсмирнинг донолиги эриш туюлса ҳам фикрларини давом эттираверсин-чи, деб арқонни узун ташлаб, саволларига шошилмай жавоб бераверди:

— Эҳтиёт чораси баъзан зарур бўлади.

— Қочиб кетмаслиги учунми?

— Баъзан ундай, баъзан эса, бир одамни шерикларининг ҳамласидан асраш учун ҳам шундай чора кўрилади.

— Самандар ака қайси бирига кирадилар?

— Самандар акангиз айна пайтда озодликдалар, тилхат олиб қўйиб юборганмиз.

— Ие, бўлар экан-ку? Опоқим «қўлларини кишанлаб олиб кетишди», деганларига сиқилиб ўтирувдим. Сизларга барибир-да, олим одамни ҳам каллакесарнинг ёнига қўйиб қамайверасизлар.

— Қамоқда олим одам учун алоҳида имтиёзли хона бўлмайди. Бунақа имтиёзлар, унвонлар, мартабалар озодликда бўлади. У ерда ҳамма тенг. Мартабалари ҳам, имтиёзлари ҳам баб-баравар.

— Китобдаги гапларни айтяпсиз менга. Биринчи марта утирган одам билан учинчи ё тўртинчи марта қамалган одамнинг шароити бир хил бўлмайди-ку? Бизнинг бир қариндошимиз борлар. Уч-тўрт йил қамоқда ўтирсалар, озодликда бир-икки ойгина юрадилар. Яна бир бало қилиб қамаладилар. Ўша одам Самандар ака билан ўтирса тенглик бўлармиди? Чойи бўлса, чойини ичиб қўяр, сигарети бўлса, чекиб қўяр... Менга ўзлари айтиб бердилар: одамларни лақиллатиб қарта ўйнарканлар. «Проста так, «дурак» ўйнаймиз» дерканлар. Кейин «проСТО деганман», деб юз сўмни бўйнига қўярканлар. Сиз айтган тенглик шуми? Нега куляпсиз?

Бобомурод мийигида кулган эди, йигитчанинг зийрак нигоҳи шуни ҳам илгаб, уни саволга тутди:

— Мен кулгили гап айтдимми?

— Худди қамоқхонада яшаб чиққандай гапиряпсиз, ука, — деди Бобомурод.

— Гапларим нотўғрими?

— Тўғри. Лекин ҳар бир жойнинг ўз қонунлари бўлади. Бу ҳаётда лалайган одам эртами-кечми қамоққа тушиши мумкин. Қамоқда лалайган одам эса лаҳадга тушади. Ҳаёт ҳам урушга ўхшаган нарса, ука. Ким лалайса ё тўхмат ўқига учрайди, ё камбағаллик тўрига илинади, ё яна бошқа бир балога учрайди. Жанг пайтида керишиб, эснаётган одамнинг миясини ўқ ўпириб юборадими? Ҳаётда ҳам шундай. Зийрак одам яшаб қолади.

— Самандар ака лалайган лақмамилар?

— Унақа дегани йўқ. Мен у одамни танайман. Танайман одамимга эса баҳо бера олмайман.

Шу пайт Абдуқаюм сурат ишлаб чиққан хонада нимадир чирсиллади.

— Ойижон, суратлар қуриди, қуритгични ўчириб қўйинг, илтимос, — деди Абдуқаюм ошхона томонга қараб. Онаси дарров чиқиб, айтилган ишни бажарди. — Бугун қўлларимга анча жон кириб, суратларни ишлаб қўя қолдим. — Омонullo Абдуқаюмнинг панжалари бу сафар енгилроқ боғланганига эътибор берди. — Ака, сиз кетганингиздан кейин мен кўп ўйландим. Одамлар туғилдилар, яшайдилар, ўладилар. Туғилса — қувонамиз, ўлсалар — хафа бўламиз. Ўша ўлган одам тириклигида ярамас ишларни кўп қилганига қарамай ачинаверамиз, афсусланаверамиз. Мен аввал кўришганимизда ҳам айтувдим: Нафиса опани сиз қидирган одам ўлдирмаганида ҳам барибир бошқа баҳона сабаб билан бу дунёни ташлаб кетардилар. Сиз ҳозир қотилни эмас, сабабчини қидиряпсиз. Биласизми, мен одамнинг ўлганига ачинмайман. Чунки ўлим ҳамма учун аталган неъмат. Мен имонсиз кетган одамларга ачинаман. Имонсиз кетса у дунёдаги аҳволи ночор бўлади, мен шунга афсусланаман. Нафиса опа анча имонга кириб қолай девдилар... савоб-жавоблари осон бўлсин, ишқилиб... Ойижоним баъзан менга қараб туриб ранжийдилар, менинг бунақалигимдан эзилдилар, ўзларини айбдор деб ҳисоблайдилар. Дўхтирлар «сизга туғиш мумкинмас», дейишган экан. Дўхтирнинг айтгани эмас, Оллоҳнинг хоҳлагани бўлади. Оллоҳ ойижонимга фарзанд беришни ихтиёр қилдими — дўхтирингиз нима дея оларди? Кўп гапиряпти, деб гашингиз келмасин. Шу гапларни айтиш учун роса ўйладим-да. Сиз қотилними ё бошқа киноятчиними излайсиз, ушлайсиз, қамайсиз. Лекин бири-ни қамасангиз иккинчиси тайёр туради. Сиздан олдингилар ҳам қамаб тугатолмаган, сизлар ҳам тугатолмайсиз, кейингилар ҳам. Нима учун, биласизми? Амаки, айтаверайми, жаҳлингиз чиқмайдими?

Бобомуродга бу йигитчанинг ёшига ярашмаган тарзда ақлли гапларни айтаётгани аввалига сал эриш туюлган бўлса-да, энди хуш ёқаётган эди. Шу боис Омонullo билан кўз уриштириб олиб:

— Гапираверинг, фикрларингиз менга ёқяпти, — деб тўғриси айтиб қўя қолди.

— Сизларнинг ишингизда битта хато бор: «шу одам нимага қўлига пичоқ олди, нимага ўлдирди, нимага ўгирлади?» деган саволга жавоб қидирмайсиз. Сиз учун бу одамнинг жиноятни бўйнига олгани муҳим. Сабаб муҳим эмас. Сиз ўтти ўриб оласиз. Илдизи эса қолаверади. Мен ўйлаб-ўйлаб шу илдизнинг нималигини билганга ўхшайман. Тўғриси, битта китобни ўқиб туриб, шу фикрга келдим. Ҳамма жиноятнинг бир қаноти НАФС, иккинчи қаноти ҚАЛБ-нинг нурсизлиги, қалбнинг бўшлиги экан. Ойижоним шу китобдан бир неча сатрини ёзиб бердилар, ўқийсизми?

Абдуқаюм шундай деб аравачаси ёнидаги қопчиқдан тўртга букланган бир варақ қоғоз чиқариб, Омонуллога узатди. Омонулло қоғозни очиб аввал сатрларга шошқич кўз югуртирди-да, сўнг овозини чиқариб ўқий бошлади:

— «Қалбингизни ўйланг! Инсон қалби бир гўшт парчасидан иборат эмас. Қалбда маънавий ҳақиқат, Раббоний латофат жо этилган. Қалб айна пайтда инсон кўнглининг мақоли, эшиги, деразасидир. Деразадан ташқарига қараганингизда ерларни, осмонни, юдузларни кўрганингиздек, қалбингизга боққанингизда ҳам кўнгил оламингизни мушоҳада қиласиз. Бу олам — нуроний олам: тенгсиз, кенг, теран олам бўлиб, арши аълога қадар узаниб кетган. Ўзингизни ана шу оламга ўтганингизни, ҳар тарафингизнинг нурга тўлиб-тошганини ҳис қилинг...» — Омонулло хатни ўқиб бўлиб аввал ўғай отасига сўнг жиддий нигоҳини қадаб ўтирган Абдуқаюмга қаради: — Тайёрлаб қўйган сюрпризингиз шуми?

Омонулло шу савол билан сатрлар маъносини теран ҳис этолмаганини ошкор қилди. Абдуқаюмнинг ўзи бу сатрлардан гоят таъсирланган, бошқалар ҳам шу ҳолатда бўладими, деб фикр қилган эди. Бу чақириқнинг Омонулло учун оддий гапдай туюлганидан ранжиб, афтини ошкора буриштирди.

— Бу Жўшон ҳазратнинг гаплари. Сюрприз кейинроқ бўлади. Сиз аввал сўрайдиганингизни мендан сўраб олинг.

— Бизни бир нарса қизиқтиряпти: пастдаги уйда тарақлаган овоз эшитилмадими? Масалан, миҳ қоқилганими ё тахтанинг тарақлаганими? — деб сўради Бобомурод.

Абдуқаюм бир оз ўйлаб ўтиргач:

— Эшитилди, — деди. — Лекин мен слесарлар ишляаптимикин, деб ўйловдим.

— Қанақа слесарлар? Қачон ишлашди?

— Қувурларни, иситгичларни алмаштирамиз, деб юришган экан.

— Сиз уларни кўрдингизми?

— Йўқ, бизникага киришмади. Аввал пастки қаватдагиларникини алмаштиришаркан. Опоқимга учрашибди. Нафиса опам ишда эканлар, «қачон келади?» деб сўрашибди.

— Опоқингиз айтдимми?

— Ҳа.

— Омонулло, ЖЭКка кўнгирақ қил. — Омонулло «кеч бўлди», деган маънода соатига қараган эди, изоҳ берди: — Навбатчи бўлади.

— Ҳа, навбатчи бўлади, — деб қувватлади Абдуқаюм, сўнг онасини чақирди: — Ойижон, ЖЭКнинг телефонини беринг.

ЖЭК деб аталмиш идора навбатчиси телефон гўшагини дарров кўтара қолмади. Омонулло тўртинчи марта рақам тергач, норози оҳангдаги «алё» деган овозни эшитди. Омонулло ўзини танитганидан сўнг «иситиш қувурларини қачон алмаштиришга киришасизлар?» деб сўради.

— Буни хўжайинлардан сўранг. Бугун шанба, эртага якшанба. Индинга келиб сўрайсиз. Биз кичкина одаммиз, — деб жавоб қайтарди навбатчи.

— Хўжайиннинг уйларидаги телефонни беринг, — деди Омонулло.

Навбатчи бир оз иккиланиб тургач, телефон рақамларини айтди. Бошлиқ уйда экан. Омонуллонинг саволига «1989 йилги режада бундай иш йўқ», деб қисқа ва лўнда жавоб берди. Омонулло унинг гапини Бобомуродга айтгач, Абдуқаюм жонланди:

— Ўзим ҳам шундайдир, деб ўйлаган эдим, — деди қувонч билан.

Ундаги бу ўзгариш меҳмонларни ажаблантирди.

— Ойижон, илтимос, суратларни олиб чиқиб беринг, — деб ялинди Абдуқаюм. Аёл турли ҳажмдаги ўнга яқин суратларни олиб чиқиб бергач, Абдуқаюм улар орасидан иккитасини ажратиб, Омонуллога узатди: — Қаранг: мана шу одам бир кун олдин «слесарман» деб келган эди. Опоқим билан шу гаплашган бўлиши керак. Эртасига ҳам келган. Мен сурат яхши чиқадами ё йўқми, деб гумонсираб, сизга айтмовдим.

— Бу одамнинг кирганини кўргансиз, чиққанини-чи?

— Кўрдим.

— Қўлида тутуни ё шунга ўхшаш нарсами бормиди?

— Йўқ.

— Уйда тахминан қанча вақт бўлди?

— Бир соатчадир.

— Самандар акангиздан олдин келдими?

— Ҳа. Нафиса опалардан ҳам олдинроқ келган.

— Самандар акангиздан олдин чиқдими ё кейинми?

— Кейин шекилли... Ҳа, кейинроқ чиқди.

Омонулло «уйда беркиниб турганми? Унда газ-чи? Очиллов газни ўчириб, деразани очган экан. У чиқиб кетганда ҳам уйда қолган бўлса нима учун деразани беркитиб, газни яна очмади? Ёки... нима учун Очилловни ўлдирмади?.. деган маънода Бобомуродга қараб қолди. Бобомурод ҳам айна шу хаёлда эди.

— Тўхтанг... — деди Абдуқаюм ўйланиб олиб. — Самандар ака машинадан тушганларида кимдир юқори қаватга кўтарилди. Самандар ака қайтганларидан кейин пастга тушди. Кейин... шу одам кўчага чиқди.

«Омонулловнинг «Зинада рўпара келиб қолишдан чўчиб, юқорига кўтарилганми?» деган савол назарига Бобомурод тасдиқ ишорасини қилди.

— Бу суратни бизга бериб тура олмайсизми? — деб сўради Омонулло.

— Марҳамат, сиз учун атай ишладим...

— Лекин... биз ҳақ тўламаймиз-да? — деди Омонулло кулимсираб.

Абдуқаюм аввалги учрашувдаги гапига шама қилинганини фаҳмлаб кулди-да:

— Америкага борганимизда тўлайсиз, — деди.

Бобомурод бу ҳазилга тушунмай, бир ўтай ўглига, бир йигитчага ажабланиб қаради. Абдуқаюм эса, қолган суратларни ҳам Омонуллога узатди:

— Ўша куни қўлим шикастлангунича олган суратларим: Самандар ака ҳам борлар.

Чиндан ҳам машинага ўтираётган Самандар суратга тушиб қолган эди. Ўриндиққа ўтираётиб уй деразасига ўтирилиб қараган Самандарнинг кўзларида ҳадик муҳрланган эди. «Бечора эр», деб ўйлади Омонулло унинг жавдираган кўзларига қараб.

Уй бекасининг «овқат тайёр бўлиб қолди, ўтиринглар», дейишига қарамай, хайрлашиб, пастга тушдилар. Омонулло қўшни эшик қўнғироғи тугмасини босди. Абдуқаюмнинг опоқиси слесар ҳақидаги гапларни тасдиқлаб, суратдаги одамни ҳам танигач, Бобомурод «хомлигингни исбот қилдимми?» деган маънода муғомбирлик билан кулимсиради.

Бу орада етиб келган текширувчилар гуруҳи Омонуллодан топшириқ олиб, бетўхтов равишда ишга киришдилар. Омонулло Бобомуродни «вазирликдаги устозим», деб таништиргани учун «устоз» уларнинг ишларига аралашди. Кўчириб, сўнг ўрнига қўйилган тахталарни олиш қийин бўлмади. Бу ердан нимадир қидирилгани аниқ эди. Аммо ўша «нимадир» топилгани ё йўқми — шу номаълум эди. Бобомурод ҳар бир нуқтани синчиклаб текширишни талаб қилди. Оқибатда бураб олинган сўнг жойига қоқилмаган миҳга қон теккани аниқланди. Шу миҳ қалпоғида бармоқ изларининг қолгани улар кўнглига чироқ ёқди. Бармоқ излари пол тахталари остида қолиб кетган қўлбола бурагичда ҳам бор эди.

— Бармоғини уриб олган ёки нимадир кесган. Бурагични йўқотиб, тополмаган. Шубҳасизки, шошилган. Агар излаганини тополмаган бўлса, асабийлашган, — деди Бобомурод.

— Асабийлашса тахталарни жойига қўйиб, гиламни ёпармиди?

— Ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилиб ташлаб кетарди, демоқчимисан? Агар хом ўғри бўлса, шундай қиларди. Дурустроқ нарсанинг исини олган бўлса, дарров сир бой бермайди. Бу ердан бўлмаса бошқа жойдан чиқишини кутади. Пайт пойлайди. Ҳарҳолда у уй эгаларининг келиб қолишларини кутмаган. Агар улар ҳаммомга мўралаб уни кўриб қолишмаганда ўлишмаган бўлишарди.

...Шу каби турли тахминлар билан ярим кечада уйга қайтишди. Эртасига бармоқ излари ва сурат бўйича тегишли сўров юборилди. Жавоб узоқламади: «Павел Онопо. Херсонда туғилган. Лақаби — Кошак. Украина ССР жиноят кодексининг (...) моддалари билан озодликдан маҳрум этилган. Ҳозир Новосибирскдаги (...) қамоқ лагерида...»

Новосибирск? Омонулло Тошболтанинг «Новосибирга борувдим» деган гапларини эслади. Эслади-ю, «ўша ерда изига тушдимми?» деган савол хаёлини ёритди. Кейин «Ахир у қамоқда бўлиши керак-ку?» деб ўйлаб, навбатдаги сўровни юборди. Бу орада Нафисанинг ўйнаши ёдига тушиб, тортмадаги қоғозлар орасидан Матлуба берган хатларни ажратди-ю, манзилига қаради. Қаради-ю, рўпарасидаги зимистон ёришгандек бўлди. Эшик қулфининг калит билан эмас, ясама миҳочқич билан очилганини далилловчи хулоса эса унга энди аҳамиятсиздек туюлди.

Якшанбани архивга оид маълумотларни ўрганиш билан ўтказиб, уйига кеч қайтди. Уйқуга тўйиб улгурмай телефон жиринги уйғотди...

УЧИНЧИ БАЁН: ОЙДИНЛИК

Нафиса

Бу дунёдаги ҳаёт қилкўприк эмас, ундан-да хавфли, ундан-да баттарроқдир. Балки устара тиги устида ялангоёқ юришга қиёслаш ўринлидир? Воқеа шундай. Устара тиги десак-да, қилкўприк десак-да фарқсиз — Нафиса бу йўлда юра олмади — тойди. Унга бу йўлда қандай юрмоқ лозимлигини ўргатмадилар. Заҳарни «асал» дедилар — ишонди, зулматни «ойдинлик» дедилар — кўнди, азобни «роҳат» дедилар — маъқуллади... Сассиқ кўлни мавжли денгиз деб хаёл қилиб адашганини, ойдин йўл дегани бахт саройига эмас, дўзах қопқасига етаклаганини кеч англади. Агар уйда ўлим топмаганида балки «кеч англади» демоғимиз ўринсиз бўларди. Ҳаром-ҳалолнинг фарқига эндигина бораётган жувон учун покиза денгиз йўллари очиларми эди?..

Бир куни ишхонасидаги аёлнинг «ҳар биби сешанба куни ош дамлаб муҳтожларга чиқараман. Шунинг учун Худо мушкулларимни осон қилади», деган гапи Нафисага таъсир қилди. Фариштали оила деб аталмиш бахтдан бошқа ҳамма нарсаси бор Нафиса кейинги ҳафталарда ўзи сезмаган, ўзи истамаган ҳолда эзила бошлаган эди. Турсунали акаси у ёқда, эри тоғда бўлган жувоннинг ёлғиз қолиши азоб эди. Йўқ, Нафиса ўгай онаси таъриф этган даражадаги тоифадан эмасди. Эрсираб қолгани ҳам йўқ эди. Фақат аёллар оилаларидан гапиришса, ҳатто турмуш қийинчиликларидан нолишса ҳам уларга ҳаваси келадиган бўлган эди. У эр ҳўкмрон бўлган кўп болали оилага эга бўлиш орзусида яшай бошлаган эди. Чиройли ёки пулдор эр ҳаваси шамолда қолган шамчиноқ сингари умри поёнига қараб борарди. Шинам оила орзусида у ош дамлади. Икки ён қўшнисиникига бир косадан чиқарди, бир косани олиб юқори қаватга кўтарилди. Абдуқаюм уйда ёлғиз эди. Нафиса очиқ эшикдан кириб, косани аравачага мосланган стол устига қўйди. Нафиса қўшни аёлларнинг бу хонадонга кириб, гаплашиб ўтиришларини биларди, «бу бола кўп китоб ўқийди, бола эмас — бало!» деган таърифни ҳам эшитган эди. Шу сабабли Абдуқаюмнинг «Нафиса опа, бир пас гаплашиб ўтиринг», деган таклифини рад этгиси келмади.

Шундан сўнг ёлғизлик азобига Абдуқаюмнинг суҳбатлари малҳам бўла бошлади. Шу ерда унинг тош юраги юмшагандай бўлиб, зулматдаги қалбига иймон нури аста мўралади.

Омонулло Нафисанинг ишхонасига борганида столи тортмасидан ўн икки варақли дафтар олинганини билмас эди. Нафиса бу дафтарга нималарнидир

ёзар, кейин узоқ тикилиб ўтирар эди. Бу ҳолатга қизиққан ҳамхона аёл унинг ўлимидан сўнг дафтарни олиб ўқиди-ю, аммо жойига вақтида қўйишни унутди. Омонullo келганида эса дафтарни унинг қўлига тутқазидан чўчиди. Шу боис Нафисанинг қалбидан ўтганлари сир бўлиб қолаверди.

Нафиса Абдуқаюмнинг китоблардан ўқиб берганларини эслаб, айрим гапларни эса ёзиб қўйишни одат қилган эди.

«Сени ҳақиқатдан узоқлаштириб, ёмон одатларга яқинлаштирган кимса энг ифлос одамдир...» — Абдуқаюм шундай дедилар. Унда... энг яқин одамларим... энг ифлос одамлар экан-да... Вой, Худойим, бу не кўргулик...»

«Эй Одам фарзанди! Дунёга ёмонлик тарқатгани асло олқишлама! Бу олқишинг сени зулмларнинг энг даҳшатлисига олиб боради...» — Мен шундай қилдимми? Энди зулмнинг энг даҳшатлисига учрайманми? Вой, Худойим, бу не кўргулик...»

«Эй бойлиги билан мағрур бўлган инсон! «Фалончиман!» деб кибрланма, балки «Асли ўзим кимман?...» деб фикрла. Бугун молига мафтун, авлодига мажнун бўлган эй инсон! Кўз юмган кунинг аччиқ-аччиқ ҳақиқатни кўргач тушунасан... Мол-дунёнинг кўплигидан севинма, ҳалол қўлга киритганингдан севин. Чунки ҳаром даромад сени оқибат азобга дучор қилади...» — Бу азоблар ҳали менга каммиди?... Вой, Худойим, бу не кўргулик!..»

«Қалбида иймон нури бўлмаган инсон — уйқудадир. Уни фақат ўлим уйғотади. Шу сабабли Расулуллоҳ «инсонлар уйқуда, ўлганларида уйғонадилар», деган эканлар...» — Мен қандай уйғонар эканман, вой Худойим...»

Ҳамхона аёл бу сатрларни ўқиб кўп ҳам таъсирланмаган, «эскичага ўқиётган экан-да», деб қўя қолган эди. «Қалбнинг нурланиши» деган тушунчадан узоқ бўлгани учун ҳам Нафисанинг сатрларга кўчган туйғуларига ҳамроз бўла олмаганди. Дафтарни Омонullo ўқиган тақдирда ҳам «қотилни аниқлашга ёрдам берувчи далил йўқ» деб қўя қолар эди.

Идора хўжайини «милисага «гинг десаларинг оналарингни кўрсатаман», дегани сабабли ҳамхона аёл Омонуллога бор гапни айтишдан қўрқди.

...Нафиса ўша куни эрталаб ғозорга кириб иссиқ нон, қулупнай кўтариб келиб, идорадагиларни меҳмон қилди. Меҳнат таътилини тоғда, эри билан ўтказажани ҳамхона аёлга айтди. Шунда «ё бугун, ё эртага олиб кетишлари керак, ҳаммомда кран ўлгурдан сув оқяшти. Уста чақирсам келмаяпти, йўғимда сув шариллаб оқиб кетса, қўшниларибдан балоларга қоламан», деб нолиди. Шунда ҳамхона аёл: «Вой, Санжарга айта қомайсизми, меникени бир пасда тузатиб берган, асли касби сантехник-ку, билмасмидингиз?» деди-да, чаққонлик билан туриб йигитни чақириб келди.

— Ишдан кейин боролмайман. Агар «хўп» десангиз ҳозир бориб тузатиб кела қолай...

Таклиф маъқул бўлиб йўлга тушдилар...

Уларнинг бирга келаётганларини Абдуқаюм кўрди...

Кўрди-ю, кўнглига шубҳа ораламади, ёмон фикрга бормади...

Уч кундан кейин Нафисани қаргадилар:

— Уйнаши билан ётган экан, шарманда!

... Шарманда... Шарманда...

Уч кундан кейин Санжарни лаънатладилар:

— Суяқоёққа илакишган экан, йигит ўлгур!

... Йигит ўлгур... Йигит ўлгур...

Ҳамхона аёл бу гапларга ишонди ва айтдики:

— Илгаритдан кўз сузиб юрарди-да...

Кошак

Кошак неча марта «этап»га қўйилган бўлса бунчалик қувонмаган эди. Ҳали тож кийиш даражасига етмаган, аммо «От!» деса отишдан, «Ос!» деса осидан, «Бўғиб ташла!» деса бўғиб ташлашдан қайтмайдиган икки йигитнинг қанотига кириши унга бахт ва омад дарвозаларини ланг очиб берадигандай бўлди. У йўл-йўлакай «Парижда яшаганим яхшими ё Флоридадами?» деган

масалада ҳам бош қотиришга улгурди. У ўзи ёққан зулм ўтида ўзининг қоври-лажагини билмай хом хаёлларига банди бўлиб маза қилди.

Уларни шаҳар четидаги тўрт қаватли уйнинг учинчи қаватидаги беш хонали уйга жойлаштирдилар. Деразаларига ўрнатилган янги панжараларга қараганда уй буларнинг таширифи учун махсус «жиҳозланган» эди. Эртасига яна етти киши келиб, уй тўлиб қолди. Кўнгил истаган барча нарсалар — ароқ дейилса, ароқ, наша дейилса — наша, қора дори дейилса — қора дори муҳайё этиб турилди. Кошак ҳатто «Боқув шунақа бўлса, чет элга жўнашнинг ҳожати ҳам йўқ» деган хаёлга борди. Булажак иш режаси билан танишгиришга шошилишмади. Шунда Кошак уларни кузатиб турган бошлиқдан «бир уйдаги омонатини олиб келиш учун» рухсат сўради. Бошлиқ катталари билан маслаҳатлашиб унга икки кунга ижозат берди. Кошак ўзи билан келган йигитларнинг бирини ёнига олиб Самандарнинг уйини топди. Кузатди. Эртасига слесар қиёфасида кирди. Кичик хона полининг тахталарини кўчирди. Кўчирди-ю, лаққа тушганига амин бўлиб, газаб билан муштумини қисди. Қўлида учли бурама миҳни ушлаб турганини ҳам унутди. Миҳ бармоғи учига санчилгандан кейингина ўзига келди...

Жаҳл отига минганича чиқиб кетмоқчи эди, аммо бошлиқнинг «бирорта из қолса, ўзингдан кўр, у ер сен ўйлаган онангнинг уйи эмас», деган топширигини эслаб, тахталарини жойига қўйди. Жавонни ўрнига суришга эса улгурмади. Эшикдан ташқарида овозлар келиб, ўзини ҳаммомга урди...

Тугмали буклама пичоқ билан эркакни бир ҳамлада ўлдирди.

Аёл дод солиб ошхона томонга қочди. Чап қўли билан оғзини юмиб, ўнг қўлидаги пичоқни қовурғаси остига санчди. Аёл йиқилиб типирчилай бошлади. Унинг қулоғидаги зирак кўзи ялтиллаб кетди — иккала зиракни шарт қулоқдан узиб ола қолди. Сўнг бармоқдаги узукларни олди — ҳарҳолда қуруқ кетмаётганидан қувонди. Аёлнинг жон бериши оғир бўлди. Унга раҳми келди — стол устидаги пичоқни олиб юрагига санчиб, бу дунё азобларидан қутқарди. Пичоқ сопини рўмолчаси билан артиб қўйишни унутмади. Бошлиқнинг из қолдирмаслик ҳақидаги топширигини эслаб, бунинг ҳам чорасини топди — газ йўлларини очди.

Шанба куни уларнинг вазифалари аён бўлди. Шаҳарчадаги қайси уйларда бадавлатроқ одамлар туришини алоҳида кўрсатишди. Гуруҳ иккига бўлинди. Биринчи гуруҳ — кейин келган етти йигит — учраган одамларни ўлдириб, уйларни ёқиб кетиши керак эди. Кошак эса икки шериги билан бадавлат хонадонни талаб, сўнг ўт қўйишни зиммасига олди. Қўлга киритилган бойлик ўн кишига теппа-тенг ҳалол бўлиниши қайд этилди. Вазифа яшин тезлигида бажарилиши шарт эди. Шанба куни кечқурун уларни шу кўчалардан икки марта олиб ўтишди. Эртасига кун ёйилганда, узоқда оломон кўриниши билан улар вазифаларини бажаришга киришдилар. Алдангани учун газаб отига минган Кошак бу вазифаларни керагидан ортиқроқ даражада бажаришга ҳаракат қилди. Биринчи уйга бостириб киргандаёқ хонадон соҳиби унинг кўзига дам Турсунали, дам Тенгиз бўлиб кўриниб пичогини санчаверди... санчаверди... Ҳар тиг урганида кўнгли роҳатдан яйрайверди... яйрайверди...

Тўмтоқ ақли эса ҳадемай ўзининг қони ҳам оқажагини идрок этмади.

Вазифалар адо этилиб, ҳамма юз берган фожиа ҳақида бош қотираётган кунларнинг бирида Тенгиз «оиласидан хабар олиш» учун ижозат сўраб, Турсуналининг ота уйига борди. Амакиваччалари «СССР прокуратурасидан келган» Тенгизга монелик қилишмади. Боғ ўртаси кавланиб, темир қутича олинди. «Акт» ёзилиб, амакиваччалар гувоҳ сифатида имзо чеқдилар. Бир неча йил тупроқ остида «жон сақлаган» темир қутича эртасигаёқ яна Тенгиз учун ишончли бўлган жойга кўмилиб, эгаси озод бўлиб қайтгунига қадар кутди...

Тенгиз

У ҳаёти йўлида тиканлар, тошлар борлигини биларди-ю, аммо оловларга дуч келарман, деб ўйламаган эди. Тенгиз «Кошак билан вазифамиз бир бўлса, у ҳароми билан учрашаман», деб янглишди. Вазифа ўталадиган жой бир бўлгани

билан, бажарилуви лозим бўлган юмуш бошқа-бошқа эди. Таъбир жоиз бўлса, худди болаларнинг «Оқ ва Қизил» ўйинига ўхшарди. Бир гуруҳ бола Оқ, бир гуруҳи Қизилга айрилганидек, Кошак билан Тенгиз ҳам бўлинган эдилар. Кошак ерли халқ номидан ваҳшийликни бошлагач, Тенгиз тоғликлар номидан қарши зулми кутариши лозим эди.

Тенгиз ўзининг гуруҳи билан шаҳар турмасида вазифа бошланиш онларини кутди. Уларни шанба куни кечқурун шаҳар ёнбошидаги тоғликлар зич яшайдиган маҳаллага олиб келиб, пастқамроқ уйга жойладилар. Кошак гуруҳидан фарқли ўлароқ, улар макон топган ҳовлига қуроли соқчилар қўйдилар. Тенгиз ва унинг шериклари содиқ хизмат қилмоққа ваъда берганлари билан, уларга тўла ишонч йўқ эди. Шанба оқшомида вазифа билан таништиришгач, «агар бажаришдан бош тортсангиз ёки қочмоқчи бўлсангиз, жойида отиб ташлаймиз», деб огоҳлантиришди.

Кечаси Тенгиз ухлай олмади. Чекиш баҳонасида ҳовлига чиққанида бир одамнинг дарвоза устунига мато боғлаётганини кўриб соқчига ажабланиб қаради. Соқчи унга «ишинг бўлмасин!» дегандай қўл силтаб қўйди.

Кун ёйилганда бошлашди.

Аввал бир тўда ўтди. Уйлардан қора тутун ўрлай бошлади.

Сўнг кичик тўда пайдо бўлди. Олдиндаги Кошакни кўриб Тенгиз дарвозадан отилиб чиқай деди. Соқчи «ҳали вақт бор», деб кўкрагидан итарди.

Кучага қўйилиши билан Кошакни излади. Топди.

Сандиқ кавлаётган Кошак орқасида шарпа сезиб ўтирилди, аммо ўзини ҳимоя қила олмади — Тенгизнинг қўлидаги пичоқ бўғзига қадалди-ю, томоғидан отилган қон сандиқ ичидаги пулларни қизилга бўяди. Дам ўтмай унинг жасади ўзи ўлдирган уй эгаларининг мурдалари билан бирга ёна бошлади...

Уша дақиқалардаёқ миш-мишлар алангаси ҳамма ёқни қамраб олди:

— Ерликлар тоғликларни тириклайин ёндиришибди...

— Тоғликлар автоматлар билан қуролланиб катта куч билан шаҳарга ёпирилишибди...

Таҳлика, ваҳимада қолган аҳоли лочин чангалидан қўрққан полапонлардай нажот тилаб, қақшар эдилар.

Телевизорда эса мош еган хўроздай бўлиб олган нотик қулимсираган ҳолда ваъз айтарди:

— Ҳамма жанжал қулуپнойдан чиқибди... Одамлар эса нодон...

Омонулло

Ишхонада телевизор кўриб ўтирган Омонулло бу гапларга ишонди. Икки кундан сўнг у москвалик терговчиларга қўшилиб фожиа содир бўлган жойга учди. У кетгач, сўровига жавоб келди: «Сўровингизга биноан шуни маълум қиламизки, Павел Онопко (лақаби Кошак) қамоқ лагеридан қочишга уринганида 1989 йил 20 май куни отиб ўлдирилган».

Уч ой давомида москваликларга ёрдам берган Омонулло ишхонага қайтиб бу жавобни ўқидию ниманидир сезгандай бўлди. Новосибирскка бориб келишни илтимос қилди. Аввал ижозат беришди, кейин эса «овора бўлмай ишни ёпиб қўя қолинг», деган маслаҳатда тўхташди.

Шу тўхташга келинган куни оқшомда прокуратурадани Мэлс Хўжаев кўнгироқ қилиб, «Ака, Новосибирскка бормоқчи эмишсиз, агар маслаҳатимга кўнсангиз — борманг. Сабабини кейинроқ бафуржа гаплашармиз», деди.

Бу орада Фотима Ҳиндистондан қайтди.

Ваъдага биноан баҳорга чиқиб ўғил туғиб берди.

Диссертациясини ҳимоя қилаётганда Омонулло бешиқдаги ўғлини сўргичда овқатлантириб ўтирар эди. Болтаеванинг ўлимига оид ишни тўхтатишдан воз кечолмагани учун истеъфога чиқишга мажбур бўлган Омонулло учун ўғил боқиб ўтириши улуг бир бахт бўлиб туюлар эди...

СЎНГ...

Адолат Омонуллога қатнайвериб, охири эрининг молини қўлга киритди. Омадни қарангки, янги совхоз директорини ҳам қўлга киритишга эришди — катта қизини унга қўшиб қўя қолди. Тошболта олиб келган бойликнинг бир улуши совхоз директорига тегишли эди. Адолат шу бойликни олиб кетиш учун уни уйига таклиф этди. Едирди, ичирди, сўнг...

Ичкарида янги директор ҳузурланар...

Бу ёқда Адолат қувнар, орзулардан тилла саройлар қураар...

Айвонда эса, жон бераётган Тошболтанинг лаблари бир томчи сувга зор...

ВА НИҲОЯТ...

Ўн йил ичида дунё ўзгариб кетди. Кўп юртларни босиб ётган қоронғулик чекинди, бало булутлари тарқагандай бўлди. Офтоб чарақлаган кунларнинг бирида Омонуллони хизматга қайтардилар. Учинчи ўғил туғилганида у полковник даражасига етган эди.

Офтоб нуридан гул ҳам, чақир тикан ҳам баҳраманд бўлганидай, ўпкасини совуққа олдирган Турсунали ҳам уйига барвақт қайтди. Ўзини тухмат балосига учраган мазлум сифатида кўрсатиб, ҳеч бўлмаганда совхоз директорлигини қайтариш илинжида кўп уринди. Аммо уринишлари зое кетди. Яхшики, шогирдига инсоф кириб, уни қанотига олди. Турсунали буни шоҳсупа сари босилган биринчи қадам деб ўйлади. Аммо нафс яна ўз ишини қилди: бир вагон маъдан ўғитларини пуллаётган пайтда қўлга тушди-ю, ўзи билан бирга шогирдини ҳам чоҳга тортди.

Оқибатда:

Адолатнинг қизи ўйнашсиз қолди...

Матлуба яна эрсиз...

Матлубанинг биринчи келинини уй остонасига олиб чиқиб «қайнотасига салом...» дейишгаётганда салом эгаси қамоқ лагерига ўз тақдирини лаънатлаб ўтирарди.

Нуриддин эса...

Қўтоснинг сабоқлари зое кетди. Уйига қайтгач, Нуриддин ота касбини қилди — одам ўлдирган қўлларнинг кетмон дастасига кўникиши қийин бўлса-да, барибир изига қайтмади.

Бир куни шомда гўзаларга сув тараётган дамда шийпон яқинида машина тўхтаб, ундан башанг кийинган одам тушди. Бригада бошлиғи ҳам кетиб бўлган, далада Нуриддин ёлғиз эди. «Хўжайинлардан бири келди» деб ўйлаб, шийпонга яқинлашди-ю, Тенгизни кўрди. У билан қандай кўришишни билмай тарадудланганида Тенгиз кучоқ очди:

— Ҳамзат! Саломатмисан, биродарим! — деб кучоқлаб олди.

Нуриддин «мени яна ўғирликка тортгани келди», деган фикрда, рад жавобини қандай қилиб айтишни билмай ўтирганида Тенгизнинг ўзи мушқулини осон қилди:

— Сени олиб кетгани келганим йўқ, қўрқма, — деди у. — Сендан ўғри чиқмаслигини билардим. Сени у томонларда сақлаб қолишнинг бошқа йўли йўқ эди. Мен юртингдан озроқ қарз бўлиб қолган эдим, тўғрироғи, товон тўлашим керак эди, шуни тўлагани келдим. Атаганимни бераману кетаман. Энди замон бошқа, Ҳамзат, ҳаёт ҳам бошқача бўлади. Сен болаларингни ўзингга ўхшатиб тарбиялама. — Тенгиз шундай деб машинадан ихчам жомадон олиб очди. Унинг ичидаги пул-жавоҳирни кўриб Нуриддин, лол қолди. Тенгиз пуллардан бир тахламини олиб Нуриддинга узатди:

— Тўйингга келолмадим, бу сенга тўёна.

Нуриддин олмайман, деб чекинган эди, Тенгиз пулни унинг қўнжигача солиб қўйди.

— Тўёнадан қайтмайди, аҳмақ! Сендан битта илтимосим бор: ўғилларингдан бирининг исмини Ҳамзат деб қўй, майлими? — У шундай деб жомадонни ёпди. — Буниси юртингга тўлайдиган товон...

Шундай деб кетди...
Нуриддин уни бошқа кўрмади...
Тенгиз унинг учун ширин хотира бўлиб қолди...

АЙТАР СЎЗЛАРИМ ШУКИ:

Ҳар бир нарсанинг ибтидоси бўлгани каби интиҳоси ҳам мавжуддир. Тангри-таолонинг буюк лутфи, карами ва марҳамати ила баёнимиз шу ерда интиҳосига етди. Шони Азийм бўлган Оллоҳга беҳад ҳамду санолар бўлсин. Ўқиганингиз мазкур баёнларда ютуққа арзирли жиҳатлар бўлса Оллоҳнинг марҳаматидандир. Сизни ишонтирмаган, гашингизга теккан, ҳафсалангизни пир қилган ерлари бор экан, бу қаламимиз ожизлиги, эътиборсизлигимиз, лоқайдлигимиз ва яна аллақанча айбларимиз туфайлидир. Бунинг учун сиз, азиз китобхонлардан узр сўраб, Яратганнинг олдида тавбалар қиламизки, шояд тавбаларимиз қабул бўлиб, бундан кейинги битикларда Ҳақ йўлдан адаштирмаса.

Баёнларда қора бўёқлар кўпроқмикин, деб ажабланарсиз балки? Ажабланманг, бу хато маҳсули эмас. Зулмдан қочмоқликнинг, зулмга нафрат қилмоқликнинг йўлларида бири — зулм аслан қандай эканини яхшироқ ва аниқроқ кўриш, англаш, таҳлил қилмоқликдир. Нафснинг келажаги — зулдир, зулмнинг келажаги эса — хорликдир. Биз ана шу оддий ҳақиқатни баён қилмоқчи бўлдик. Бадан поклиги баданга, руҳ поклиги руҳга ҳаёт бағишлайди.

Барчаларимизга руҳ поклиги насиб этсин, Омийн йа Роббил алабийн!

ТАФАККУР ГУЛШАНИДАН

* * *

Камолотга эришиш учун, аввало қалб покизалиги ҳақида ўйлаш керак. Қалб покизалигига эса юрак ҳақиқатни излаганда ва руҳ орифликка интилган тақдирдагина эришилади. Буларнинг барчаси ҳақиқий билимга боғлиқдир.

* * *

Эскини ўзлаштирган ва янгини тушунишга қодир инсонгина тарбиячи бўла олади.

Конфуций

* * *

Аввалига биз болаларимизга ўргатамиз. Сўнгра ўзимиз улардан ўрганамиз. Кимки буни хоҳламас экан, ўз давридан орқада қолади.

Я. Райнис.

А. С. Пушкин

Пайгамбар

*Рухий ташналикда ҳоргин, саргардон,
Зулмат сахросида кўп санқиб юрдим.
Ҳам олти қанотлик фаришта кўрдим —
Икки йўл устида бўлди намоён.*

*Енгил бармоқлари — енгил туш каби
Кўзу кипригимга тўкиниб ўтди,
Башорат нури-ла чарақлаб кетди —
Сесканиб, кўз очган бургут куш каби.
Қулоқларимга ҳам тегиб ўтди у,
Тўлди қулоқларга садо ва шов-шув;
Тўйдим мен — ларзада эди осмон,
Малакларнинг баланд учишин кўрдим.
Денгиз маҳлуқлари юзишар чунон,
Водийларда кўкат сўлишин кўрдим.*

У менинг оғзимга ёндошди шу дам,

*Тилимни танглайдан суғуриб олди,
Ножўя сўзларди ҳали тилим ҳам.
Жонсиз оғзим очиб, ўрната қолди —
Илон малҳамидан олганча заҳар,
Қонли қўли гўё суққандек ханжар.*

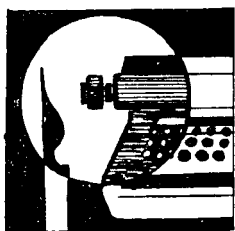
*Менинг сийнамни ҳам этиб чоку чок,
Титроқ юрагимни юлиб олди у,
Ёлқинланган кўмир чўғини шу чоқ
Сийнаи порамга жойлай қолди у.
Даштда ётар эдим мурда мисоли,
Ваҳий тушди кўкдан — Тангри мақоли:
— «Кўзгал, эй пайгамбар, менга қулоқ
сол,*

*Иродам-ла тўлиб ҳақлик таратгил,
Денгизда, тупроқда айлан, айт мақол,
Суз айтиб инсонлар қалбин ёқа бил».*

1826 йил

Миртемир таржимаси

Бу йил таваллуд топганига 200 йил тулган жаҳоннинг улғу шоирларидан бири А. С. Пушкин — унинг ижоди билан машғул бўлган олимларнинг таъкидлашича, — ушбу шеърни Пайгамбарлар сарвари Муҳаммад соллаulloх алайҳи васалламга меҳр ифодаси сифатида бағишлаган.

Юсуфали Шоназаров

БАДИИЯТ ТАЛҚИНЛАРИ

(Абдулла Қодирий асарлари бадиятини янгича ўрганиш хусусида)

Ҳақиқий санъат асарлари, чинакам бадият намуналари даврлар синовидан утиб, турли баҳо ва муносабатлар қуришига қарамай, абадиятга дахлдор бўлади. XX аср ўзбек маданиятида олий мақом тутган улуг ижодкор Абдулла Қодирийнинг жаҳон мумтоз асарлари қаторида турувчи романлари, етук реалистик ҳикоялари ва баркамол ҳажвиялари ана шундай бадият намуналаридир.

Маълумки, Қодирий ижоди 20—30-йилларда ҳам, кейинроқ сиёсий юмшаш, турғунлик, қайта қуриш ва ниҳоят мустақиллик даврларида ҳам қизгин урганилди. Лекин шу пайтгача кўпроқ мафкуравий-ғоявий баҳоланди ва тадқиқ методологиясида ўзгаришлар бўлиб келди. Асосий муаммо — адиб асарлари бадияти масалалари илгари чала ва чекланган ҳолда урганилганини ҳозир яхши англаймиз. Сўнги йиллардагина Қодирий асарлари бадиятини чинакам ва ҳолис талқин қилиш тамойиллари қўрина бошладики, эндиликда уларни умумлаштириш зарурати кўндаланг бўлмоқда.

Қодирий асарлари ёки ижодининг маълум бир масаласини урганиш тарихи ҳақида фикр билдирганда адабиётшунос ва мунаққидлар кўпинча гапни Ойбекнинг 1936 йилда нашр этилган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йули» рисоласидан бошлайдилар ва Ойбек қарашларидаги чекланишларни, шу билан бирга, бадият ҳақидаги фикрларини таъкидлайдилар, истеъдодли ва ҳалол ёзувчи сифатида виждон қийноғида бўлгани ҳақида тахмин қиладилар. Адолат юзасидан айтганда, ана шу тахминга таҳрир кириши зарурдир. Гап шундаки, ҳозир биз ўқийдиган мазкур рисола унинг 1936 йилдаги нусхаси эмас, балки муаллиф ижозати билан ўзгартиришлар киритилган, вулгар социологик қарашлар анча юмшатирилган ҳолда 1974 йилда Ойбек асарларининг 9-жилдида киритилган нусхасидир. Мукамал асарлар тўпламининг 14-жилдида ҳам кейинги нашр бўйича берилган. Демак, биринчи нусха Қодирий ижоди ҳақидаги вулгар социологик баҳоларнинг йирик илмий талқиқот сифатидаги намунасидир. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун мукамал нашрда келтирилган рисола ҳақидаги изоҳ ва рисола учун ёзилган тезислар билан танишиш kifоядир (Ойбек, МАТ. 14-том, 1979, 422—425-бетлар). Хулоса қилиб айтганда, Ойбек 60-йиллардагина виждон қийноғи билан иш тутган, дейиш ҳақиқатга тўғри келади.

Бизнингча, Қодирий асарлари бадиятини янгича урганиш тарихини унинг ижоди оқланган 50-йиллар урталаридан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, шахсга сиғиниш қораланган 50-йиллар урталарида Қодирий ижодини оқлаш осон кечмади.

Қодирийни оқлашни илмий асослаш машаққати адабиётшунос Иззат Султон зиммасига тушди. У коммунистик мафкура ва совет адабий сиёсати қолипларидан чиқмаган ҳолда, адиб ижодидан инқилобга, социалистик ҳаётга ва социалистик реализмга мос келадиган жиҳатларни топиш йулини тутди. Маълумки, 20—30-йилларда совет мафкураси ва социалистик реализмга ёт нарсалар топилган, зураки тиқиштирилган ва адиб ижоди йўққа чиқарилган эди. Аввалги камчиликлар — гуё мафкуравий номувофиқликлар адиб дунёқарашидagi зиддиятлар деб ҳисобланди.

Хуллас, И. Султон мафкуравий қолипларга мослаб Қодирий бадияти ҳақида тўғри ва кўпинча чала ҳақиқатларни айтиш йулини (методологиясини) бошлаб берди ва бу йул 80-йиллар урталаригача, ҳатто қайта қуриш охиригача ҳам давом этди.

И. Султоннинг «Абдулла Қодирий» талқиқотида (1962) Қодирий ижоди бадииятига оид қўллаб фикрларни учратиш мумкин. (И. Султон. Асарлар, 2-жилд, 1974): «Қодирий... етук реалистик сифатида адабиётда чуқур из қолдирди» (333); «Улоқда» ҳикояси... халқ ҳаётидан ажойиб реалистик лавҳадир» (337); «Абдулла Қодирий... уста ҳажвчи сифатида машҳур бўлди» (343). Бундай фикрлар кўпроқ «Утган кунлар» юзасидан айтилган: «Утган кунлар»... ҳақиқий новаторликдан иборат реалистик «ирисм»лар билан ёзилган» (353); «адабиётнинг мазмунига ҳам, шаклига ҳам реализм нуқтаназаридан талаблар қўяди» (354); «Қодирий воқеликдан поэзия топади» (366); «характерлар романда жуда усталик билан тасвир этилган... Характерларнинг муҳим фазилатларидан бири — уларнинг хилма-хиллиги, ранго-ранглигидир... Характерлар тасвирида Абдулла Қодирий уларнинг ҳаққонийлигига, ҳаётий ҳақиқатга мослигига — уларнинг табиийлигига эътибор беради» (370—371); «романтизм «Утган кунлар»нинг реалистик фазилатларини ва бадиий кучини пасайтирмайди, балки орттиради» (372); «Утган кунлар»... халқ лексикасининг бутун бойлигини қамраб олишга интилиши... персонажлар тилининг изчил индивидуаллиги билан ажралиб туради» (375).

И. Султон «Меҳробдан чаён»ни социалистик реализмга мос жиҳатлар буйича юқори баҳолайди.

Мафкуравий чекланишлар, аниқроғи, тақиқ ва тусиқлар адиб асарлари бадиияти ҳақида янгича ёки узил-кесил баҳолар айтишга имкон бермаган. М. Қўшжонов, А. Алиев, С. Мирвалиев, И. Мирзаев, П. Қодиров, Э. Каримов, М. Абдурахмонова, Ҳ. Умунов, А. Каттабеков каби қўллаб адабиётшуносларнинг талқиқотлари бундан далолат беради. М. Қўшжонов «Қодирий — эркисизлик қурбони» рисоласида (1992) узининг «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» рисоласи 1958 йилда ёзилиб, нашр қилишда тусиқларга учраб, зўрга 1966 йилда чиққанини, шунингдек, А. Алиев ва И. Мирзаев китоблари тақдирида ҳам шундай ҳол бўлганини баён қилиб, сабабини уларда бадиият масалаларига оид ҳолис фикрлар кўпроқ бўлганлиги билан изоҳлайди. Жумладан узининг Қодирий бадииятини ҳимоя қилиш учун тутган йўли ҳақида шундай ёзди: «Вазият шундай эдики, Абдулла Қодирий ижоди, хусусан унинг асарларининг ижтимоий маъноси ҳақида фикр юритишга йўл қўйила бермас эди. Шу сабабдан муаллиф Эзон йўлини тўтиб иш қуришга мажбур бўлди. У адиб маҳорати, тасвирлаш санъати хусусида фикр юритиб, «Утган кунлар»нинг ижтимоий маъносини адибнинг маҳорати таҳлилига ураб беришга ҳаракат қилди.

Яна шу нарса ҳам характерлики, А. Қодирий ҳақида ёзилган асарда адибнинг дунёқарашидаги «чекланиш»ни айтмасдан ўтиш мумкин эмас эди. Шу сабабдан мазкур китобда ҳам, гарчи у бундан охиригача ёзувчи санъатини таҳлил қилишга бағишланган бўлса ҳам, бир-икки жумлада Қодирийни чекланишда айблаш керак бўлди» (75—76-бетлар).

Афсуски, бир гуруҳ олимлар, муайян кучлар Қодирий ижодини камситиш, адиб ижоди ҳақида туғри фикр юритувчиларни тазйиқ қилиш йўлини тутганлар. Улар ҳақида баъзи маълумотлар мазкур рисолада келтирилган.

70-йилларда адиб асарлари асосан ижодий метод қолиқларига сийиши ёки сиғмаслиги нуқтаназаридан баҳоланади. «Ўзбекистон маданияти» газетасида узоқ давом этган баҳс Қодирий бадииятини урганиш учун деярли ҳеч нарса бермади. Мунаққил А. Расулов туғри кўрсатганидек, бу йилларда «назария назария учун қойласи адабиётшуносликка кириб қолган эди» («Шарқ юлдузи», 1989, 7-сон, 186-бет).

Қўш тилини қўш билали, деганларидек, бадиият поэтикларини аввало ижодаҳли — ёзувчилар ва шоирлар яхшироқ англайдилар. Турғулик даврида ҳам, сўнгги йилларда ҳам баъзи ижодкорлар Қодирий бадииятини чинпакам талқиқларида пешкамак бўлдилар.

Масалан, ёзувчи Одил Ёқубовнинг «Абдулла Қодирийни ўқиганда» этюдида (1969) танқидчилик қайд этган мунозарали ҳолатлардан қатъи назар, Қодирий романларидаги изчил реалистик бўёқлар билан чизилган лавҳалар («Утган кунлар»даги қудаларни кутиб олиш, қўлдоғли оила ҳаёти, «Меҳробдан чаён»даги Анвар — Раъно севгиси тасвири, ҳарамдаги қизлар ҳолати каби) бадиияти жуда тиниқ ёритилади. Таҳлилларда мафкуравий чекланиш сезилмайди. Энг муҳими, Ўзбек ойим, Солиҳ маҳдум, Зайнаб

Эп орасида «Вақт — одил ҳакам» деган гап бор. Дарҳақиқат, вақт ўтиши билан кўп баҳолар узғаради, ҳақиқатлар уш урнига тушади. Шу ташунчани ҳосилан адабиётга, адабиётшуносликка оидлаб, «Вақт — одил адабиётшунос», десак ҳам бўларкан. Негаки, кечагина ерга пийпапанган асарлар бугун қадамини тиклаб, қадрини топиб бормоқда. Аксинча, кечагина пўфакдек шишириб кўтар-кўтар қилпинган нарсалар бугун Вақтнинг — одил адабиётшуносининг назарига пойиқ ҳам қурилмаётти. Лекин шуниси ҳам борки, бугунги баҳолар ҳам нисбийдир, эртага қандай бўлишини енгиз Оллоҳ билади.

Қадриятлар узғармоқда... мезонлар узғармоқда...

Биз ушбу сонда икки муаллифнинг қарийб бир мавзудаги икки мақоласини бирга чоп этишни лозим кўрдик. Мафкура мустақиллиги йўлида ҳаракат бўлаётган ҳозирги паллада янги давр нафасдан томчилар сифатида ушбулар бизга аҳамиятли туюлди. Сизлар ҳам уқиб кўринлар-чи...

Мерос ва қадрият бўлими

маънавий одамлари ҳамда Қодирийнинг энг нозик ва мураккаб вазиятларни табиий, биронта опшиқча сўзсиз тасвирлай олиш маҳорати ҳақидаги мулоҳазалар кейинги йиллардаги янги талқинларнинг ибтидосидай таассурот қолдиради.

80-йиллар бошларида эркин фикрларга бирмунча ён бериш тамойили юзага келди. Бу даврда Қодирий асарлари бадииятининг анча ҳолис ва далил талқинлари кузга тапшланади. Шу жиҳатдан ёзувчи У. Ҳошимов ва мунаққид У. Норматовнинг «Реалистик тасвир қудрати» сўхбат мақоласини («Ёшлик», 1984, 4-сон) алоҳида таъкидлашни истардик. Ундаги «Утган кунлар» бадиияти ҳақидаги жилдий ҳулосалар, сермазмун фикрлар Қодирий бадииятини урганиш жиҳатидан танқид ва адабиётшуносликда муҳим воқеа бўлган эди, десак хато бўлмайди. Мақолада романининг шўхрати сабаблари; тасвирда халқ руҳи ва удумлари ифодаси; утмиш ҳаётининг нури томонлари ҳам тасвирлангани; тасвир оҳанги (пафоси) хилма-хиллиги; асардаги романбош концепсия; далиллаш, фавқуллодлик ва ҳаётийлик, сирлилиқ ва тасодифийлик, қаҳрамонлар тасвирида ҳолислик, ёмон одамларда ҳам одамийлик чизгилари борлиги каби реалистик бадиият масалалари; аънапа ва янгилик кўрinishлари ва бошқалар чуқур ва атрофлича талқин қилинади. Мунаққиднинг нозик таҳлилларига ижод сирларини бошдан утказган ёзувчининг ҳассос кузатишлари фойда мос тушган. (Мақолани У. Норматов яқинда нашр этилган «Утган кунлар» ҳайрати» китобчасига (1996) айрим таҳрирлар билан киритиб, хайрли иш қилди. Унда У. Ҳошимов фикрлари ҳам бойитилган.)

Мақолада Қодирий бадииятининг қайта қуриш ва мустақиллик даврларидаги янги талқинлари учун замин бўла олалиган нуқталар кўп. Жўзий бир мисол келтирсак. Ёзувчи Хайриддин Султоновнинг «Андиша» эссеси (1989) жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди. Синчиклаб кузатсак, Қодирий қаҳрамонларига хос андиша туйғуси ҳақида илк бор У. Ҳошимов фикр билдирган экан: «Отабек Марғилонга илк бор сафар қилганида шаҳардаги баъзи одамлар у қўнган ҳужрага меҳмон бўлиб келишди. Хизматкор Ҳасанали чой келтиргани турганида меҳмонлардан бири чол кимлигини суради. Адиб бу манзарани шундай тасвирлайди:

«Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай, эшикка қаради. Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб, сўнгра жавоб берди:

— Қулимиз».

Хуш, нега у Ҳасаналини «узоқлатиб», сўнгра жавоб беради? Бу масалага оддий қарасак, Ҳасанали Отабекка маънавий отадек гап. Аслида ҳам шундай, шунинг учун йигит унинг ҳурматини жойига қўяди, деймиз. Аммо гап фақат шундами? Йўқ, яна бир гап бор. Муҳими шундаки, Отабекда андиша бор. Мабодо Ҳасанали маънавий ота даражасида бўлмаса ҳам, Отабек, барибир, шундай қилар эди». («Ёшлик», 1984, 4-сон, 17-бет).

Мазкур сўхбат-мақола билан шоир Э. Воҳидовнинг «Умрларга татигулик сабоқлар» сўхбати («УзАС», 1984, 18 май) ҳамоҳансдир. Унда Қодирий бадиий оламига хос реалистик аънавалар, реалистик тасвирнинг табиийлик, ҳолислик белгилари, миллийлик, уз ижодига таъсири ва бошқа масалалар ҳақида фикр билдирилади. Қўйидаги парчага эътибор берайлик: «Қодирийнинг воқеаларга, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатига муносабати ибратли. Ёзувчи штампларсиз, «изм»ларни ўйламасдан, маълум бир қолишга туширмади демасдан, ҳақиқатни мезон қилиб ёзган. Унинг учун замон бор, муҳитнинг ҳаққоний тасвири бор, характерлар бор, бадиий мантиқ бор, лекин на замонасозлик, на сохталик бор».

Қайта қуриш даврида Қодирий бадииятини янги талқин қилиш жараёни қизгин тус олди. Айниқса, 1989 йилда адиб таваллудининг 95 йиллиги ва «Меҳробдан чаён» романи илк нашрининг 60 йиллиги муносабатлари билан Қодирий ижоди ҳақида илмий изланишлар кўпайди, жумладан, шу роман бадиияти ва қаҳрамонлари ҳақида кўп ёзилди.

Қодирий бадииятининг янги талқинлари кўпроқ «Меҳробдан чаён» устида борди. Чунки илгари у социалистик реализмга бирмунча мос келиши билан мақталган, ҳатто «Утган кунлар»дан устун қўйилган эди. Социалистик реализм сакталиклари инкор этилгач, бу асардаги реалистик бадиият ҳар қандай эстетик назария ва қолиплардан устун эканлиги маълум бўлиб қолди. Романдаги социалистик реализмга ён беришлар бадиият фойласига эмаслиги исботланди (М. Қўшонов. «Меҳробдан чаён» қиммати. — «Ёш Ленинчи», 1989, 13 октябрь). Улуғ адибнинг ўзи асарда синфий зиддият ва ижтимоий адолат учун қурашнинг реалистик бадиий тасвири меъри ҳақида гуё кейинги замонлар талқинларидан огоҳдай ёзган эди: «...марғуб қаҳрамонларни (камбағал меҳнаткашларни — Ю. Ш.) ўзбек тарихининг ҳазми кутарган қадар ўз ҳолича олишга тиришдим. Уларнинг хон ва уламоларга қарши исени табиий-шаръийдир... шундан ортиги сохта бўлиш устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди» (Таъкидлаш жоизки, адиб фикрларининг охиригиси аввалги таъкидотларда кўпинча тушириб қолдирилган эди. Танқид ва адабиётшунослик эндиликда асл ҳақиқатни пуш кейинги фикрдан топди).

Бизнингча, мазкур жараёнда Қодирий асарлари реалистик бадииятининг асосий фазилятларидан бири — ҳолислик тамойили янгича, қатъий ва асл ҳолича талқин қилина бошлади. Бу ишни биринчилардан булиб мунаққид А. Расулов бошлади. У «Романининг маппаққатли йули» мақоласида («Шарқ юлдузи», 1989, 7-сон) «Мехробдан чаён»даги Худоёрхон, Гулшан, Солиҳ махдум образларининг тирик одам, жонли қаҳрамонлигини ёритди, уларга хос инсонийлик чизгиларига урғу берди. (Мақоладаги ҳудосалар 1994 йилда напир этилган «Абдулла Қодирийнинг бадиий дунёси» тўпламидаги «Тақдирлар талқини» мақоласида янада бойитилди).

Асардаги ҳолис тасвир бадииятини тўғри талқин қилишда Солиҳ махдум характери таҳлили муҳим урин тутади, дейиш мумкин. Ёзувчи Х. Султонов «Шоирона, дарвешона бир маъно» мақоласида («УзАС», 1990, 1 июн) Қодирий тасвири бадиияти ҳақида гапирар экан, «Алрас туп ва иссиқ пон фожиаси» боби таҳлилида Солиҳ махдум қанчалик хасис ва қурумсоқ бўлмасин, қанчалик кулгили вазиятда берилмасин, китобхон ундан жирканмаслигини, унда инсоний жозиба ҳам борлигини жуда тўғри таъкиллайди. Тараппай қотган ноилар орасида меҳмонларга қуйишга юмшоқроғи топилмаганда, қизи Раёно юзини четга буриб қўлгани, Солиҳ махдумнинг ўзи ҳам қўлганига диққатни қаратиб, Х. Султонов «Уз қусурлари устидан ўзи ҳам қўлишга қодир одам, маълумки, утакетган аблаҳ ва нобакор одам бўлмайди», деган ҳудосага келади. Шундан сўнг кўп ўтмай Солиҳ махдум характери атрофида баҳс бошланди. Баҳсли бошлаган адабиётшунос А. Раҳимов «Солиҳ махдумда шима ғуноҳ?» мақоласида («УзАС», 1990, 3 август) адабиётшуносликда мазкур образни фақат қора бўёққа чашлаш ҳодисасига барҳам берип ва уни оқлашга оид ҳудосаларини илгари сурди. Мунаққид М. Қаршибой унга зид ҳолда «Солиҳ махдум фариштами?» мақоласида («УзАС», 1990, 2 ноябр) линий ақидалар юзасидан мазкур характери бутунлай қоралаб чиқди. Ушбу сатрлар муаллифи «Яна Солиҳ махдум ҳақида» мақоласида («УзАС», 1991, 25 январ) баҳсга яқун ясапга, урта йўлни белгилашга ҳаракат қилди.

Илмий жамоатчилик баҳсдаги фойдали жиҳатларни эътироф этди.

У. Норматов «Сержило кулги» мақоласида («Шарқ юлдузи», 1991, 3-сон) Қодирий ҳажвиётида ҳолис тасвирдаги, қўлгининг кўп қиррали маъноларидagi асл моҳиятни янгича талқин қилди. Янгича ҳудосаларнинг асоси, бизнингча, реалистик тасвир бадииятининг узак масаласи бўлган ҳолислик мезонидадир. У. Норматовнинг шу йўналишдаги изланишлари кейинроқ ёзилган «Орттирмай ва камитмай» мақоласида («Шарқ юлдузи», 1994, 11—12-сон) янада ривожлантирилди. «Мехробдан чаён» романидаги Худоёрхон, Солиҳ махдум, Гулшан образлари таҳлилида ҳолислик мезонига алоҳида диққат қаратилди.

Қодирий ижоди бадииятини тўғри талқин қилишда миллийлик муаммоси муҳим урин тутади. Маълумки, илгарни миллийлик хусусиятлари ҳақида асл ҳақиқатларни айтиш анча чекланган эди. Қайта қўриш даврида миллий қадриятларни тиклаш жараёни Қодирий асарлари бадииятига ҳам қизгин боғланди. М. Қўшжонов «Қодирий маънавияти» мақоласида («Ёш ленинчи», 1989, 23 декабр) «адиб романларининг фазилатини таъмин қилиб турган оддий кўз илгашни қийин... фазилят борки, бусиз Абдулла Қодирий нафосати хусусида тула тасаввур яратиб бўлмайди. Бу — миллийлик, миллий руҳнинг акс этишидир», деган ҳудосани илгари сурал ва Қодирий қаҳрамонлари маънавияти, маданий даражасини шу жиҳатдан талқин қилувчи мулоҳазаларини уртага тапплайди. Мунаққид И. Ғафуровнинг «Раёно ва Хайём» («УзАС», 1989, 13 октябр), ёзувчи Х. Султоновнинг «Андиша» («УзАС», 1989, 8 декабр), ёзувчи У. Ҳошимовнинг «Ўзбек характери» («Тошкент оқшоми», 1990, 11 январ), адабиётшунос С. Мамажоновнинг «Ўзига хослик» («УзАС», 1990, 4 май) каби мақолаларида адиб ижодида миллийлик хусусиятлари атрофида таҳлил қилинди.

Маълумки, Х. Султонов қайта қўриш даврида маънавий қадриятларимиз ҳақида долзарб эсселари билан кўпчилик эътиборини қозонди. У «Андиша» мақола-эссесида Қодирий қаҳрамонларининг андиша туйғуси билан боғлиқ ҳаракатлари; андиша, уят, ҳаёт тушунчалари одамийликнинг мезони сифатида тасвирдан урин олгани ҳақида нозик кузатишларини баён этади; Юсуфбек ҳожи, Отабек, Қумуш, Анвар, Раёно образларининг, «нур ичига чумилгандек сиймо»ларининг илдизини уларга хос инсоний андишадан топади.

Муаллиф Қодирийнинг адиблик андишаси ҳақида эссе бошида ва охирида фикр билдирар экан, улут адибнинг қалам ва китобхон олдидаги, ҳатто адабий қаҳрамонлари олдидаги андишаси ҳақида ҳайратга қоларлик фикрлар билдиради.

С. Мамажоновнинг «Ўзига хослик» мақоласида муаммо илмий-назарий жиҳатдан кенг талқин қилинди. Олим умуминсоний масалаларнинг миллий ўзига хослигининг ҳаққоний тасвири, тасвир бадииятида миллий адабий анъаналар таъсири, ранглар ва туш каби ҳодисалар бадиий тасвирида миллийлик ва бошқа жиҳатларни чуқур ёритади.

Қодирий асарлари бадиияти таҳлилида мафқуравий баҳолар билан уралашмай, соф бадиият масалалари ҳақида сўз юритувчи мақолалар диққатга сазовордир. Жумладан,

И. Фафуровнинг «Қодирий сири» номи муъжаз мақоласида («Саодат», 1989, 9-сон) Қодирий романларидаги тасвирда Ғарб романлари услубидан фарқ қилувчи Шарқ романларига хос услуб хусусиятлари кичик ва олдий мисоллар билан нозик таҳлил қилинади. Х. Султоновнинг «Шоирона, дарвешона бир маъно» мақоласида суз қуллаш маҳорати, сузларда ифодаланган катта маънолар, жозибали бадий-эстетик моҳият жуда яхши тадқиқ қилинган. Бадийят талқини аслида шундай бўлмоғи лозим.

Мустақиллик шароити ва мустақиллик мафқураси Қодирий асарлари бадийяти ҳақида ҳолис фикр юритишга ҳалал берувчи энг сунгги мафқуравий тусиқларга барҳам берди. Жумладан, диннинг асл қоидалари, жадидчилик мафқураси ва миллий уйғониш ҳодисалари туб моҳияти, коммунистик мафқура ва совет адабий снєсати сохталиклари борасида асл ҳақиқатлар қарор топди ва буларнинг барчаси бадийятнинг ҳолис, ҳаққоний ва тула-туқис тадқиқига кенг йўл очди.

Бу даврда Қодирий бадийяти ҳақидаги изланишлар давом эттирилди, аввалги хулосалар бойитилди, янги масалалар уртага ташилди. Бу жиҳатдан М. Қўшжоновнинг «Қодирий — эрксизлик қурбони» (1992), «Ўзбекнинг узлиги» (1994) рисоалари, «Абдулла Қодирийнинг бадий дунєси» тушлари (Тошкент, «Университет» нашриєти, 1994), У. Норматовнинг «Қодирий боғи» рисоласи (1995) ва «Утган кунлар» ҳайрати» китобчаси (1996) ва бошқалар диққатга сазовор.

М. Қўшжоновнинг «Қодирий — эрксизлик қурбони» рисоласида алиб романларининг 20—30-йилларда ногўри баҳоланиши, 50-йилларда уларни оқлаш жараєни, турғулик даврида урганилиш хусусиятлари, алиб бадийятини қалрлаш йулидаги тебранишлар, мафқуравий тусиқларнинг сунгги асоратлари єритилди. Масала баєни ва хулосалар битта нуқта — Қодирий бадийяти атрофида бирлашди, дейиш мумкин.

Адабиєтшуноснинг «Ўзбекнинг узлиги» рисоласининг биринчи боби унинг «Абдулла Қодирийнинг тасвирида санъати» рисоласининг тахрирдан утган нусхасидир. Иккинчи боб «Меҳробдан чаєн» романининг Қўшжоновга хос бадий маҳорат таҳлилидан иборат. Сўжетнинг бир четдан тавсифи бадий маҳорат белгилари тадқиқи билан қўшилиб боради. Бу ҳам бадий-эстетик таҳлилнинг узига хос йулидир. (Дарвоқе, М. Қўшжонов уз тадқиқ йули ҳақида бир сўхбатда тўхталган эди — «Шарқ юлдузи», 1988, 11-сон, 156—157-бетлар). Рисоланинг кейинги бобларида Қодирий қаҳрамонлари маънавияти ва миллий фазилатлари, алиб романларининг бошқа ижодкорларга таъсири, сзувчи ижодининг ўзбек адабиєтидаги анъаналари ҳақида дастлабки ва мухтасар мулоҳазалар билдирилди.

Таъкидлаш жоизки, Қодирий бадийятини янғича талқин қилишда адабиєтшунос У. Норматов фаоллик ва ҳассослик билан катта хизмат қилди. Юқорида тилга олинган мақолалари ва бошқа изланишларини «Қодирий боғи» рисоласида умумлаштирди. Тадқиқотда Қодирий ҳаєти ва фаолияти, ижодий йули янги маълумотлар асосида янғича єритилди, алибнинг рєализмга оид адабий-эстетик қарашлари яхлит ҳолга келтирилди, ҳажвий асарлари рєалистик бадийяти тадқиқ этилди, «Утган кунлар», «Меҳробдан чаєн», «Обид кетмон» асарлари бадийятининг маълум бир қирралари янғича талқин қилинди, сзувчи умрининг сунгги йиллари аччиқ ҳақиқати ва сабоқлари єритилди. Рисола Қодирий илмий таржимаи ҳолини яратишга интилиш, алиб ижоди бадийятини яхлит ҳолда єритиш ва янғича талқинларни умумлаштириш тажрибаси сифатида қодирийшуносликда катта аҳамиятга эга бўлди.

Сунгги йилларда Қодирийнинг кичик асарлари бадийяти ҳақида ҳам илмий кузатишлар эълон қилинди. А. Муродхоннинг «Истеъдод жозибаси» рисоласида (1993) алибнинг «Улоқда», «Тинч иш» ҳикоялари Ч. Айтматов асарлари билан қиєсий-типологик таҳлил этилади. Адабиєтшунос Й. Солижонов «Илк куртақлар» мақоласида («Шарқ юлдузи», 1994, 5-6-сон) сзувчининг «Жувонбоз» асарида ҳолислик, аниқлик, табиийлик белгиларининг илк нишонлари мавжудлиги ҳақида фикр юритади. Ш. Норматовнинг «Ўзбек рєалистик насрининг илк қалдирғочи» («Тил ва адабиєт таълими», 1996, 2-сон) ва ишбу сатрлар муаллифининг «Танланган наср намунаси» («ЎзАС», 1996, 24 май) мақолалари «Улоқда» ҳикояси рєалистик бадийятини атрофида таҳлил этишга қаратилиши билан эътиборга моликдир.

Хуллас, таъқид ва адабиєтшунослик ҳозирги пайтда Қодирий асарлари бадийятини «уз ҳолича» (Қодирий ибораси) талқин қилишнинг кенг йулига чиқиб олди.

Бизнингча, Қодирий бадийятининг чинакам тадқиқи ҳали олдинда. Алиб романлари, ҳикоялари, ҳажвийлари бадийятини тула-туқис ва мукамал тадқиқ қилиш; сзувчининг бадийятга оид қарашлари ва уларнинг алиб ижоди бадийятга алоқадор қирраларини чуқур урганиш; Қодирий бадийятининг манбалари ва адабий анъаналарини асл ҳолича ва ҳаққоний єритиш; сзувчининг мумтоз асарларини, энг аввало, романларини жаҳон адабиєти тажрибалари билан қиєсий-типологик баҳолаш ва бошқалар улуг Қодирий асарларининг тақрорланмас ва тенгсиз бадийятини урганишнинг долзарб вазибалари бўлиб турибди.

«МЕХРОБДАН ЧАЁН»НИ УРГАНИШ

Абдулла Қодирийнинг иккинчи машҳур романи «Меҳробдан чаён» ҳам адабнинг дастлабки, дилбар романи «Ўтган кунлар» каби ўзининг доимий мухлисларига эгадир. Айни чоқда, роман воқеалари, мазмун-моҳияти, қаҳрамонлари, тасвирдаги жозоба ва умуман асар борлиғи адабиётишунос олимларнинг диққат-эътиборини ҳар вақт ўзига тортиб келади. Ҳар бир давр ундан ўзича маъно ахтаради, топади. Ҳар қайси олим ундан ўзича фазилат излайди, топади. Бир мунаққид танқидни кўзлайди, у ҳам ниятига етади. Хуллас, «Меҳробдан чаён» рангдор роман. Етмиш йиллик яқин кечмишида у қоп-қора ҳам бўлди, оппоқ ҳам бўлди. Моҳиятидаги турфа рангларга-да унс берилмоқда. Аммо ҳалигача романнинг ҳаққоний илмий-эстетик қиймати аниқланмаган...

Аксари адабиётишунослар «Меҳробдан чаён»га муносабат Ойбекнинг 1936 йилда ёзган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» номли тадқиқоти билан бошланганини таъкидлаб келадилар. Аммо романнинг дастлабки талқини унинг нашрига санадош, 1929 йили «Шарқ ҳақиқати» газетасининг 1-2 апрел сонларида Миён Бузрук қодирийшунослар кўп ҳам эътиборга олмай ёки эсларидан чиқариб келётган «Меҳробдан чаён» (Мавзуи, синфий туси ва тузилиши жиҳатидан текширилмишдур)» сарлавҳали мақола эълон қилган эди. Бизнингча, иккинчи романнинг биринчи талқини шудир. Мунаққид фикрини рим рақамлари остида қуйидагича бўлимларга ажратиб ифода қилади: I — Романчиликда таржима; II — Ўзбек адабиётида роман; III — Романнинг хулосаси; IV — Шартлар (Бунда «Тузук жиҳатлар» ва «Камчиликлар» дея номланган иккита бўлимча бор); V — Мафкура жиҳати; VI — Тузилиш хатолари; VII — Ғайритабиий жиҳатлари; VIII — Сакталар; IX — Типлар; X — Таъсири; XI — Хулоса.

20-йиллар охири, 30-йиллар адабиётишунослиги ва адабий танқидчилигига хос қатор хусусиятлар Миён Бузрукнинг гўё «елдек келган-у, селдек кетган» (Ҳабибулла Қодирий таъбири) мазкур мақоласида ўз ифодасини топган кўринади.

Маълумки, у даврда ҳар қандай бадий асар ҳукмрон мафкура талабига кўра синфий жиҳатдан жиддий текширилар эди. Бутун мамлакат бўйлаб олиб борилаётган «буюк бунёдкорлик ишлари», «социализм учун кураш», «ички ва ташқи душманлар билан олишув», «эскилик сарқитларини илдизи билан йўқотиш» жараёнларига гулдек нозик ва нафис, гўзал сўз санъати қурбон қилина бошлаган эди. Янги жамиятга, «ҳукмрон мафкурага ҳаммиша честь бериб турадиган қул адабиёт, ҳаётдаги ҳамма нарсани маъқуллаб борадиган маддоҳ адабиёт керак эди» (О. Шарафиддинов, «Чулпонни англаш», 1994 йил, Т., 27-бет). Ижод аҳли, айнан бадий қалам соҳиблари ҳоли-жонига қўйилмасди, асар ёзиб туриши шарт саналарди. Йилдан-йилга кўпроқ ва хўброқ «маҳсулот» беришлари лозим эди. «Шаклан миллий, мазмунан социалистик» маданият гуллаб-яшнаши, бутун оламга янги «энг адолатли жамият»нинг шон-шухратини овоза этиши керак эди. Маънан мажруҳ жамиятнинг диққинафас муҳтида ижодкорлар эркин нафас олишдан маҳрум қолдилар, «кишанлар ичра» ботдилар.

Замонавий мавзудан чекиниб, тарихий воқеалар тили ила кўнгул дардини айтишига уринган ижодкорлар олдига ҳам синфийлик талаби кўндаланг қўйилар эди. Табиийки, бу вазифани адабиётчи олим сифати билан танилиб улгурган марксчи-ленинчи мунаққидлар бажарар эди.

Биз бугун қаҳрамонлик қилмоқчи эмасмиз, 30-йиллар мунаққидлари устига маъзава ағдариш ниятимиз ҳам йўқ. Қайтар дунё бу. Мақсадимиз ҳолис бир назар ила «Меҳробдан чаён» талқинини кузатиш. Илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолиб келган айрим манбаларни илмий таомилга олиб кириш ва баҳоли қудрат фикр айтишдир.

Тарих ибратларга тўла. Айниқса, XX аср... 30-йиллар адабий танқидчилиги бадий

асар қандай бўлиши кераклигини кўрсатиб майдонга чиққан эди. Ва айнан ўша давр ҳамда ундан кейинги жараёнлар адабий танқиднинг ўзи қандай бўлмаслигини кўрсатиб турибди. Чунончи, бадиий асарни ҳар ким ўзича англайди; ҳар ким ўз дунёқарашига мувофиқ тушунади; ҳақиқий бадиий асарни яқрангликка маҳкум этиши моҳиятти сийқалаштиради.

30-йилларнинг мулоҳазакор, билимдон мунаққидлари мақолаларида, биринчидан, ўзи ҳис этган бадиий-эстетик олам манзараларига ишора қилишлари, иккинчидан, давр ва мафкура талабини қондиришдек ижтимоий-сиёсий вазифани ҳам адо этишлари лозим эди. М. Бузрукнинг «Меҳробдан чаён» хусусидаги мақоласида даражалари ўзаро тенг бўлмаган (вазифа жиҳати ортиб кетган) ана шу икки ҳолат ифодаси йўқ эмас.

«Адабиётшуносларимиздан ўзбек адабиётидаги илк роман масаласида тортишганлар бор. Жанр талабларига тўла жавоб берадиган биринчи «оригинал» роман «Ўткан кунлар»дир. Тўғри, Ҳамза Ҳакимзода «миллий роман» дея кичик ҳамжли асар ёзган, бироқ уни «бу кунги романчилик шариоитида роман демак тўғри бўлмайди. «Меҳробдан чаён» ёлғуз Жулқунбойнинг иккинчи асари эмас, балки ўзбек янги адабиёти учун ҳам иккинчи роман эди».

М. Бузрукнинг ўзбек адабиётидаги романининг пайдо бўлиши ва тартиби хусусидаги фикри шундай.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Абдулла Қодирийнинг ҳар икки романи ўзбек адабиёти хазинасидаги тенгсиз гавҳарлар бўлса-да, иккинчи роман юзага келган пайтдаёқ улар таққослаб кўрилан эди. Ҳозирга қадар давом этиб келаётган бу қиёслаш ўзига яраша тарихга ҳам эга. Романлар муқоясасидаги илк мулоҳаза иккинчи романининг биринчи мунаққиди М. Бузрук қаламга мансубдир. «Янги роман ва ҳикояларга муштоқ — чанқоғ бўлгон давримизда «Ўтган кунлар»и билан танилгон Жулқунбойнинг «Меҳробдан чаён»и жуда ҳам шошилиб кутилар эди ва жуда аҳамият билан қаршланғони-да кўрилди. Бу ҳол бир даража табиий ҳам эди. Чунки биринчи асарида анча муваффақият кўрсатган Жулқунбойдан бир неча йил сўнг чиқадиған асарининг яна ҳам комил ва гўзал бўлиши керак эди. Лекин «Меҳробдан чаён» у истак-орзуларга жавоб бера олмади. Унинг «Ўтган кунлар»га нисбатан ҳам анча кучсиз ҳолда чиққанини бошдаёқ айта оламиз» («Шарқ ҳақиқати» газ., 1929 й., 1-2 апр.)

Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» асарида «Меҳробдан чаён»да ёзувчининг тарихий процессга қарши, бадиий методи «Ўтган кунлар»дагига яқин туради», дея ёзади. Яна бир ўринда «Меҳробдан чаён»га нисбатан «Ўтган кунлар»да персонажларнинг индивидуал хусусиятларини намойиш этадиган мисоллар кўплигини баён қилади. Анвар образининг оддий халқ вакилидан танланганига тўхталиб эса: «Бу «Меҳробдан чаён»да ёзувчи дунёқараши ва тарихий тасвирлиги жиҳатидан бир босқич баландга кўтарилганини кўрсатади», деган фикрларни айтади.

Иззат Султонов 1958 йилда ёзган «Абдулла Қодирий ижоди ҳақида» мақоласида¹ Ойбекнинг айрим фикрларига таянади ва баъзисини айнан такрорлайди ҳам. Чунончи, «Меҳробдан чаён»нинг бутун мундарижаси ёзувчи дунёқарашида ва тарихий тасвир этишида бир неча поғона баландга кўтарилганини намойиш этди», дея таъкидлайди. Олим романларни муқояса қила туриб, яна ёзади: «Феодализмни фош этиш «Меҳробдан чаён»да «Ўтган кунлар»га нисбатан изчилроқ, ҳаққонийроқ характерга эга».

Назаримда, мутахассис олимларнинг «Ўтган кунлар»ни гўзалроқ дея эътироф этишига бадиий адабиётга ёндашувдаги илмий метод ва принциплар монельлик қилган кўринади. Қайси бадиий асарда инсонлар табақа — синфларга ажратилиб, улар ўртасидаги жанлар кўрсатилган бўлса, бу асар юксак. Мукофотбор. Қайси асарда юқори табақанинг бирор вакили ижобий сифатлар билан тасвир этилса, бу ҳол ёзувчи дунёқарашидаги камчилик ва нуқсон...

«Меҳробдан чаён»нинг 60—80-йиллардаги «Ўтган кунлар» билан таққосларида Абдулла Қодирийнинг Анварни қуйи табақадан танлагани дунёқарашидаги ижобий ўсиш-ўзгартириш эканига қайта-қайта урғу берилди. Бу «кашифёт»ни тадқиқотчилар фахр билан тилга олдилар. Қолаверса, адиб иккинчи романида баъзи бир «ғоявий-бадиий маҳдудликдан қутулгани, юксак камолотга эришгани эътироф этилди. Эътибор қилинг, 1929 йили айнан «Ўтган кунлар»га қиёсан янги роман камолотидан М. Бузрукнинг кўнгли тўлмаган эди.

Ҳўш, бундай фикрлар, кўра-била туриб бири эвазига бошқасини сунъий юксалтириши кимга нима учун зарур бўлиб қолди? Бу замонабор мулоҳазалар А. Қодирийни «суяш», «ҳимоя қилиш» учун айтилаётган эдимми? Давр ўтиши билан адибнинг марксчи-ленинчига айлана борганини таъкидлаш моҳиятида ёззолаш нияти яширинган эдимми? Ёки талқинчилар А. Қодирийни ҳам ўзлари мансуб фирқага аъзо қилиб олмакчи эдиларми?

Фикримизча, Абдулла Қодирий алақачон оқланган, унинг шахси ва ижодий мероси узра кезиб юрган баҳайбат қора булутлар алақачон тарқаган эди. Балки давр тақозоси билан адиб ижодидаги «социалистик элементлар»ни айрим олимлар атайлаб бўрттирғандир. Аммо бу «атайинлик» кейинчалик баъзи олимлар учун дастуруламалга айланиб қолгандек

¹ И. Султонов. Пьесалар, мақолалар, ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, Т., — 1959, 297—316-бетлар.

таассурот беради. Яъни, бу тип талқинчилар «Меҳробдан чаён»нинг «Ўтган кунлар»дан ғоявий-бадиий юксаклигини вужуд-вужуд билан уқтирдилар.

«Ёзувчи ижодда аста-секин юз берган ўсиш дастлаб шунда кўринадики, Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романи билан «Ўтган кунлар»га нисбатан кескин равишда олға қараб силжийди. «Ўтган кунлар»нинг бош қаҳрамони Отабек йирик савдогар бўлса, «Меҳробдан чаён»нинг бош қаҳрамони Анвар қашшоқ бир оила боласи...

...Ёзувчи «Меҳробдан чаён»да ижтимоий воқеликни ҳозирги замон нуқтаи назаридан тарихий фактлар асосида, реалистик адабиёт талабларига мувофиқ баён қилишга «Ўтган кунлар»дагига нисбатан чуқурроқ киришди» (А. Алиев, Ижод ва изланишлар, Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Т., — 1976. 70—159-бетлар).

Кўчирмани бу ва бошқа манбалардан ҳам шу тарзда анча давом эттириш мумкин. Ҳолбуки, бугунда маълум бўлмоқдаки, санъат асарининг ғоявий-бадиий қиймати бош қаҳрамоннинг қайси табақадан танланиши билан белгиланмас экан. Бош қаҳрамонлари пролетариат, ишчи-деҳқон тоифаларидан танлаб олинган қанчадан-қанча асарлар бор. Таассуфки, аксариятининг умри ёзувчисининг умридан ҳам қисқа. Ишоти учун далил адабиёт тарихида истаганча топилади. Гўзалликка ташна қалб эса, барибир, бош қаҳрамони «йирик савдогар» бўлган «Ўтган кунлар»га талпинаверади.

90-йилларга келиб, «Меҳробдан чаён»нинг «Ўтган кунлар»дан устунлик диввоси, ёзувчи дунёқарашидagi «ижобий» ўзгаришлар, Отабекнинг юқори, Анварнинг қўйи табақадан танланган қаҳрамонлар бўлганликларини ўйлаб кўриш эҳтиёжи туғилди. Профессор У. Норматов ўзининг «Орттирмай ва камитмай...» мақоласида¹ эҳтиёждан келиб чиқиб шундай ҳақли саволларни ўртага қўяди: «Сир эмас, «Меҳробдан чаён» романида «Ўтган кунлар»га нисбатан тасвир принциплари жиҳатидан бир талай ўзгаришлар бор, бироқ бу ўзгаришларнинг барчаси ижобий характерга эгами? «Меҳробдан чаён»да ёзувчи дунёқарашини ва тарихни тасвирлаш жиҳатидан ҳақиқатан ҳам бир босқич «баландга кўтаришган»ми? Адибдаги масалаларга марксча-ленинча ёндашишга интилиш унинг дунёқарашидagi «ижобий эволюция»ми?»

80-йилларнинг охири, 90-йилларнинг саволлари. Кескин ва ўринли саволлар. 30-йилларнинг мунаққидларини иккилантирадиган, 60—80-йиллар танқидчилиги тўла тасдиқ жавобини берадиган бу саволларга эндиликда бошқача жавоблар чиқмоқда. Шу маънода У. Норматов ёзади: «Бир вақтлар қувонч билан қайд этилган бундай «ижобий ўзгаришлар»нинг кўпи эндиликда бошқача талқин этилмоқда, булар буюк санъаткор шахси ва қарашига 20-йиллар иккинчи ярмидаги муҳит, шароит-тоталитар система мафкураси, адабиёт соҳасида юргизиладиган бирёклама сиёсатнинг салбий таъсири-оқибати сифатида баҳоланмоқда».

Хуллас, қиёсларда буюк адибнинг икки гўзал эгизак асаридан бирини бошқаси эвазига сунъий равишда камситиш ёки атайлаб ортиқча фазилатли қилиб кўрсатиш ўзини оқламайдиган ёндашувлардир. Зеро, ҳар инсоннинг ўз сажияси, ўз табиати бор, ҳар романнинг ўз олами...

Бу нарса масаланинг бир қирраси, холос. Умуман, «Меҳробдан чаён»ни батафсил ўрганиш жараёнида давр, сиёсат, мафкура, бадиий адабиёт ва илмий талқин каби тушунчаларнинг ўринли-ўринсиз, холис-нохолис, умуман, турлича эврилишлари манзарасини кўриш мумкин.

Ёзувчи бадиий асарда ўз ғоявий мақсадини ифодалаш, марказий қаҳрамонларнинг характерли хусусиятларини очиш учун турли адабий усулларни ишга солади. Баъзида бош қаҳрамоннинг ўзини сўзлатади, ўзини кўрсатади, баъзан эса уни бутун вужудидан қирлик ёғилиб турган кимсаларга ёки очиққўнғил, соддадил инсонларга йўлиқтиради. Тўқнашувлар, мувоҳасалар, мунозаралар; самийий дилгир сўхбатлар ва лирик кечинмалар орқали воқеалар ривож и ечимга қараб силжийверади, қаҳрамонлар дунёси ойдинлашаверади.

Бу ҳолат ифодасини бадиий сўз заргари Абдулла Қодирийнинг ҳар икки романида ҳам кузатишимиз мумкин. Хусусан, «Меҳробдан чаён»да адиб Анварнинг маънавий камолотини намён этишда Солиҳ маҳдум, Абдурахмон домла, Сафар бўзчи каби турли тоифадаги образлардан унумли фойдаланган.

Романдаги энг самийий, энг беғубор ёрдамчи образ Сафар бўзчидир, унинг маънавияти бўрттириб, табиий равишда қабартиб кўрсатишган. Бироқ бу образнинг илмий талқини билан адабиётшуносликдаги синфийлик принципи ҳар доим ёнма-ён келади. Сафар бўзчи ва синфийлик масаласига олимлар жиддий қарайдилар. Чунончи бир тоифа мунаққидлар романдаги тўқнашувлардан синфий-ижтимоий маъно излаб кўрадилар, топа билмай хуноблари ошади, танқидга ўтадилар. Орадан йиллар ўтиб, бошқа бир тоифа олимлар Сафар бўзчи образининг синфий моҳиятини «кашф» этадилар.

Маълумки, 30-йилларда Айн, Усмонхон, Олтой, С. Хусайн О. Ҳошим, А. Савдий, Ж. Бойбўлатов, М. Солиҳов сингари янги мафкура талаблари билан қуролланган танқидчилар ўз мақолаларида синфийлик масаласига алоҳида эътибор бердилар. Бадиий асарларни кўпроқ шу синфий-мафкуравий мезон асосида текширдилар. Гапнинг очиги, мунаққидларнинг

¹ У. Норматов. Қодирий боғи. Орттирмай ва камитмай..., «Ёзувчи» нашриёти, Т., 1994, 157—180-бетлар.

мақолаларида айрим тўғри, баъзи бир фойдали ва қониқарли фикр-мулоҳазалар ҳам йўқ эмас. Фақат бу жиҳат мақоладаги сиёсий-синфий талабни тахрир кўзи билан қайта ўқиш натижасидагина юзага чиқиши мумкин. (Ҳ. Олимжоннинг Фитрат ижоди тўғрисидаги мақоласини бир эсланг.)

Мана, М. Бузрукнинг «Меҳробдан чаён»даги Сафар бўзчига тегишли бир фикри: «...Романининг қувватли камбағал типи бўлган Сафар бўзчининг ҳаракатларидан синфий қараш сезгиси берарлик бир кайфият англашмайди». Жуда яхши, жуда саз, жуда тўғри. Адибнинг муваффақияти шуодир балким. Аммо романа синфийлик кўзойнаги орқали қараётган М. Бузрук наздида бу ҳол хато, камчилик, нуқсон. Шунинг учун фикрининг давомида ўқиймиз: «Ҳолбуки, Сафар бўзчи тилидан Анварни ёқлашда (гап «Жиловхонада бир жанжал» бўлими устида кетмоқда — Б.К.) «Ўзи камбағалдан чиққан, қаттиқликларни кўб кўрган, етимлик ила ўзган, унинг учун бизлар каби камбағалларга кўб қайишади, бизнинг қаттиқ аҳволимизни яхши билгани учун юраги ачийди, бунинг мисолларини унда кўб кўрамиз», каби ўзбек халқ орасида шуурсизча ва руҳдагина бўлган исёнларни кўрсатувчи сўзлар сўзланса эди ва энг қувватли иллат ва сабаб бунинг каби сўзлар бўлса эди, албатта, бир даража бўлсин, синфий ҳис берилган бўлур эди». («Шарқ ҳақиқати» газ., 1929 й, 1—2 апр.) Сафар бўзчи айтиши керак бўлган сўзлар мунаққид томонидан шу тарзда кўрсатиб берилди. Ваҳоланки, Сафар бўзчининг зиммасига юкланган юкни меъридан ошириш ғайри-табиийликка олиб келишини адиб яхши билган. Қолаверса, бу образнинг бошқа адабий сиймолар билан бўлган муомала-муносабатида гап кўп, уни англаш керак, холос. Абдулла Қодирий синфийликка оид насихатларни эшитиб эшитмасликка олди; бадиият жозибасини «синфий ҳис»га қурбон этишини истамасди; романи мафкуравий талаб асосида янада яланғоч — қуруқ ҳолатга келтиришни хоҳламади.

М. Бузрук «синфий тус»ни оширишда нафақат Сафар бўзчи, балки Анвар ва Султон-али муносабатларига доир ҳам маслаҳатлар берди. Бир ўринда романдаги: «Бу хон эмас, даюс», деган бир қаҳрамон гапини «хон ва бекларнинг ҳаммаси шунақа, даюс» дея ўзгартиришни тавсия этди. Шунда асарнинг синфий моҳияти кучаяр экан. Албатта, мунаққид ўз фикрлари асарнинг «иккинчи тавбир ёки ёздиган бошқа асарида» инобатга олинишини умид қилган эди. Бироқ, айнан «Меҳробдан чаён»га тегишли маслаҳат, кўрсатма ва тавсияларни Абдулла Қодирий эътиборсиз қолдирди. Чунки «...шундан ортинги сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди». (Романининг муқаддимасидан.)

«Меҳробдан чаён» романининг мавзуи ҳақидаги сўзбоши синфийлик масаласи билан жуда кўп жиҳатдан боғлиқ. Бу асар устида батафсил тўхталган ҳеч бир адабиётчи сўзбошини эътиборсиз қолдирмади. Романига шу муқаддима эшигидан кириб борди. Аслида, афтидан қалтис давр кирдикорларини кузатиб турган ёзувчи эҳтиёт юзасидан романи ўқишга «тўғри йўланма» берувчи муқаддимани атай ёзган кўринади. (Эҳтимол, чин кўнгилдан ёзгандир, Худо билди.) Фикрлашайлик. Роман ёзиб тугалланган. Унга охириги нуқта қўйилган. Сўнгра «Романининг мавзуи тўғрисида» деган муқаддима битилган. Унинг таъига «Абдулла Қодирий (Жулқунбой). Тошкент, 5 феврал, 1928 йил» имзоси, санаси қўйилган. Орадан ўн кун ўтгандан сўнг «Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида» деган сўнгсўз ёзилган ва унинг охирига «Абдулла Қодирий (Жулқунбой), Тошкент, 15 феврал, 1928 йил» тарихи битилган. Оқ қоғоз ва қора сиёҳни беҳуда исроф этишдан истиҳола қилувчи улуғ адиб бу тадбири билан ўз романини «Сўзбоши» ва «Сўнгсўз» кўрғонлари орасига олиб, кутилган ҳужумлардан ҳимоя қилишни ниятлаган бўлиши ҳам эҳтимолдан узок эмас. «Сўнгсўз»да «...мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдиган Тошкентда (ўрис қўли остида) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаган...» жумлалари бор. Биз таъига чизган, муаллиф қавсга олган бирикмага эҳтиёт чораси, ҳимоя тадбири маъносини бериши мумкин эмасми?

Сўзбошини ўқиган мунаққидлар эса, романдан астойдил икки синф курашини излай бошлади. 30-йилларнинг танқидсевар, ҳушёр мунаққидлари муқаддиманинг исботини ич-қаридан топа билмай, у билан романи икки рангда кўриб хуноб бўлдилар.

М. Бузрук мақоласида «Мафкура жиҳати» бўлимининг хулосасида шундай ёзди: «Меҳробдан чаён» муқаддимасида «мумкин қадар синфий бўлишга уринганини» билдирса-да ва «табиий бўлган қадар эскидаги синфий аҳволни кўрсатганини» хабар берса-да, ҳақиқатда эски турмушда шуурсиз тусда давом эткан ва бор бўлган синфий сезгиларни том мавзулари келганда ҳам кўрсата олмайин уткан. Модомики, роман синфий бўлишга уринган, албатта, ундай нуқталарга эътибор қилмаслиги улуғ камчилик саналади. Роман ёзувчисининг янги мафкурага руҳан таниш ва йўлдош бўлиб етмаганини очик изоҳ этади».

«Асар эгаси романини янги мафкурага хизмат қилдирмоқчи ва унга риоя билан ёзмоқчи бўлган. У ўз муқаддимасида: «...Иккинчи тарафда мазкур («қора кучларга қарши «тубан» синф-камбағаллар, уларнинг хонлик тузилишига» — шу жумлалар М. Бузрук мақоласидан тушиб қолган, асл матнда бор. — Б. К.) қора куч уламо алайҳига чиқиш, меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқ, сажия, оила, турмуш ва бир-бирига алоқаси, самимияти...» каби сўзларни ёзди. Бундан романига синфий бир ранг бермакчи бўлгани кўрилади.

Локин бу хоҳиш ва истак қуруқ даъво ҳолида қолган. Амалда кўрсата олмаган. Ёзувчининг ўзи-да бу ҳолни сезган: «Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиий —

шаръийдур. Чунки ундан ортиғи сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини туширар эди», дейди. Бу сўз билан ўтмишдаги синфий курашининг шу даража ва шу зехниятдан ошиқча бир кайфиятқа эга бўлмаганини сўзлаб, ўзини маъзур кўрсатмакчи бўлади.

Демак, Жулқунбой асарининг синфий тусда бўлғони ва унга ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган даражада синфий тус бера олғони даъвосидадир. Ҳақиқатда бўлса, асарда синфий тус ҳеч кўринмайди. Хатто ўзбек тарихида ва турмушида мавжуд бўлгон қадаринда тасвир қилишга ҳам муваффақият кўрсата олмайдиган (Ўша мақола).

Ҳолбуки, адиб айтмоқчи, «Шундан ортиғи сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди». А. Қодирий имкони борича ўз реалистик йўриқларига содиқ қолди, давр талабини ортиқча бўрттирмади. Қалбига қулоқ тутди; иймонида мустаҳкам турди. Романининг сохта бўлишини ҳеч истамади. Китобининг қадрини қадрлади. Роман ўзгача эди; қодирийёна нафосат ва латофатга эга эди. Адиб унга мунаққидлар талабида бўлган «синфий тус»ни сўзбоши воситасида бериб қўя қолган, чоғи.

Ойбек ҳам сўзбошини ўқиди. «Меҳробдан чаён»даги бир қатор қаҳрамон ва эпизодларни кузатиб чиққач, романда «социал синфий зиддиятлар яхши очилмайди, хонлик даври ҳаётининг конкрет тарихий мазмуни, синфларнинг кураши ўз ҳаққоний ифодасини топмайди», деган хулосани ёзган эди.

Ҳозирда Абдулла Қодирийнинг шу «нуқсон ва камчилик»лари фазилат экани маълум бўлмоқда. Қолаверса, «энг тўғри» ҳисобланмиш марксча-ленинча дунёқарашни мукаммал эгаллаган ёзувчиларнинг кўпгина асарларидан А. Қодирийнинг ўз дунёсига, хусусан, «чекланган дунёқараш»га таяниб ёзган романлари негандир устун келмоқда.

М. Бузрук ва Ойбек сўзбоши билан роман орасида номутаносиблик борлигини кўриб, камчилик ҳисоблаган эдилар. Бу камчилик ва номутаносибликни 60—80-йилларнинг айрим олимлари «бартираф» этди. Роман муқаддимаси синфий талабга, синфийлик эса, усталик билан асарга боғлаб берилди. Далиллар ҳам топилди.

И. Султонов сўзбошидан кўчирмалар келтиради ва шу асосда ёзади: «Абдулла Қодирий ўз олдига икки синф курашини тасвир қилиш вазифасини қўйиши билан тарихга марксча-ленинча қарашга интилганини кўрсатади» (И. Султонов, Пьесалар, мақолалар, Т., 309 бет). Асар ёзиб тузаллангандан кейин романининг мавзуи тўғрисида ёзилган сўзбошига ёзувчининг ўз олдига вазифа қўйиши маъноси берилди. Дунёқарашда ижобий тадриж юз бергани таъкидланди. Романининг ўзи йирик ижтимоий-сиёсий, мафкуравий-синфий доирага тортилди. Тарих ёзувчи ва ёзилувчи синфлар курашидан иборатлиги борасида дарс берувчи фалсафий таълимот жамиятишуносликнинг ҳам, инсоншуносликнинг ҳам асосини ташкил қиладиган даврда ижод қилаётган олимдан партиявий сергакликни қўлдан бой бермаслик ҳам талаб қилинар эди. Шу маънода «чекланган дунёқараш»ли Абдулла Қодирийдек бир ижодкорнинг тарихий романида камчилик ҳам топилмиши лозим бўлар эди. Олим синфий кураш тасвирида «эксплуататор муҳит мукаммал тасвирланган ҳолда, бу муҳитга қарши турган меҳнаткаш халқ муҳити етарли кенг тавсифлаб берилмагани»ни йўл-йўлакай айтиб ўтади.

Умуман олганда, романи синфий нуқтаи назардан талқин этган фикрлар тарихи ўрганилса, фикр-мулоҳазаларда тесқари тенглик аломати борлиги кўзга ташланади.

Хуллас, Абдулла Қодирий 30-йиллар танқидчиси назарида «янги мафкурага руҳан таниш ва йўлдош бўлиб етмаган» эди. Орадан йиллар ўтиб, «ёзувчи дунёқарашда ижобий эволюция юз бергани» маълум бўлиб қолди. Бу янгилик барча адабиётчиларни севинтирди. Шу залда роман сўзбошиси билан матн ўртасидаги муносиблик ўз исботини топди; бундаги синфий фазилат улуғланди.

Бугунга келиб, ўша пайтда ортиқча бўртиб кетган ўша фазилатга, ортиқча урғу сабабли «китобнинг қадрини» тушириши эҳтимолидан узоқ бўлмаган ўша «синфий фазилат»га бирёқлама талқин тарзида қараб, танқид қилиш мумкин, бемалол...

Ҳа, шундай — даврлар ўтаверади, илмий талқинлар тарихий чексизлик қаърига сингиб бораверади. Аммо покиза қалб соҳиблари яратган гўзал санъат намуналари, гўзал романлар доим мухлисларини ўзига жалб этганича юзага қалқиб чиқаверади.

МУНДАРИЖА

Бу куннинг гапи

Курбон Муҳаммадризо. Қалба туташ тўлқинлар 3

НАЗМ

Гулчехра Нур. Мен — сенинг оғриқли кўзларинг 6
Ўткир Раҳмат. Шамол каби ўтмоқда умр 8
Нодир Жонузоқ. Нилуфар. *Достон* 27
Абдумажид Азим. Қоришди кўксимда ранглар овози 102
Илҳом Аҳрор. Ҳар он юрагимга бир ҳис ортади 103

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИ ЮБИЛЕЙИГА

Усмон Азим. Алпомиш. *Кинодостон* 10

НАСР

Абдуқаюм Йўлдош. Ҳикоялар 31
Хайриддин Бегмат. Меҳрибоним, қайдасан... *Роман* 53
Тоҳир Малик. Мурдалар гапирмайдилар. *Қисса* 105

ДУРДОНА

Жалолиддин Румий. Маснавийлар 47

АДАБИЙ ТАНҚИД

Юсуфали Шоназаров. Бадиият талқинлари 150
Баҳодир Карим. «Меҳробдан чаён»ни ўрганиш 155

Безовчи расом **Р. Қўнгирова**

Мусаҳҳиҳ **М. Йўлдошев**

● Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқчача бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. ● Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — 29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни. ● Обунага монъелик курсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 2.06.99 й. Босишга рухсат этилди 28.06.99 й. Қоғоз формати 70x108 $\frac{1}{16}$. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 4150 нусха. Буюртма № 4059

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41